

1909.

ЗМІСТ:

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: В сорок восьмі роковини Шевченка..	3
ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА: „Вне- ділю рано зіле копала“, опо- відання	7
П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ: Холодний вітер вне	33
ІОСИФ ПЕЛЕНСЬКИЙ: Но- вий стиль	34
НІПРОВА ЧАЙКА: Певний притулок	42
ХР. АЛЧЕВСЬКА: З мрій дум	46
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: По світу: З подорожних вражінь. Неаполь, Світла й тіни, Ви- довища Неаполя	48
ВАСИЛЬ КРАВЧЕНКО: Над морем (оповідання)	57
Ю. БУДЯК: Записки учителя (1899—1906)	103
ІВ. ЩЕРБАТЮК: З альбому селянина: Вербичка	125
Хапатня	126
А. Я-в: Аграрні рухи на Укра- їні 1905—1906 рр. по матеріа- лам Імп. Вольного Економіч- ного Товариства	127
Л. ДЕКАВ: Образки, в пер. Н. Романович: Жебраки	134
Три арешти	136
ІВ. РАКОВСЬКИЙ: Ювілей ідеї розвою	140
В. К.: Весна розкішно панувала	154
ЕВГЕН ЛЕВИЦЬКИЙ: Чесько- німецький спір	155
Г. БАЙРАЧЕНКО: І знов весна!	169
Й. БОЙЕР: Сила віри (роман), в пер. В. Пахаревської	170
М. ГЕХТЕР: З українського життя. Наші муніципалітети ..	182
М. ЛОЗИНСЬКИЙ: З австрій- ської України	190
Бібліографія	197
Книжки надіслані до редакції ..	208
Оголошення.	
Зміст V кн. ЛНВістника.	

РІЧНИК XII.

ТОМ XLVI.

КНИЖКА IV.

ЗА КВІТЕНЬ.

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗІЇ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО-

НАУКОВИЙ

ВІСТНИК

ЛЬВІВ - КИЇВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка

під зарядом
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

!! Небувала нагода зложити власну бібліотеку дешевим коштом!!

ожду з низше поданих серій, зложених з 6, 5 або 4 оправлених книжок, добірних ідань Українсько-руської Видавничої Спільки, в номінальній вартості **звиш 10 до 11 корон**, висилає низше підписана книгарня **за ціну тільки 7 корон** з тим, що замовлене треба прислати **найнізнійше в маю 1909 р.** та лише **за готівкою**. При заовленнях просимо називати число серії **словами**. При надісланю гроший з гори доставляємо посилки оплаченою поштою. Хто купує три серії відразу, дістає в **додатку** одну книжку тогож видання після власного вибору. Хто обов'язує ся спровадити всі серії, том одовважаємо право знижки на 12 місяців, так що протягом одного року на так користних умовах зможе придбати собі гарну власну бібліотеку. Замовлення приймає:

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У Львові, Ринок ч. 10.

<p>1. серія. Олодиславич, Орли. . . 2:20 Овчок, Нар. оповідання I. 2:— Овчининський, Хлопська посілість 2:40 Ойне, Подорож на Гарц 1:20 Орський, Мальва 1:50 Овчків, Народність . . . 1:—</p> <p>2. серія. Овчків, Іст. геогр. відкрить овалів, Громадські про- мисловці 1:60 Ойне, Твайн, Том Соер. . . 3:— Опасан, Горля 1:30 Орський, Пальм. гиля . 3:—</p> <p>3. серія. Обилянська, Покора . . 1:40 Овчків, Віз. Геншель . 1:60 Країнка, Думи і мрії . 1:60 Овчків, Легенди 2:40 Овчків, Початок родини 1:90 Франко, Сім казок . . . 1:40</p> <p>4. серія. Овчків, Нар. оповід. II. . 2:— Овчків, Записки 3:— Овчків, Фаєрбах 1:90 Овчків, поезії 1:60 Орський, Лаговський . 3:—</p> <p>5. серія. Коцюбинський, В путях шайтана 1:60 Орський, Скапаний світ. . 1:— Орський, Із хат 1:40 Орський, Література 4:40 Орський, поеми 1:60</p> <p>6. серія. Овчків, Нар. оповід. III. 3:60 Орський, Композитор . . 2:— Орський, Голод 2:20</p>	<p>7. серія. Авдиківич, Моя популярн. 2:60 Адріян, Аграр. процес . . 1:40 Винниченко, Повісти . . 3:— Воробкевич, Над Прутом 1:60 Драгоманів, Шевченко . 2:—</p> <p>8. серія. Інгрем, Політ. економія . 4:— Чайковський, Оповідання 2:— Франко, Воа constrictor. . 2:20 Ярошинська, Перекиньчики 2:60</p> <p>9. серія. Кобилянська, До світа . 2:40 Заревич, Хлопська дитина 1:80 Катренко, Пан Природа. 1:40 Кобринська, Дух часу . 1:60 Степняк, Підземна Россія 3:40</p> <p>10. серія. Золя, Жерміналь 6:— Коцюбинський, Поединок 2:— Стефанік, Дорога 1:60 Тен, Фільозофія штуки . 1:40</p> <p>11. серія. Мирний, Серед степів . . 3:— Мопасан, Дика пані . . . 1:30 Самійленко, Україні . . . 2:— Сроковський, Оповідання 1:40 Франко, Місія, Чума і і. . 2:80</p> <p>12. серія. Ковалів, Риболови 2:— Маковей, Оповідання . . 3:— Форель, Гігієна 2:40 Франко, Коваль Бассім . 1:60 Яцків, В царстві сатани. 1:60</p> <p>13. серія. Левицький, Хмари 4:80 Мирний, Морозенко . . . 0:90 Сиджанковський, Співанник 2:— Сеньобо, Австрія в 19 ст. 1:20</p>	<p>14. серія. Коцюбинський, По люд- ському 2:— Лукіянович, Від кривди . 2:— Мартович, Хитрий Панько 1:50 Франко, На лоні природи 3:60 Фрас, Нарис геології . . 1:60</p> <p>15. серія. Драгоманів, Листи II. . . 4:40 Франко, Захар Беркут . 1:60 Флямарион, Небо 2:40 Чехов, Змора 2:40</p> <p>16. серія. Короленко, Судний день 1:20 Лепкий, Кара 2:40 Мирний, Лихі люди . . . 1:40 Толстой, Казки 2:40 Шіпер, Палестина 3:50</p> <p>17. серія. Масперо, Стар. Історія . 2:80 Стефанік, Моє слово . . 4:— Толстой, Відроджене 3 т. 3:60</p> <p>18. серія. Лукіянович, За Кадильну 3:— Ковалів, Дезертир 1:60 Стороженко, Марко прокл. 1:40 Тимченко, Калевала . . . 3:— Ферієр, Дарвінізм 1:70</p> <p>19. серія. Гуцков, Уріель Агоста . 1:40 Кобринська, Ядзя і Катруся 1:80 Конрад, Національна екон. 2:30 Кравченко, Будення жите 3:— Франко, Маніпулянтка . 2:40</p> <p>20. серія. Драгоманів, Листи I. . . 3:40 Кониський, Діалог 1:— Лепкий, 3 життя 1:60 Мартович, Нечитальник . 1:60</p>
---	--	--

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИ КОЧАН
ЗДА

РІЧНИК XII

ТОМ XLVI

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ

ВІСТНИК

КВІТЕНЬ—ЧЕРВЕНЬ—1909

891.7905

LIN

v. 12
no. 4-6

3

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

В сорок восьми роковини Шевченка¹⁾.

З року на рік зростає слава і велич Шевченка, його культ серед нашого народу і созвучних груп чужеродних. Сотні зростають на тисячі, тисячі на мільони — горячих прихильників пам'яті нашого великого поета, найулюбленішого сина України. Все нові й нові покоління прибувають, національно усвідомлені, свідомі великого значіння Шевченкової творчості, перейняті глибоким поважанням для голошених ним ідей. Триумфальним походом іде його слава з більших культурних центрів в менші, з ліпше розвинених національно і культурно країн в темні, ледве розбуркані простори нашої землі. Виходні українські, вільні і невольні, несуть Шевченкову славу через безмежні простори Азії, до берегів Тихого океану, і пасерби рідної землі, що йдуть по ліпшу долю за межі Атлантику, побожно несуть з собою, як свій національний паладій, золоту книгу українського генія в горячі праліси Бразилії, в холодні степи Канади. Де ступає українська нога, як святий стяг українського життя підіймає ся корогва нашого Кобзаря. Першою іскрою національного життя так часто буває віще Тарасове слово в якійсь занедбаній країні нашої несвоєї землі. А одним з найвірнійших звязків, що вяже верхи і низи нашої суспільности, різні групи нашої інтелігенції, різні части нашої землі при всіх різницях в напрямках, поглядах, культурі і політичних обставинах, — се пієтизм для великого поета, спільний культ його поезії, його віщих ідей. Він святим прапором нашої національної одности, одним з найвизначнійших символів української спільности, одноцільности України й українського життя, — одноцільного неважаючи на державні, церковні і всякі иньші межі. Він віщуном ліпших часів, коли поборовши тяжкі перепони на шляху свого розвою „встане Україна“, вільна і могутна, повна сил і певности себе, і вільні руки подасть недавнім противникам для спільної дружної праці на добро народів.

В тяжких часах найгіршого поневолення наших народніх мас, занепаду нашого культурного і національного життя сей спільник хлопської недолі нашого люду блеснув яскравим промінем пе-

¹⁾ Слово на Шевченковому святі у Львові, дня 17 лютого ст. ст.

ред очами зневіреного суспільства. З-під убогої кріпацької стріхи, з темних передсінків панської челяди виніс він перед здивовані очі світу перли чистої поезії, високі ідеї гуманности, благородний ідеалізм людини. І се було єдине в своїм роді, найбільше і найсильніше свідоцтво невичерпаних сил народнього організму, невмирущої енергії відродження поневоленних народніх мас, що виключно майже представляли тоді український нарід, зраджений своїми вищими верствами, обробований з усіх засобів матеріальних і духових. Воно наповнило радістю й надією всіх, хто не мирився з гадками про національну смерть українства, про неминуче відродження і загибель нашого народу. І цілі десятиліття підяремного життя, тяжкого поневолення українства постать геніального кріпака зіставала ся сливе одиноким благовістем відродження. Як символ сього відродження вона зістанеть ся на віки дорогоцінним скарбом всенароднім, спільним верхам і низам нашого суспільства, спільним всім напрямам його, всім частям нашої вітчизни, розділеної, припятої до різних державних організацій, але нероздільної і нерозривної. Ні одно імя в нашій довговіковій, повній багатого змісту традиції не панує так абсолютно, так нероздільно і повно над нашими симпатіями, не тішить ся такою безмежною любовю, свобідною від усяких застережень і обмежень, як се благородне імя великого співця великого горя українського люду і його великих надій. Ні одно імя не вяже нас в одну національну цілість як воно.

Всім нам памятні слова Шевченка, якими звеличав він великого будителя славянства Шафаріка:

Виростали у кайданах	Во тьмі і неволі
Славянські діти	Перелічив до одного, —
І забули у неволі,	Перелічив трупи,
Що вони на світі.	А не Славян, і став еси
А на давнім пожарищі	На великих купах, —
Іскра братська тліла —	На розпущтї великому
Дотлівала, дожидала	Іезекілем.
Рук твердих та смілих.	І о диво! Трупи встали
І дождалась. Прозрів еси	І очі розкрили;
В неволі глибоко	І брат з братом обняли ся,
Огонь добрий, смілим серцем,	І проговорили
Смілим орлім оком;	Слово тихої любови
І засвітив, любомудре,	На віки і віки.
Світоч правди, волі;	І потекли в одно море
І Славян сімю велику	Славянські ріки.

Сей пеан в приложенню до розбитої, пригнобленої, розшматованої України ще з більшою силою може бути звернений до нашого поета. Його поезія розкрила очі приспаному українству

і розєднані части України звела в одну національну сімю. Парофразуючи Тарасову хвалу Шафарікови, можемо з повним правом кликнути до нього самого :

Слава тобі, *наш Тарасе*,
 Во віки і віки
 Що звів єси в одно море
Українській ріки ..

Не тільки зєднав в одно тіло розшматовані части української землі, українського народу, але й оживив його душею живою. На гробовошах старої державної України вказав ти живу невмирущу силу — український люд, український демос. Навчив бачити в нім носителя українського життя, українських надій на майбутнє. В своїй особі й своїй творчості розкрив нескінчено багатий, благородний зміст народньої душі, народнього життя. В розвою і поступі народніх мас вказав нехибну дорогу до національного нашого відродження; в їх усвідомленню, в обороні їх прав, прав робучих мас — запоруку нашого суспільного і національного подвигнення.

І разом — з горячим привязанням до свого народу, його традицій, його інтересів, його надій на кращу майбутність звязавши нерозривно поважання до всіх благородних змагань чоловіка взагалі; з релігією національності звязав релігію людства. В твоїх устах оборона людських прав свого народу не переступила ні на волос поважання людських прав чужих, і любов до України в тобі зливалася гармонійно з любовю до людини, обіцяючи на ґрунті здобутих національних прав не оргії національного еґоїзму, а сильні підстави любові і братства.

Сі провідні ідеї Шевченкової творчості стали провідними ідеями нашого національного відродження, і Шевченкові свята стали неустанними маніфестаціями народолюбних, демократичних, поступових, гуманних ідей, які одушевляли й одушевляють кращі частини нашої суспільності. Змістом Шевченкових свят стало не тільки засвідчення нашої вірності культу великого поета, але й вірності провідним ідеям його поезії. Вони являють ся публичним ісповіданням віри для нашого громадянства і обрахунком сумління його членів. Перед лицем поета мусимо здати собі справу, чи живий в нас дух його? Чи не держимо ся ми тільки національної шкарлупи, позбавленої благородного змісту, вложеного в українство великим кобзарем і иньшими кращими представниками нашого відродження? Чи свідомі ми своїх обовязків перед народніми масами, — сею основою українського життя, підставою нашого розвою і надій? Чи палить нас та свята, повна пожертвовання любов до України, якій дав вираз Шевченко в знаних словах:

Бо я—так її люблю
Свою Україну небогу—
За нею душу погублю...

Бож тільки тоді й наше свято буде честю і славою Шевченкови, а не профанацією його імени...

І коли живе в нас жива, нелицемерна любов і честь для нашого г'енія, пригадаймо собі під нинішню хвиля, що в теперешній момент наша честь і любов для нього повинна знайти в нас, як також у всій суспільности українській, ще иньший вираз. Зближається п'ятдесятилітє смерти Тараса: за два роки воно, а за пять — столітє його уродин. Вони вимагають від нас чогось більшого, чогось нового понад наші звичайні Шевченкові свята — крайній час взяти ся до здвигнення йому пам'ятника, гідного його і нас, не тільки во славу поета, а і во славу нашої національної ідеї. Два роки як піднято справу збудовання пам'ятника Шевченкови в Києві, полагоджено всі потрібні формальности і збирають ся складки на сю ціль. Товариство що носить імя великого Кобзаря взяло на себе се діло для Галичини. Всі части української землі повинні взяти живу участь в здвиненню першого пам'ятника Шевченкови в серці нашої землі, на тих Дніпрових горах, до яких летів душею він в тяжкі хвилі свого життя і мріяв положити на них своє серце, поточене великим горем українського народу. Енергічною роботою коло здвигнення його повинні наші краї обявити свою вдячність безсмертному будителю українського життя, свій піетизм для його віщої творчости, свою вірність його святим заповітам. І заразом показати, що діло, зроблене ним, дало свій плод. Що Україна, збуджена дзвоном його струн, — живе. Що розділені части української землі вже зібрали ся в собор велик. Що вони стають вже одноцільним національним тілом, оживленим одним серцем, одною мислю, одною кровю і одним мозком. І розвивається вже в тім відродженім і об'єднанім організмі та сила могутня, яка в хвилях високого піднесення народньої енергії вміла дивувати світ. Як каже стара пісня :

Тим то стала страшенна козацькая сила,
Що у нас панове молодці
Була воля і дума єдина...

Покажім, що вертається до нас та давня сила.
Обявім її світу!

ОЛЬГА КОВИЛЯНСЬКА.

„В хеділю рахо зіле копала“.

(Оповіданє)¹⁾.

Молодий Гриць, годованець богача Михайла Дончука в Третівці, недалеко угорської границі, дізнав ся доволі рано про те, що він не рідна його дитина, але чужа, підкинена, яку знайдено колись в лахмітю на приспі. Хоча його господарі, чи як він їх звав, батько-мати його і добре держуть і гарно зодягають, то господиня розлютившись іноді, заклене йому на добре. І в таких власне хвилях зачуває, що він „пройдисвітське насіне“, що в „циганськїм“, закуренім лахмітю опинило ся на „гризоту“ та журу добрим людям під їх спокійною стріхою.

При таких нагодах переймав Гриця такий жаль і туск до всього тутейшого гірського світа, що був би йшов, куди очі несли, щоб лиш не чути і не бачити тут нічого. Та не лиш тоді прокидаєть ся в нїм якась чудна туга в серцю до далечини... і иншого світа. Ні. То нещасне почуте не дає йому і в мирних хвилях спокою. Не дає оставати довго на однім місці, через що головно і набрав ся він від господарів як найбільше лайки, а часом і бійки. Заставляють його іноді доглядати вівці; він, доглядає день, два, або й чотири добре і щиро. А далі нї з сього, нї з того покине все стадо і поволічеть ся в цілком противне місце, де нема нї доволі паші, нї води. Або знов пристане до чабанів з товаром, або до парубків з кіньми... і тут повторяєть ся те саме, доки не приволічеть ся, ніби наситившись тою відміною місьць, до-дому.

Одного разу вже як сімнацятилітний хлопець, вибрав собі що найкращого коня господаря, і давай обїїзжати чогось сусідні села. Що нашукали ся, нажурили ся господарі за хлопцем — він пропав без сліду мов у воду впав. Аж сего дня, знайшов його господар спокійного під стогом коло коней, без капелюха на голові, коли витесував довгу парубоцьку сопілку.

„А ти, опришку, куди уганяв цілий тиждень на коні? — накинув ся на нього господар, вхопивши його за густу чорну чуприну та потермосавши нею по ширости.

„Я обїздив сусідні села, — відповів Гриць з найбільшим спо-

1) Див. III кн. Л.-П. В.

коєм, освободжаючи так само свою гарну голову з деспотичних рук господаря-батька — „розпитував за скрипкою“.

„За скрипкою? — крикнув господар — і аж витріщив очи з чуда. То я тебе до скрипок викохав і держу? Та найдорожшого коня до проїздох тримаю? Чекай, непотрібе безголовий, чекай! — гукав на все горло. — „Ади, чого вже не придумав в своїй голові — скрипки! — тьфу!!“

„Коневи не стало ся нічого“ — відказав Гриць спокійно. — Я коня доглядав і пильнував. А дивить, він он аж виблискуєть ся до сонця, такий ситий і годований. А мені треба скрипки, до того захопила мене охота подивити ся в сусідне село. Скучно, татку, на однім місци сидіти, тому я поїхав. А роботу не таку вже страшну я залишив, самі знаєте; тому й поїхав. Коли робота пекуча, я не киваюсь, а коли нема, я тоді їду. От що!“

Господареви ніби з зачудування аж мову відобрало. Рука знов підняла ся, щоб опинити ся як перше на голові хлопця, але не годен був. Гриць поглянув на нього такими вже чудно сумними, а zarazом щирими очима, що він лише сплюнув і заклявши щось під вусом, відійшов.

Гриць усміхнув ся, відгорнувши пишне волосє з чола, що шовком зсунуло ся при торганю і взяв ся далі до своєї роботи. Батько знов своє — думав він, — а він своє. Він хотів собі конче роздобути скрипку, повчити ся на ній грати, щоб доглядаючи іноді худобу чи вівці верхами, не було так тужно і сумно на самоті; щоб не гнало його з місця на місце; і от-таки не успів. Та за те він витеше собі тепер сопілку і як заграє на ній, всі дівчата на танцях стануть округ нього і будуть — слухати та раз плакати, раз гуляти. Гей! га! усміхнув ся Гриць на саму таку принадну думку. Гей, га! Що йому господар....

Але господиня-мати розвідавшись, куди і по що гуляв він на найкрасшім коні сім день, прибрала ся до нього інакше; хоч вже як його любила і при доброму настрою ласкава була, однак розлютившись, що раз загадала, не дарувала.

„Пройдисвіте! — накинула ся на нього, коли увійшов в хату, і не надумуючись довго, вдарила його широкою долонею по щоці.

„Пройдисвіте! — гукала по своїй скорій вдачі — гадаєш, час божий на те, щоб його пусто-дурно на коні прогайновувати? Попамятаєш ти ту проїздку — кричала, розмахуючись вдруге укарати хлопця. — Попамятаєш! — Та не успіла се по раз другий вчинити. З хлопцем зробила ся така зміна, що вона здержала ся.

Мов гадюкою вколений сам боярин якийсь, опинив ся Гриць близькєс неї і стиснувши немов кліщами її руку, процідив:

„Я не пройдисвіт — говорив зі зворушення і обиди погаслим голосом — я не пройдисвіт. Я ваш син. А коли випираєте ся того впевняючи, що лишь вихованець, то не безчестить. Хліб ваш дурно не їм; як знаю, відробляю. А що не роблю стільки, кільки вам захочуєть ся, то дайте мені спокій. Я собі піду від вас і не верну. На моє місце прийміть собі наймита і буде вам ліпше. Мені не все хочеть ся робити, тому й не роблю. І робити не буду. Розумієте? А пам'ятайте, я не наймит вам!! що у вас зів, то вже і відробив. — І луснувши з неописанаю погордою і гнівом дверми, вийшов. В його руках і голосі було стільки приказуючого і гордого, що господиня вмовкла і побіліла. „Тьфу! — сплюнула і хрестила ся. — „А се що таке? кого я маю в хаті? приймака, боярина, чи попівчача? Ади, який гонор мамі віддав, дверми під носом мов Жидови луснув і він не „пройдисвіт“, його не „безчестить“. Михайле, ви чули? Кликнула в другу хату до господаря, звідки й без того висунула ся висока, тепер в низьких дверях похилена постать самого господаря.

„Та чую — відказав він. Та щож?

„Що? — кричала жінка, ви ще питаєте що? Адїт, за ваш хліб-сіль який гонор віддав.

„Та не дражни бо його вже стільки тим „пройдисвітом“ та „пройдисвітом“. Ти бачиш, він вже такий вдав ся, на місці довго не висидить. Тож що з ним вдієш? Убити його за те не убу.

„Я його привчу! — вікрикувала господиня.

„Ба ні, не привчиш. Я вже без тебе пробував. По злому і стільки на добре не виходить. Знай, тепер він знов кільки день на очі не покажуть ся. Чорт знає, що в нїм за вдача, але вже такий.

„Від родичів „пройдисвітів“ — кажу вам — вчіпила ся господиня знов сього.

„Ми його батька-матери не знали... боронив ся чоловік, що по правді Гриця дуже любив і перед жінкою заєдно боронив, хоча сам тайком за пройдисвітство набирав. „Лише знайшли маленького під нашою хатою. Він може бути і панська дитина — ми сього не знаємо. Його яким небудь словом не зачіпай, він зараз кипить і вже його борзо не примириш. В мене Гриць не пройдисвіт“.

„А я кажу, що він таки пройдисвітська дитина. Найшли в закуренім лахмітю, дарма, що з вузликом золотих червоних“.

„Та вже в закуренім, чи ні, а тепер він наш. А як вже наш, то не збиткуй. Бачиш, він терпцю не має. Ще колись розлютившись покине нас“.

Господиня вмовкла і здвигнула плечима. Се їй ніколи на думку не приходило і тому потрохи на хвилю занепокоїло.

„Ет — і наговорили! — закинула вже чомусь примиряючим голосом, неначе не хотіла більше про „пройдисвітство“ говорити. Тепер „покине“ -- де ми його вигодували і він головою майже стелю здоймає?“

„Як раз тепер. Тепер він де небудь годен на роботу стати, а передом був малий.

„Ет, що там! — перебила йому сухо жінка — „радше знайте, Михайле, що оногди казав мені, що дав собі знов новий писаний кожушок шити. Він вже від тепер зачинає дівчатам голови за-вертати.

„Або я йому се забороню? — відповів господар. — „Гарний, молодий, то й завертає.

„Він вже чи не на кождім танці мусить бути.

„Та нехай собі. Хто молодий, то й гуляє.

„Як завтра скаже вам, що хоче женити ся. Його дівчата роєм обступають... А тоді що вдієте?

„Не позволю і землі не дам. Йому ще час женити ся... нехай ще і коло нас гадзує, щоб знав я... кому землю передам колись...“

„Овва... він вас дуже послухає! — закинула жінка. — Я вже чи не раз перехопляла його з Настунею Кривинюківною. До дру-гих залицяєть ся, а до неї таки горнеть ся...“

Господар усміхнув ся.

„Я вже давно то знаю. Сам її батько мені говорив се“.

„Та він би рад його дістати до себе. Але по моему Гриць ще не одній голову закрутить, поки одружить ся...“ — відповіла жінка.

„А на свою натрафить... — докінчив господар.

„І на свою натрафить...“ — повторила вона — і вмовкла.

„Старий Кривинюк добрий газда і Настка працьовита дівчина, в батька вдала ся. Нехай би колись побрали ся, як йому суджена. — обізвав ся знов господар.

„Та добра дівчина... — відповіла якось з нехотя жінка. — „В неї вже від тепер якийсь розум, як у старої. — Добра — і уврала.

„Та тим то для нього і добра — відповів чоловік. — „Він за кіньми і голову забуде..., а вона буде на все позір мати. Тим то й добра...“

Гриць бачучи іноді по суперечках з родичами, що правда по стороні їх, але zarazом і його, особливо тому, що його вдача си-лувала його „от таке“ заводити, що викликувало гнів з обох сто-

рін, забирав ся з хати і не вертав до неї скорше, доки не заспокоїв ся він сам, а з ним і господарі.

І таке повторяло ся чи не з густа, а все через його чудну вдачу, що ніякого примусу не зносила, чим будь ображала ся і по над все любила свободу. Як би не сусідська донька Кривинюкова Настка, з котрою добре держав ся, всі жалі ділив, як би не батькові коні, які любив по над усе, та вівці, над якими ще як хлопчина своїм голосом як над дітьми панував — був би вже давно батька-матір покинув і поволік ся в світ. Його держать тут як на ланцугу, а де-які люде розказують, особливо-ж один старий білоголовий циган, що все що кілька років переходить через їх село з Угорщини і до них вступає по милостиню та спочиває — оповідає — що там десь далеко від їх гір, лісів є ще й инший світ і люде. Між них він би ішов, учив ся би та став великим паном і так жив би — вивчившись передовсім на скрипці грати. От таке роздумував часто Гриць, особливо як був молодим хлопцем; волік ся неспокоїно з вівцями з місця на місце і побирав за те від батька-матери лайку. Але тепер він вже парубок під вусом і як батько сміючись казав, „до розуму носом сближав ся“, як здавало ся, успокоїв ся. Коли мати розятрившись чим небудь, „пройдисвітом“ або ще ліпше — „Циганом“ прозве... він смієть ся.

„Чи в мене, мамо, чорні очі і я чорний, що в вас я на Цигана похожий? В мене очі голубі, як небо, кажуть дівчата, особливо Кривинюкова Настка, ними я їм милий, а ви — не бачивши ні мого батька, ні матери, вигадуете Циганів на мене. Гріх, мамо!“ І мати вмовкає, усміхнеть ся... і стає знов добра; вона далаб і душу за свого Грицька, якого їй чи не всі завидують, такий вже гарний і розумний вдав ся. — Вже таки ніхто не годен на Гриця довго гнівати ся. Він всіх за „пазухою“ має, як його впевняє білолиця Настка.

Чим?

Може саме тою подвійною вдачею своєю, а радше двома душами, що в ній ніби від часу до часу пробудившись поборюють себе. Одна непостійна, тужлива, пуста, палка, друга вразлива, горда і вдатна. До доброго тягне Гриця, до красного, до любови... а передовсім до свободи, широкої, безмежної, як крилаті ліси по верхах, як бистрі ріки там в долах. Як та широка пуста, що йому по оповіданю старого Андронаті (так звав себе білоголовий Циган), іноді аж у сні ввижаєть ся. „Хижуном“ родив ся, баламутом, каже Настка, що його любить як рідного брата, або чи не більше ще, саме яким вже вдав ся. З нею він і найліпше това-

ришує, чи в тузі, чи по веселому настрою. Вона його ніби до ладу приводить.

„Чому ти такий смутний, Грицю? — питає іноді, побачивши його поважного, невдоволеного з виду.

„Тяжко на душі“ — відповідає він.

„То заграй на сопілці, або трембіті. Собі і мені заграй, Грицуню! — просить щиро... і тулить ся до нього білолиця Настка. — „Ніхто в селі не грає так, як ти, люблю, та до серця“. — І тими словами впроваджує його ніби в інший світ. І щоб вже догодити їй і сяк так собі, він починає грати.

„Тільки щастя його — каже — що сопілка, трембіта і Настка. І що правда. Ніхто на всі сусідні гори не грає так до серця, як він. Особливо на трембіті, він мов святою молитвою по верхах... жене.

А літними вечерами, то вже і голосом ніхто так не виспівує, як Дончуків Грицько, вештаючись коло хати і худоби, виводячи одну просту пісню по над другу. А всі або дуже смутні, або всі веселі, інших він не любить.

В селі всі дівчата липнуть до нього, але він до жадної. Хиба що до синеокої Настки, але й то, як каже товаришам, „не все“, лиш тоді, як вона його назад до „розуму“ приведе, до праці нажене, не дасть „волочити ся“ — він її голубить, впевняючи, що колись її посватає. А зі всіх інших дівчат, хоча й гуторить з ними, — все кепкує.

„Ви дівчата, — говорить Настуні — всі дурні.

„До часу, Грицуню... до часу...“ — відказує спокійно Настка. До часу може і дурні ми, але як саме натрапиш на таку, що заверне тобі голову або може й любистку дасть, — то диви ся, щоб не стратив ти весь великий розум твій“!

„А он я вже тебе люблю, Настунько“, — боронить ся Гриць, і смієть ся веселими очима, — „та ще розуму не втратив“.

„Хто знає, чи вже і не втратив“... — відказує вона і дивить ся так само, як він щиро і просто йому в очи. „А он“ — каже. „Ти любиш мене і приходиш, а часом як покинеш, то і з тиждень волиш з конем пробувати, як зі мною; чи се вказує на розум?“

„Та я чи не все такий був“ — боронить ся Гриць.

„А може ти і межи інші дівчата ходиш, чи я знаю, Грицуню? — питає вона. — „Я не знаю“. І говорить се без докору, без злоби, а так собі спокійно, мов дитина.

„А чому б я не приставав з кіньми, не сходив ся з другими дівчатами“ — питає він, та більше вже щоб подразнити її, „сїдай

і ти — каже — на якого небудь коня свого батька і їдь зо мною і доволі дивити ся, як Гриць з кіньми розмовляє, а з другими дівчатами гуляє. Будеш бачити“.

„Я не цікава — відказує вона гордо, а все такі в глибині душі вражена його байдужністю, хоч і не показує того, а відтак поглянувши в його щирі очі, що якийсь час з потайним усміхом дивили ся на неї усміхала ся й собі і каже :

„З дівчат не глузуй, не кепкуй, Грицуню, бо в де якій і нечистий сидить. А дивись — додає поважно — „з замолоду де які гарні притягають до себе... особливо ті, що чорноброві, а на старість — казала раз покійна бабка — коровам молоко відбирають, та опівночи на мітлі комином вилітають“.

„А мені що до того“? — відказує він. — „Я, ані корова, ані їх не бою ся. А вас всіх білих і чорнявих загалом люблю, хоч ви всі на одно копито і добрі і красні і дурні — а Настуньку Кривинюківну найліпше люблю. А як що я часом, Настуне, тебе призабуду, ти ні на мене, ні на нікого не ворогуй“.

„А бож я ворогувала коли, Грицуню? — питає вона, і дивить ся знов щиро з невимовною терпливістю в його очі. — Я-ж сама казала, що ти хижуном, баламутом родив ся... і при нічим... довго не встоїш. Я не ворогую.“

„Я сього не кажу, серце. Ти одна для мене в світі добра і щира, одна до ладу приводиш. До хати, роботи принукуєш, до родичів наvertsаш — а то без тебе був би я вже давно“... — і замахнувши лукувато рукою та указавши далеку далеччину — свиснув і всміхнув ся.

Білолиця Настка чисто упиваєть ся словами красного хлопця. І для неї значуть вони і любов і щасте, значать увесь світ, а за разом відчуває вона, що держить його справді не аби як чимось при собі, панує над ним. Чим саме? Не знає.

Не здає собі ніякої справи. Вона знає лиш те одно, що му-сить і дальше держати його, що його любить всею душею і не годна гнівати ся, ворогувати на нього. Погніваєть ся, поворогує — думала іноді — він розлютить ся і мов той птах відлетить, присяде на іншим дереві — і пропав для неї...

І так Настка не гніваєть ся ніколи на Гриця... Вона його любить, і тою своєю любовю привязує його до себе на все. Вони-ж колись поберуть ся. Де є в світі сила — питає себе щирим почутєм, — якій міг би Гриць більше піддати ся, як їй одній? З дівчат він її любить найліпше, признає сам, що вона приводить його до розуму, принукує до роботи, наvertsаш до родичів. А далі?.. Те,

що він... іноді на тиждень... два... конем за село виїзджає... Те їй не страшно. Мати каже., що се йому може й починено... З часом само перейде, і щоб тим йому не докоряти. Тому вона спокійна і любить його спокійно. Що іншого вона не знає. Своє щире, просте серце знає і красною Гриця, що дві душі має. І в тім ціла її правда. Велика, глибока, поважна правда, яка їй вистарчає, з якою їй добре...

* * *

Глибока зима.

Лісом неспокійно. Зелені віти, обтяжені снігом, вгинали ся низше до землі, як і іншою порою, і вітер, що над ними буває і з трудністю меже них тиснуть ся, доводить їх до живішого руху. Вони опирають ся йому, та годі цілком оперти ся. Він садить між них з чим раз більшою силою і остаточно підіймаєть ся за недовгий час лісом ніби шум-стогін. Розколихала ся заверюха.

Вітер змагаєть ся чим раз сильнійше, збиває сніжини з дерев, колише хоть би і найвисшими коронами до розгону, гуде лиховісно, а в воздуху розходить ся широкий крилатий шум всього соснового ліса...

Страшно тепер в лісі і глухо. І хоч се не північна година, а з вовком можна все таки в таких ночах стрінати ся.

Над хатиною Маври, обтуленою з усіх сторін старанно смереччиною, похиляли сосни, ніби змилосердившись над нею, глибоко свої віти обтяжені снігом, неначе б хоронили її від вітру, що тиснув ся повними грудьми між них, розбиваючи їх звичайний поважний спокій.

В тій же хатині Маври тихо. Лиш в печі горить, тріщить веселий огонь і освітлює нутро хатини, а найбільше те, що найблизше самої печі, а то : саму Мавру. Вона присунула широку лавку з почорнілого дерева до печи і уместивши ся тут, розкладає свої карти. Чорний кіт, на самім краю печи, простяг ся і дримає, ніби стереже огонь в печі і рухи своєї чорної пані. На самім же верху над печею, напушившись і заховавши головку під крило, спить самітний усвоєний чорний ворон Маврин. Всі інші предмети в тій закуреній хатині тонуть в темні, що здаєть ся, в міру, як огонь горить, або опадає, слабне, або зростає.

Мавра нині собі карти кидає.

Худа, марна з розбурханим сивим волосем виглядає страшно, мов яке марево.

Від часу до часу простягає свої худі руки, гріє їх коло полуміни, що палахкотить в закуреній, аж чорній печі, і перешіптуєть

ся сама з собою. Її великі чорні очі, в яких ніби назавше задержався смуток, тепер немов слухаючи шукають від часу до часу дрібного викривленого одніського в світі віконьця і ждуть.

На дворі заєдно гуде вітер. Сьогоднішня ніч заповідаєть ся чимось недобрим, хоча їй самітній вже не першина такі ночі перебувати, а нині все таки чогось лячно. Вітер гуде лісом, аж несе, виє, аж полумінь хвилюєть ся в печі. А ліс шумить, стогне, мов би смерть тиснула ся з своїм військом між деревину. Щось ломить ся лісом, тріскає, щось стогне, щось сунеть ся. Аж тут... Господи Боже... що се таке? Затовк отсе в сій хвилі до шибчини, чи се вітер жбұхнув до неї купою снігу, щоб її самітну... одну на всім лісі, злякати? Вітер найбільший ворог Циганів, він так любить. Він живий. Іноді він гірший, як сила Божа... Вона се ще змалку знає. Полумінь грає, веселить ся, освічує її цілу і лаву, викликає на противній стіні страховища, освітлює лаву з розложеними старими, затертими, майже закругленими картами, і Мавра ось що з них вичитує:

Злидні, смуток, самітність, як звичайно, але ось тут і якісь люде. Щось велике, несподіване жде її, щось нерозяснене, що ще потребує часу. Воно ще далеко, але прийде.

В тім всім і її дорога дівчина, її Тетяна вмішана. Вона, що ще одна держить її на світі при житю. То та її „Туркиня“, як вона сама і люде прозвали Тетяну за золоті ковтки, півмісячники в ухах. — А далі, сама не знає, як розяснити собі карти. Чи то все доторкаєть ся її, чи дівчини? Не знає. Ось, вона сим разом цілком не знає. Другому може і знала би розяснити, чи дни... чи долю... в тім її ніхто не перевисить. Але собі сьогодні не знає. Чи то все, що перед собою бачить, значить смуток, чи радість? Бо смуток і радість падуть ніби рука в руку. От тут стоять кроваві сльози, змішані зі сльозою радости. Що се?

Знеохочено збирає карти, кладе їх оподалік від себе, запалює свою люльку... і жде.

Їй ніби болить сьогоднішня ніч на дворі. Їй тяжко на душі як зрадниці, як проступниці. Адже вона сьогодні і не бачила навіть людської душі, не то, щоб обтуманила кого. Хто би й ішов такою дорогою лісом... як тепер? Хиба хто смерти хоче, шукає її. А навіть і вона ще не хоче її. Вона... що сама не знає... чого по тім світі плентаєть ся. Чого ж бо їй жити? Хто її потребує? Чого має вона ще дожити? Вона йде самою тінею житем, іде, доки з самою ночею не стрінеть ся, не злучить ся з нею на віки...

Думала, роздумувала оттак сумовито, — коли отсе щось в її

мале віконце жбурхнуло, аж дзвенькнуло і вона майже з остраху зойкнула. Знов тихо.

Знов нічого. Знов лиш крилатий широкий шум, та стогін в лісі. Се смерть ішла. Мавра на самоті ніби відчуває, що се так смерть лісами тиснула ся, дотикала її хату, косою зашарпувала, щоб себе пригадати. Смерть.

Певно сеї ночі не один велит-деревина повалить ся, не одна корона переломить ся, не одна звірина загине. Страшна ніч.

Мавра оглядаєт ся. Чогось їй неначе не стає. І не з надвору, а в душі, в серцю хибує... Чого? адже вона до самоти звикла.

Не знає.

Її руки мимоволі укладають ся на грудях на охрест, але уста не заворушують ся до молитви. Вона не вміє молити ся. Не молила ся Бог знає відколи. Та хоч і молила ся, то її людям Бог неприхильний. Не любить їх. Тому вони і в вічних злиднях по світі тиняють ся. За кару тисячлітну. І лиш начею оживають, до ночі їх тягне, Бога занедбують, хиба звертають ся до місяця з своїми просьбами. Місяць їм помагає, але такими ночами і він перед чимось ховаєт ся...

Поломїнь запалахкотїла нараз сама з себе наново і кинула червоним світлом на лаву, де лежали карти. Мавра взяла їх наново в руки, прошепотївши вперед щось над ними і розложила як перше.

І знов дивить ся... і дивить ся... І знов не знає добре розібрати, що вони їй вказують нині. Щось велике, велике, і смутне, і радісне жде її. Ніби ніч, ніби день. Ніби весіле, ніби смерть. І замішаний хтось в тім, хтось зблизька і хтось здалека. Чоловік і дівчина. Ба ні. Дві дівчини. І раз добре, раз зле. З одної сторони ніби маєток і добро, а близько коло того старецька торба жебрацький бич. Мавра сплюнула, хоче вже змішувати карти.

Ба ні. Одно ніби ясне.

До її хати падуть два чоловіки. Одному ніби її, ніби йому смерть. Другому ніби її, ніби йому радість. Між обоїма стоїть радість. Оден молодий, другий старий. І оба прийдуть до неї. Самі прийдуть. От — молодий... паде просто до її хати, хоча ще не зараз. О, не зараз ще! Оба як би мали зійти ся в її хаті... одначе... Господи Боже, чи не смерть приведе... оден з собою?

Так — смерть. Страшна, чорна смерть. Ось як заповідаєт ся... самими чорними картами. Стережись, Мавро! Ти не раз в житю прогрішила ся. Не раз туманила, ошукувала людей, що з довірем до тебе о поміч звертали ся...

І знов в її голові помішало ся. Знов вона з того всього нічого не розбере. Вона відсунула з неохотою карти, мов прикрого пророка, віщуна від себе, і обернувшись плечима до теплої печи та скулившись на широкій лаві майже в двоє — пробує уснути.

Уснути! не такими ночами спить ся! не в таких місцях, як ось тут. Хатину колиби звалить зсуне біла заметільниця туй туй в глибоку страшну пропасть. От тисне, притискає, силує уступити ся з дороги, гуде, виє. А сніг чим раз висше до віконця добираєть ся. Припираєть ся до стіни підвіяний заметільницею. Одні смереки, що її хоронять своїми широкими густими вітями, та свята деревина, що здержує приступ смерти. Але хто обчислить міць заметільниці такими лютими ночами? Смерть не сама волочить ся. Вона з військом волічеть ся, як давно ще тато і мама говорили. Вона все з військом суне, літає. Сама летить попереду, а за нею військо. І всі з косами, з чорними хоругвами. Все всі разом. Все от такими ночами. От, як виють, як себе заповідають...

І вже Мавра дрімає; гудіне заметільниці з надвору поволи, поволи її усипляє. Нараз Мавра прокидаєть ся, на рівні ноги, майже на рівні ноги стає, та й зателіпало нею раптовим ляком.

В її вікно щось товче, хтось добиваєть ся.

Смерть?..

Мавра надумуєть ся. Безперечно вона.

Мавра блискавкою кидаєть ся плазом до землі і човгає під двері, ніби заслоняючи собою когось вступ до хати. Під дверми темно, ніхто її не побачить. Полумє в печи вже ніби умліває, блідне, в хаті почорніло.

„Пустіть в хату! — чує вона виразно старий захриплий голос, що її майже з переляку від нього морозом прошибло, а розбуркане волосє дубом стануло. І утихло. А по хвилі знов: „Пустіть в хату!“

Мавра не рухаєть ся. Перестала дихати і все її ество напружене в сій хвилі лиш до слуху. І уха і очи і серце і все що живе в ній, тепер разом слухає.

І вона чує:

Гей, як колишеть ся вітер, збиткуєть ся над соснами, як розшуміли ся ліси, праліси! Ось вже її хата колихаєть ся, вже сунеть ся в яр, ось, ось розсиплеть ся, завалить ся. Краплі поту виступають на її чолі. Смерть.

„Пустіть в хату!“ — добиваєть ся старечий голос в друге до хати, гримає хтось розпучливо в двері, а відтак хтось мов жеде і тихо, ні словечка більше...

В хаті смертельна тишина.

„Пустіть в хату!“ — добиваєть ся по раз третий з розпукою страшний голос...

Мавра застигає, не рухаєть ся, ніби знає заздалегідь, що її жде, наколи отворить. Не годна тому.

Розбійник не пожалує. Знає множество таких випадків, які лучали ся меже людьми, а як і самі Цигани поступали собі давнійше. Просить ся в хату, чоловік отворить в добрій вірі, щоб поратувати, а його за те ворог як звірюку бух... і вже по всьому...

Ні. Вона не сьогоднішня, вона не впусить нікого. Не хоче бути вбита. Вона лякаєть ся смерти, вона боїть ся.

„Мавро, Мавро, в тебе не оден гріх на душі, зроби добрò яке... буде тобі прощений, — обзиваєть ся в ній знов голос — „Впусти! Може хто бідний, незнайомий, боїть ся гинути. Впусти!“

„Мавро, Мавро, схамени ся“, — молить щось далі в ній, теліпає нею, мов в лихорадці. Борєть ся в ній, пхає до дверей отворити. То знов потрясає нею, жахом наповняє відпореною силою, мов би справді почула під вікном голос смерти з під самої землі, що добиваєть ся до неї.

Майже божеволіє з остраху. Не знає, що робити.

Вона не підводить ся з землі, лиш мацає двері і з напруженем всіх сил прислухуєть ся під чимсь.

Під вікном утихло, лиш шум сосен і якесь розпучливе шолопанє ніг, що ніби теплого місця в снігу шукають, студени опирають ся.

Мавру наново смертельним потом обливає і підведені до гори руки безсилено опадають.

Ні, не може отворити. Не годна. Нема в неї сили, страх бере перевагу. Страх перед тим якимось, як їй здаєть ся, підземним голосом, що до неї впрошував ся. Нехай дієть ся божа воля. Вона сама на світї, ніхто її не оборонить, нехай хоч своєю смертію загине. Отворити не годна. Вона заховала ся сюди від людей мов дика звірюка, а лиха година і тут її спокою не дає. Нехай її оставлять в спокою і люде і вона. Вона не отворить. Не може. Нехай той з тим голосом йде з Богом, хтòб се й не був, добрий, чи лихий, здалека, чи зблизька, нехай собі йде. Їй також говорено, коли иноді давнійше в чужині в пошуканці за своїми мов та собака під дверми о милостиню з голоду і студени майже скавуліла: „Нехай йде з Богом“.

І вона йшла. Чи з Богом, чи ні, вона з жалю не знала, але що казали забирати ся, вона собі йшла.

Тому...

Вона все мовчить, не обзиваєть ся, не рухаєть ся, вона бореть ся з якоюсь силою чи почутєм, що наказує двері отворити. „Мавро, Мавро, отвори, Мавро встань! — благає щось в ній майже розпучливо, опам'ятовуючи, — Мавро отвори!!“

Волосє як перше стає в неї дубом, далі наступає підслухуване з напруженем всіх сил. І знов вона... ніби туй туй умліває, зараз же гине, піддаєть ся комусь; під вікном як перше зачуваєть шолопанє ніг.

.....
„Два чоловіки падуть в її хату, а за ними і смерть“ — стріляє нараз блискавкою через її думки віщованє карт.

Ні, не отворити — наказує щось в душі. Її смерти не треба. Перебуде сю ніч, буде ще жити, а той воріг, що ось загадав їй смерть під хатою, прийшов по її душу, нехай вертає назад. Такою ночею добре не ходить. Вона се знає. Знає від своїх людей, що лиш ночею грабили, здобували, лихо коїли. О, о, о! хтоб лихого не знав!

І укладаєть ся знов змією, під дверми, знов плазом.

Нараз — що се?

До її слуху добиваєть ся з під дверей страшний проклін, що потрясає нею аж до глибини душі, тіло ледом обіймає, а потім ніби гинути наказує. Відтак ще одна хвилина і — тихо. Шолопанє ніг під дверми устало, слова завмерли і нічого. Навіть здаєть ся і шум ліса уступив комусь, губив ся, утихав.

Мавра божеволіє.

Вона крикнула з остраху не своїм голосом і упала лицем до землі...

Коли се було, що вона сей голос чула? О коли ще! і проклін сей страшний. Він добив ся тепер до неї хйба з під землі. А кого постиг, того й убивав. О, о, о!.. Коли вона той голос чула? Коли ще?.. Мавро, пригадай...

Се гірше, як смерть.

В її душі перестрах і спомини здоймають ся вихром, теліпають нею, що справді чи не гине. А тут ратунку ні звідки. Вона ж сама. Сама на всю гору, на ввесь ліс... сама... вже гине. Тепер знає, чий був се голос. Знає. Се був голос її батька. Голос Андронаті, яким проклинав за непослух і проступки. Голос його!

Та тут і розсміваеть ся Мавра страшним божевільним сміхом, яким не сміяв ся ніхто в тій самітній оселі-хатині.

Голос її батька? Звідки?

З тамтого світа?

Від часу, як знайшла ся в неї її біла дитина, як побачила себе між деревами на чужині, двадцять або може й більше років, бо вже й сама не знає. А що з батьком і матерею стало ся, ніхто не знав. Не могла довідати ся. Ходила світами, питала, шукала, вертала назад, і знов йшла. Балакала і плакала перед де-ким розпитуючись, але нічого не довідала ся, як і про ту свою бідну дитину. Лиш смерть одна сліди так затирає. Смерть одна. А от се був батьковий голос. Духом до неї вставив ся. Думки товплять ся роями в її острахом і споминами розбурханій души, що майже не тямить себе добре.

А всеж таки то був голос її батька, Андронаті. Лиш він один проклинав тим страшним проклоном, якого всі як вогню боять ся. Він один. Віком був він і її мати між всіма найстарші. — Та звідки взяв ся тепер той проклин до неї, щоб її побити в нічній годині? З під землі? як заляне було, земля дріжить.

І вона переконана, що він взяв ся до неї тепер вже з під землі. Такої чорної гучливої півночи, лиш з під землі. Його душа прийшла, щоб заповісти їй смерть. Три рази впрошувала ся до неї, три рази не обзивала ся вона. А що не вийшла і не впустила, він заляв...

Батьковий голос. Голос посмертний. Страшний, захриплий, глухий, зловіщний. — Вона ж винувата. Чому не отворила?

Її уста викривляють ся.

Кому отворити?

Се була північ, а опівночи ходять лиш розбійники або мерці.

. . . І мучить ся Мавра на землі, стогне, викликує імя Господне. Молить ся... А наколиб її батько жив, стріляє її нараз думка до голови, і от, так світом ідучи натрапив несподівано на її оселю, а вона не впустила... О, Боже... не дай щоб так було і се вона батька свого не впустила. Однак... мучить її думка далі... се могло й так бути. Він ішов, як ідуть бідні люде... ішов, все одно, на жите чи на смерть. Хто так волочить ся, як не Цигани? Заблудив, мерз і добивав ся до світла, до теплої хатини. Впрошував ся, молив... о, о, о! Мавро, ти не впустила може й батька свого, в тебе гріхів і без того доволі на душі. Ти провинила ся! А так вона боролася з собою, так їй підносило щось руки... молило отворити двері — а однак... страх перед смертю не допустив. Не годна була, бояла ся.

Потім надслухувала ще, дрожачи на цілім тілі. Не верне?..

Але нічого не дослухала ся більше. Тиша, то й тиша. Лиш десь якесь глухе, протяжне, та голод зраджуюче вите вовка несло ся лісом між одностайним шумінєм дерев. Більш нічого. Огонь в печі ледви світив ся, мов кліпав до темряви в хатині і мертвецька тишина запанувала...

Мавра не покидала свого місця під порогом, все чогось бояла ся, так вже тут і остала. Зворушена переляком і думкою про батька мучила ся чи не до самого ранку.

Рано ранесенько як лиш в лісі розвидніло ся, вона підняла ся і заглянула перед хату. Перед дверми і під вікном видніли в навіянім під хатиною снігу великі, неповоротні, неспокійні сліди чоловіка і губили ся потім в стороні, що вела в сусідне село.

Мавра вернула до хати. Не могла позбути ся почуття, що повпнила щось дуже лихе, не отворивши дверей. Тепер в днину сказала собі, що голос, що так її перелякав і пригадував голос батька, не міг походити від умерлого, лиш від живого. Тепер вже знає. Великі, неспокійні, повні розпуки людські сліди були тут коло її хати. А коли не отворила бідному, згубили ся в лісі, або і пішли може навіть чи не на зустріч вовкам.

Вернувши до хати вона розклала знов огонь. Що мала робити? Взяла ся передовсім ворожити зерном — кукурузою. Чи було отсе в ночі в неї добродь, чи лихо?

Не доворожила ся.

Зерно не падало в пару. Кілько і змішаєть ся, не кине вона ним, а вона все не в парі укладаєть ся. Все не до рівного числа...

Мавра задумала ся.

Вона відчуває виразно, що вчинила зле не впустивши чоловіка в хату, що з того вийде горе...

* * *

Кождої погідної неділі ходить Тетяна пишно пристроена до своєї старої приятельки Маври на Чабаницю в ліс по над яр.

Так і сеї неділі.

Зірвавши в зільнику пишні два червоні великі маки, та заквітчавши ся ними з обох сторін лица, виглядала в золотих півмісячниках своїх, що їх достала колись від Маври і за для яких була в селі названа змалку „Туркинею“ — прегарно.

Так пішла.

Опинивши ся врешті коло Мавриної хати, та переконавши ся що двері з надвору були старанно зачинені, вона вгадала, що Мавра вийшла або в сусідне село, або шукала десь лісом, як ча-сто-густо, чудотворного зіля. Вичікувати її повороту було годі, бо вона бавилась іноді й цілий день, вийшовши от так з хати.

Тетяна пішла білою стежкою далше, в думці, що може стріне де стару по дорозі. Ідучи по при пасовиська своєї матери, зазірала залюбки з правої сторони в глибокий яр, яким гнав веселий потік, оживляючи цілу глибоку мовчаливу долину і відділяючи ніби срібною стежкою Чабаницю від сусідної стрімкої і залісненої гори.

Сказано.

Праворуч яр - пропасть, з шумливим потоком, з лівої Чабаниця, а на ній оперізує її „біла стежка“. То ширшає місцями на два-три люда, то звужаєть ся знов -- в вузку гадючку — як де місце над ярмом.

Тетяна любить сюди ходити. По сій стороні Чабаниці і чудовий відгомін; кликнеш що, то відгомін відозветь ся мов з людської груди. — Часом, хоча дуже рідко, переходять сюди знайомі її й матери. Звичайно цілком чужим не вільно. Тетяна знає тут кожду деревину, знає цвіти, знає, де виростають найкрасші трави, де на котрих місцях найбільше суніць і малин, як іти, щоб як найскорше дістати ся під „білий камінь“, звідки видко сусідні села мов на долони і як до них найборше дістати ся. Вона тут все знає. І от зійшла саме з верху Чабаниці, де роззірала ся на всі сторони — не дуже то ще й квапить ся, доки не присилував її нараз до того гострий тупіт кінського копита. Зчудована виступила Тетяна з помеж смерек на білу стежку з питанем в душі, хто сюди іде конем... і станула. Проти неї їхав білою стежкою, кроком на чорнім як вуголь густогривім кони Гриць з села Третівки. Побачивши дівчину завіткану в великі червоні цвіти, що вийшла з ліса так само зачудована його видом, як він нею, він станув, як і вона — і обоє дивили ся якусь хвилину мовчки на себе.

Потім він перший схаменув ся. Здоймивши капелюха по-здоровив.

Вона відповіла і не рушила ся з місця, дивлячись на нього своїми блискучими очима, і в тій хвили з якогось несподіваного зачудованя високо піднятими чорними бровами.

„Ідеш далі?“ — спитав Гриць і при тих словах зліз з коня незнаючи майже чому.

„Ні“ — відповіла спокійно, байдужно, а відтак додала. — „Обідь мене“.

„Обіхати тебе?“ — спитав і окинув її поглядом повного зачудованя, а заразом якогось німого ушануваня.

„Так. Обідь мене. Я не піду більше ні далше, ні назад. Мушу тут ждати“.

„Чому мусиш тут ждати?“

„Бо так“.

„Ждеш кого? — питає далі.

„Сьогодні вже ледви. Піду потому до дому.“

„Та хйба ти тут завше ждеш?“

„Йй де!! — відказала нетерпливо. Сьогодні так трапило ся. Мала одну жінку тут здибати і не здибала“.

„Та замість жінки здибала мене“ — додав злегка усміхнувшись ся, не спускаючи ні на хвилину ока з її чорних луковатих брів.

„Обідь мене!“ — обізвала ся знов спокійно, з якоюсь потайною просьбою в голосі.“ — „Обідь мене“.

„Та на що?“

„Бо так“.

„Не хочеш мені з дороги уступити?“ — спитав з покорою в голосі.

„Я не знаю. Але може й тому, та пусте воно“ — додала відтак легковажно і уступила ся йому сама з дороги.

„Ти хто? питає він, і завважав аж тепер її золоті півмісячки-ковтки, що за порушанем голови колисали ся з легка в ухах, та мов підхлібляли золотим полиском її красі.

Вона не обзиваєть ся зараз, але підсунувши високо брови гляділа, здавало ся згорда на нього.

„З котрого ти села?“ питає дальше і приступає до неї, бо бачить, що вона хоче чи не відвертати ся, а може й назад шмигнути в ліс перед ним.

„Стій!“ — просить і хапає її за руку.

„Чого?“ — каже вона нетерпливо?

„Скажи, як називаєш ся?“

„Я Туркиня“ — відповідає і впиває свої очи в його чудові, голубі, як небо, що її чимось потрохи мішають.

„Туркиня?“ — повторяє він з зачудованем, бо ніколи про жадну Туркиню не чував.

„Туркиня“ — повторяє преспокійно і відвертаєть ся, бо не зносить його вигрибушого цікавого погляду на собі.

„Пожди, красна Туркине“ — каже він і обіймає наче на внутрішній приказ рукою її шию. Вона виховзуєть ся з під його руки, і знов підсуває брови в гору.

„Не знаєш мене, а зачіпаєш“ — каже сухо і відсуває його спокійним, а разом відпорним рухом від себе. — „Гадаєш — я зараз для кожного? Але я не для кожного. — Кажу тобі я не для кожного“.

Він споважнів. — „Я виджу що ти красна, мов русалка, а дівчата красні я люблю“.

„То не штука“.

„І тебе я любив би“.

„Спробуй. Гадаєш — як кажу, я для кожного? Я не для кожного.“

„Але може за для мене“ — каже він з покорю, і кланяється їй нараз низько аж до ніг задержуючи при тім капелюх в обох руках.

„То люби“!! — відповідає як перше спокійно і окинувши його блискучим сполоханим поглядом зробила кілька кроків в перед.

„А от ти йдеш далі“ — зачипив він її знов.

„Чому би ні? довго на однім місци не стоїть ніхто“.

Він супроводжає її мовчки, глядить на неї, що ростом майже йому під пару, а відтак питає.

„Твої родичі Турки?“

„Ні“ — відповідає вона.

„А де ваша хата“?

„Де я сиджу“? — спитала. А от, бачиш я в лісі, та зрештою“, недоповіла указавши крилатим рухом перед і позад себе.

„Десь тут в лісі“? — питає він, незрозумівши її руху.

„Ні“ — відповідає і нараз розсмівається ся таким сердечним пориваючим сміхом, якого здавало ся йому ніколи доси не чув. Та тут прокинула ся в нім його вразлива вдача і він уразив ся.

„Чого смієш ся“?

„Бо ти дурень“!.

Він спалахнув і станув. „Ти-и“! — каже погрожуючи рукою з заіскреними очима. — „Ти уважай, небого, що говориш, бо я не дурень, за якого мене маєш“.

Вона підносить гордо голову, підсуває чорні брови, неначе мірить його від голови до ніг, і каже лиш те одно слово з незвичайним легковаженем, протяжно: „о-в-ва!!!“

Тепер він скипів.

„Ти! — каже з притиском погрози, що таки пробили ся в його голосі ідучи чи й не тілом, та концентруючись блискавицею в очах. — „Ти скажи ще лиш одно таке слово, а зараз побачиш, хто той дурень!“

„Ов-ва“! — відповідає вона знов і опинюється цілком близько перед ним.

Він здоймає руку з палаючими очима, а вона блискавкою схиляєть ся до його обличчя. Її очі прижмурили ся мов до песто-

щів, а уста усміхають ся. „Ти дурень!“ — повторяє вона пестливим голосом — ти дурень — а я, знай, Туркиня!“

Він остовпів.

„Чортиця“! — відповідає з сильним зворушенням, що раптовою фалею найшло на нього. — „Чортице! Будь ти і Турком, а я як зловлю тебе в свої руки, жива не вийдеш. Ти знаєш хто я такий? Я Гриць з угорської границі, син богатиря!“

„Ов-ва“! — відказує вона і мірить його і очима і чорними бровами, і здавалось високою стрункою повабною статею своєю, з гори в долину.

Гриць сплюнув. Зворушений, не зважає, як коло її уст грає сваволя.

„Ти така відважна, що не боїш ся нікого?“

„Кого мені боятися?“

„Таких, як я, ні?“

„І таких, як ти, ні“.

„Тож диви ся, що такі, як я уміють“ — він указав мовчки на свого гарного коня „а он гляди“! каже.

Він обернувся, підняв коня мов малу собаку за передні ноги і держав його через добру хвилину дубом. — „Видиш який я міцний? — спитав?“

„Вижу. Але що мені до того?“

„Мене з за моєї сили всі в селі знають, всі боять ся, хоча я не бою ся“.

„Я тебе не питаю“ — відказує вона і з тими словами взяла ся незвичайно гордо і певно переходити коло нього і коня.

„Я богатирський син“.. додає він гордо.

„А я Туркиня“..

„З мого батька полонили і стадо коний, сотки овець, худоби рогової найбільше, а кілька іншого добра“! — майже співучи закінчив і свиснув.

„Або я тебе питаю?“ — відповідає знов.

„Ти якась... чорт зна хто!“ — гнівається ся він.

„В моєї матері багатство — каже вона. Полонини найкрасші ось тут на Чабанци, коні, вівці, худоба... млин, звоїв полотен вже не знаю кілько — а я, ти богатирський сину з угорської границі — я Туркиня. Знаєш“?

Гриць знов свиснув.

„По лісі ходить, вижидає когось, сама не знає кого, як дурна“ — додає погірдливо і тут же урвав.

„І здибає — дурнів“ — докінчила спокійно, підсуваючи знов в гору брови, та вдивляючись йому просто простісінько в очи.

Він розсмівається ся.

„Ади, яка переговорана турецьким розумом“! — сказав.

„Така, якою вже з роду вдала ся, та якою бачиш. Я тобі казала „обідь“ мене. Чогось зачіпав? Я не для першого ліпшого“.

„А як я отут на місци набю тебе?“ — спитав він і заглянув в її біле прегарне лице вигребуцим поглядом.

„Мене ніхто в житю ще не бив“ — відповідає нараз сумно. Ти був би перший, але за разом і остатний, що таке вчинив би. Чи хочеш спробувати? Бий!! будеш мати опісля чим хвалити ся, як ось перше конем.

Гриць ніби не чує її послідного слова, підкручує вус, і дивить ся боком на неї. І вона дивить ся на нього, але цілком спокійно, цілком без зворушення. Дивить ся і задумуєть ся. Переходить якийсь час, однак жадне з них не промовляє, що береже щось в собі, зростає на хвилину між ними і затулює їм уста. Тетяну обгортає болючий якийсь смуток по лиш що пережитім, а він зворушений.

Нараз вона обзиваєть ся: „Иди з Богом своєю дорогою, я через тебе опізнюсь“.

Він опиняєть ся, дивить ся на неї своїми великими щирими, як небо голубими очима. Дивить ся, і хотів би ще щось сказати, та боїть ся її. Така вона гарна, а якась така. Він мішаєть ся. Ніколи не стрічав такої. Відки нараз така взяла ся? Господи!

Нарешті відважуєть ся.

Ти не любиш нікого? — питає несміливо.

„Я не люблю нікого“ — каже спокійно, дивлячись при тім як перше йому просто і щиро в очи, трохи зчудована його питанням. Відтак додає: А ти любиш кого?

„І я не люблю нікого“ — відповідає він і неначе набравши ся її щирости на хвилину — відповідає їй таким же самим щирим простим поглядом.

„Як собі хочеш“ — каже вона і знов додає поважно. „Иди з Богом своєю дорогою, я через тебе лиш спізню ся“.

Він посмутнів. Остатні слова заболіли його глибоко.

„Чого тобі спішити ся“?

„А чого з тобою вистоювати“?

Він затиснув зуби, але все стояв. „Отже як тебе звать“? Не може здержати ся, щоб не спитати ще раз.

„Я вже казала. Не догадуєш ся сам“?

„Нічого не казала і нічого не догадую ся“.

„Туркиня“! — і з тим словом обертаєть ся від нього, хилить

ся і підносить поводи його чорного коня, що йому випали з рук, а кінь на них наступив. Підносить і закидає певним рухом на гриву.

„Уважай ліпше на свого коня“ — каже, а більше не додаючи ні слова, відвернула ся і розтуливши густе галузе смерек — зникла з перед його очей

Він стояв мов огнем попечений і дивив ся за нею.

Куди забрала ся? Де пішла? Мов саму починьщину дала і як вітер щезла

Його кінь схилив голову до землі. На землі лежав великий цвіт червоного маку і він його дотикав ся Гриць люто, майже зависно шарпнув коня за голову і піднявши червоний цвіт з землі, оглянув його і заткнувши за капелюх, поїхав назад.

* * *

Другої неділі заплітає Тетяна задумчиво чорне шовкове волосє, і як тиждень назад завітчуєть ся знов червоними маками і йде до Маври.

Іде задумана, смутна і має Гриця перед душею. Взагалі Тетяна про ніщо инше не думас, як про нього. Не передумє, що говорили з собою, що він казав, лиш за єдно має його перед собою.

Ідучи роззираєть ся боязко по лісі, хоча знає, що сею стежкою в друге його не подибле. Отся стежка належала до її матері, і люде нею лиш дуже рідко ходили, а й то лиш дуже добрі знайомі, яким се дозволили. Отже Тетяна майже певна що його не здибле.

Нині вона йде до Маври. Днина така тиха, спокійна, смереки дрімучі випарюють ся лїниво в літнім сонци, ніби аж розлінивїли ся в нїм.

Може нині Мавра буде в дома. І нехай би так і була. Їй хочеть ся говорити з Маврою, хоча говорити про се, що її в лісі стрїнуло, нізащо в світі не буде. А скоро до Маври вже також не піде. Мати, як здавало ся, чомусь не радо починала дивити ся що вона що неділі вибирала ся до неї. Ніби спирати впрост її не спирає, але Тетяна розуміє свою матір без слів добре. Врешті спинаєть ся Тетяна коло колиби і обзираєть ся. Хатина зачинена.

Татяна надумуєть ся хвилину відтак кличе дзвінким голосом: „Ти вдома?“

„Гай-гай!..“ відповідає звідкись протяжно голос Маври, і Тетяна йде за ним.

Може чотири кроки за хатиною, саме над берегом пропасти-яру, лежить стара Циганка на землі проти сонця, пакає свою люльку і вилежуєть ся, оперши ся на лікти...

„Ти що, Мавро,“ — кличе Тетяна — „заховала ся тут, вигриваш ся в сонци мов ящірка, а хату зачинила мов перед розбійниками?“ — так питає молода Тетяна, а по правді їй чомусь ніяково ставати нині перед очи старої Циганки, що своїми чорними блискучими очима і душу у чоловіка висотала би.

Мавра не змінивши позу ані на крихту, ніби не зважає на слова молодої дівчини, дивить ся на неї блискучими неначе діявольськими очима і питає замість всього: „Ти для кого затикаєш ся, що неділі в чорвоні цвіти, душко, невже ж для старої Маври? Г-а?.. А он яка красна, пишна, мов та бояриня. Га-й! га-й!“

Тетяна паленіє під тим поглядом, одначе відповідає з чистою душею: „Для себе, Мавро. Для кого-ж би? Нині неділя. Але встань ко. Сядьмо там, де смерека кидає тїнь, а то годі мені ще далі в сонцю пражити ся, доста упріла ідучи в гору, а тепер ще й сидіти проти сонця не хочу. І чого ти аж понад сам край пропасти полізла? Не боїш ся, що колись як заснеш, скотиш ся в глибїнь?“

Циганка вишкірила білі зуби:

„Не бою ся“.

„Засипляти не засипляю, а скотити ся також не скочу ся. Хиба що хижун з під синього неба кинеть ся на Мавру і зніме її в висоту. Але й того не лякаю ся, бо хижун переконавши ся, що Мавра стара, випустить її аж надто скоро з пазурів, тому нема їй чого бояти ся, хоч би вже й самої отсеї пропасти. А коли хочеш знати, чому я ось аж сюди ховаюсь, зачинивши хоч би і з полудня за собою хату мов перед розбійниками, то се і справді я перед розбійниками роблю: нині рано ранесенько я лише ще нічку досипляла, коли нараз проклятуці пастухи змовившись мов сама чортиня, кинули ся на мою хату і заверщали: „Мавро, Татари йдуть! Давай гроші, Мавро, Татари йдуть!“ — І заgrimавши що сили в двері і вікна, розреготали ся на весь лїс і знов пощезали.

„Тьфу!! — закліяла... „чорти, безголовники самий сон прірвали“...

Тетяна розсміяла ся, уявивши собі з малих пастухів, „Татарів“... і уганяючу за ними розпатлану Мавру.

Відтак сідають обі мовчки в тінисте місце коло смереки. Коли Мавра розпитуєть ся многословно про здоровле Іванихи Дубихи, про її господарські справи, відповідає Тетяна якомсь розсіяно, за-

слухуючи ся при тім майже несвідомо в шум потоку в яру, бачить мов з вежі з свого місця, як він виблискуєть ся в глибині до сонця, як полоче прозоро чистою срібною водою біле каміне, а противна стіна сусідної гори, стрімка й густо залісна, відділена від них яром, саме тепер впивала в себе струї заходячого сонця, що видніли лючи ся скісним спадом з гори в зелену гущавину рівних смерек ніби пронизуючи їх...

„А он справді хижун, Мавро!“ — перебиває нараз многословні розпитування Маври дівчина, і вказує на великого хижуна, що навіть не надто високо кружляв над ними, ніби шукав між коронами смерек найкращого місця для себе...

Мавра зиркнула під чисте сине небо.

„Він над тобою кружляє, донцю“ — каже вона пророчо. Дивись, нині неділя, та щоб від сьогодні за тиждень не впала ти якому хижунуви-хлопцеві в очи, не замотала ся в нім на все.“ — Каже і шкірить як перше білі зуби.

Тетяна спаленіла.

„Я на танці рідко коли хожу, Мавро. Ти знаєш, мама не пускає ніде, коли не може сама зо мною йти. В нас, як в монастири. В нашій хаті тихо, лиш святі ікони і ми“.

„Прийде час, віддаш ся — відказує Мавра — то й чого тобі ходити? Нехай ходять тіі, що нічого не мають, та по танцях долі шукають. Але таким, як ти, люди самі в хату приходять. Твоя мама добре знає, що і як робити. Другої Іванихи Дубихи в селі нема. А горя зазнавати, біди злиднів шукати — не таким, як ти, дитинко. Сеї осени вижидай старостів. Мені мати казала, що знов якісь там домавляють ся“.

Тетяна не відповідала. Вона чула се кілька разів з уст Маври, але що їй байдуже про те, чи старости прийдуть, ни ні, тож не обзиваєть ся й сим разом на слова старої приятельки.

„А он скажи по правді“ — запитуєть ся стара — „Не уподобала собі ще жадного? Не любиш?“

„Ні, Мавро“ — відповідає сухо Тетяна, і каже правду.

Вона не любить справді жадного. Не любить і не жадна ні одного з тих, яких вже здавна знає.

„Тільки твого добра, донько, й спокою, доки жадного не любиш“ — підхоплює Мавра, а розлюбившись вступляєш одною ногою ніби в добро, а другою в пекло“.

„Не знаю“ — каже стиха Тетяна, і якось широко, цікаво дивить ся, підсуває чорні брови, а дивлячи ся в перед себе, нічого не бачить. Противна сторона гори однако, як і перше, залісне-

на з долу до гори смереками, пронизана скісним промінем сонця, саме так, як і перше виглядає. А більш нічого.

„Не знаєш, серце“ — впевняє Мавра, — „правда, що не знаєш. Але за те я знаю“. — При тім усміхається вона таким усміхом, що його ніколи не розбереш.

А Тетяна дивиться на неї чистими своїми зоріючими очима, цілим еством своїм, і неначе приправляє ся вже заздалегідь до слуху, що має дійти до неї від старої няні.

„Любов — то так“ — каже нараз Мавра, і сідає рівно підобгавши ноги під себе та схилиючись до Тетяни неначеб мала їй відкрити велику-превелику тайну.

„Так“ — каже. — Ти стрінешся з ним раз, і другий, і третій, а може й більше, я не знаю. Се як що кому за який час суджено. Відтак колись, ні з сього, ні з того зачнеш його коло себе, він зближеться до тебе, і ти чуєш, він вже й поцілував тебе. Так раз і другий і третій. Він, Тетяно, тебе любить. Ти, Тетяно, його любиш... і чому б йому не вірити, коли він тебе любить? І тут розрегочується Мавра, що аж жах тілом іде.

Тетяна побіліла, не зрозумівши старої.

„Але буває й таке, що він тебе по тім всім покине“ — говорить далі Циганка прижмурюючи очи, бо він має вже другу, або може мав і дві перед тобою — тож“...

„О, о, о!“ — перервала нараз Тетяна болісним зойком, і затиснувши уста віддихає важко. Вона дивиться на стару благаючими очима, складає перед нею руки мов до молитви, німіє і чомусь не рухається більше.

„Не жди милосердя, донцю!“ — відповідає їй приказуючи твердо Мавра. — „Милосердя на світі нема ні в кого, а найменше у тих, що так поступають. Тай... на що воно тобі придасться? Воно вже тобі ні на що не придасться. Хиба тогди придасться, як ти по тім всім ходиш по милостиню, тиняєшся від хати до хати, але зрештою — „милосердя“. Господи Боже! сохрани нас перед тим, щоб ми його потребували. Так, донцю“.

„Таке перебула Мавра“.

„Вона мала за чоловіка атамана Циганів і розбійників Лукача Раду, злого як вовк, хитрого як лис, і гарного як боярин. Так що з того? Одного разу гуляла в пусті недалеко одного малого мадярського містечка перед якимись такими, що поїхали з умисне в пусту оглядати циганські шатра і Циганів і заробила тим гроші“.

„Ти гуляла, Мавро?“ — питає зчудовано дівчина, бо перший раз чує се з уст старої жінки.

„Гуляла, донько. Ще й як гуляла, а все округи огню, особливо, як до нас заходили пани та розвідували про наше жите і звичаї. Тато грав на скрипці, другі на цимбалах, а я гуляла. Боже, як грав старий Андронаті!“ — і при тих словах Мавра ніби з подиву аж захитала головою. — „Відтак просив одного разу оден з панів, гарний і молодий боярин, щоб я й до містечка приходила ворожити і гуляти. І я кілька раз ходила туди, часом з татом, а часом і з чоловіком. Там стрітила я того гарного молодого боярина в друге. Він сипнув Раді грішми за танець, а мені за вороженє, а Радю лакомий на золото, давай і далі мене на такі зарібки посилати. Як ішла я з ним, то гуляла, а як сама, то лиш ворожила. І хоча я не все хотіла, та з боязни перед ним мусіла ходити. Там стрічала ся я з тим пишним боярином в друге, третє, ба і четвєрте, доки не став він потайно ціловати мої очи, мене голубити, і називати Мавру своєю чорною звіздою — аж доки не збожеволіла вона з любови за ним. „Донцю!“ — додала нараз остерігаючи Мавра побілїлу чомусь як сніг дівчину... я була молода, гарна і дурна, він богач, красний як місяць, що носив ся на коні, як вітер, і — чому не мала я його любити, коли він, пан, не цурав ся пригортати до себе бідну Циганку, називати її своєю звіздою, цілувати і голубити?.. Донцю! хто бачив таку любов правдиву і щиру і палку таку, як бачила молода Мавра в його, той... Господи Боже, змилосерди ся над бідною жінкою, що все таки согрішила на світі!“ — застогнала Мавра і кинувшись лицем до землі вмовкла.

„Відтак — додала по якійсь хвили зворушеня, — „відтак коли я плачучи, та жаліючись перед ним, дрожала з остраху перед тим, що настане, та більше ще перед Радовою карою, що мусіла мене досягнути — бож я прогрішила ся — він здвигнув плечима, кинувши мені в лице, що сама я винна, і свиснувши нараз мов на собаку, вийшов собі з хати... Хоч я бідна Циганка, донцю, — тягнула стара далі, — яку іноді й собаками лякають, а він був гордий пан що цілував і голубив мене, та хоч я багато забула з того, що мене від тоді постигло, але того свисту, що дістав ся мені в кінци в надгороду за любов від його, я ніколи не забуду. Ніколи!.. я його прокляла. Але що з того?—спитала гірко. Він остав ся паном, а я... збавила свою долю... по сьогоднішний день. Донцю моя красна... — говорила дальше знов остерігаючи, — донько моя пишна, стережи ся любови! Я кажу тобі ще раз. Гадаєш — кара постигла його?“ — питає і просто нівечить дівчину своїми діявольськими очима“. Його кара не постигла, а лише мене

одну. Мене Раду через дитину викинув з Циганами від себе, дитину вбили, а може і вкрали, родичі опустили мене, і я мов підстрілена звірина опинила ся в вашім лісі. Свята деревина, от, то-та“ — додала з незвичайною побожністю, указуючи на смереку, — охоронила мене від смерти, спровадила твою матір і утримала і доси при житю. Як би не те, з Маври давно вже й сліду не було би“.

„До такого доводить любов, дитинко“ — завернула ся Циганка назад до перших своїх слів — „до такого. І ось то любов!

„Але що то й говорити! — додала майже з розпукою в голосі — що то говорити. То всі знають. Я також знала, що треба лиха стерегти... бо мала вже й Раду за чоловіка, а проте“... вона урвала поглянувши далеко в перед себе, таким несказано смутним поглядом, що Тетяну обгорнуло жалем.

„Люби, Тетяно, щиро, як любов і тобі суджена“, — обізвала ся відтак остерігаючи, ніби схаменувши ся від своїх тяжких споминів Мавра; лиш не люби за плечима матері і не люби відразу двох. Окрім того стережи ся одного, донцю... одного“.

„Чого?“ — спитала ледви чутно Тетяна, і як перше побіліла.

„Стережи ся... бережи ся... говорила — щоб не дожила свисту“...

В очах Тетяни заблестіло нараз чимось таким гордим і сильним, таким горячим і недоступним, що Мавра заніміла. Заніміла тим більше, що Тетяна не кажучи ні слова, встала нараз на рівні ноги і випрямивши ся, мов смерека, сказала: „Не свисне, Мавро, не бій ся. З мене „не свисне“ ніхто. І підсуваючи високо, чорні свої брови — повторила ще раз: „не свисне“.

„Нехай Господь боронить від того“ — притакнула Мавра, побачивши дивне зворушене у дівчини. — „Нехай тебе боронить.

„Нехай боронить“ — повторила сим разом і Тетяна і затиснула уста.

Мавра усміхнула ся і піднявши ся на коліна, та обхоплюючи дівочий стан, стягнула її пестливо назад коло себе. — „Нехай боронить.“

Тетяна мовчала, мов би їй щось мову відобрало. Не могла більше на слово здобути ся. Їй кружило в голові. Спомини з остатньої неділі віджили в її душі, вона неначе давила їх в сій хвили в собі нечуваною силою гордості. Мовчала і не хотіла про них говорити. Красше з тою тайною в он ту пропасть з сунути ся, ніж про неї перед кимось хоч би й словом зрадити ся. Не хотіла — не могла.

„А такий був красний і пишний,“ — почала знов Мавра,

навертаючи до своєї минувшини, як сам місяць на небі. Пан був, от що! Ростом високий, волосе темне, очи голубі, як небо, пишні та щирі — Господи, які вже щирі! вус як шовк, га-й — га-й“!!

„Мавро!“ — крикнула нараз дівчина, мов з другого світа вернула „Мавро!“ — і тут же змовкла

Мавра повела цікаво очима за дівчиною, одначе Тетяна мовчала. Була лиш бліда, очи блистїли, як дві чорні зорі, широко отворені, а червоні маки около лица дрожали злегка.

„А он, твій половик“ — обізвала ся стара і указала на хижуна, що справді припочавши на хвилинку на якійсь вершині, здоймав ся саме в гору і полетїв.

„Він з тамтої сторони“ — відказує якое розсіяно та задумчиво Тетяна і встає поволи.

„З тамтої сторони“.

„Я вже піду, Мавро,“ — каже дівчина. — Сонце зайшло. Поки до дому зайду — потемніє.

„Иди — і прихоть до Маври“ — просить стара, і здоймає ся і собі на ноги, щоб провести дівчину хоч кілька кроків. — „А другим разом“ додає — розкажи вже ти що, і будь твое красше від мого.

Тетяна не відповіла. Мов та сполохана серна метнула ся з чудним тужливим смутком в души через ліс, скорше і скорше в долину — аж опинила ся в дома.

(Далі буде).

П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ.

Холодний вітер вие псом
 У мене під вікном,
 Зміта замети у дворі,
 Голосить в димарі.
 З надвору дивить ся пітьма
 Холодна і німа;
 Каганчик ледве мигкотить, —
 Не світить, а чадить.
 Обдерті стїни, порох, дим,
 Багно і бруд на всім,
 Похмурі сутїні в кутках,
 Підлога вся в дїрках.

Лежу, сумую в чужинї
 І тяжко так менї,
 Мов камнем щось лягло важким
 На серденьку моїм.
 Колишні спогади снують,
 Спочити не дають,
 Заснули думи, розум спить,
 А серденько щемить.
 Засяй бо, сонце, млу розвій,
 Недужого зогрій,
 Бо тяжко жить, як світ тюрма,
 Як просвітку нема!

Новий стиль.

Протягом XIX століття світ дуже змінив ся.

Річи, до яких ми нині привикли як до зовсім звичайних, ще недавно могли мати своє місце в казках. Нинішня комунікація залізницями й кораблями — правдивий феномен в історії світа. Вона закинула безконечною сіткою залізних доріг, телеграфів й телефонів мапу Європи, північної Америки і інших країв, подротувала цілу кулю земську, злучила електричним током береги океанів і зблизила до себе всі части світа. Віддаленне між містами, краями і державами так якби щезло.

Наслідком легкої переміни місця затрачують ся між народами етнографічні прикмети, люде мішають ся і цивілізація накладає всім одну маску. Затираючи різниці в обичаях, звичаях, строях, вона знищила їх домашний промисл і їх романтично - етнографічну фізіономію. Нещодавно у нас народне ткацтво творило важну галузь домового промислу, народний стрій був уживаний навіть у вищій верстві суспільности, а нині загально - європейська тандита виширає його навіть серед селянства.

Словом, незвичайний розвій цивілізації в XIX віді не має нічого рівного в історії, а велич його видко хочби в тім, що за короткий час облетів цілу кулю земну, стер з її глуші лісів і пралісів, оживив пусті скелі й глиб землі і двигнув на ній ліси коминів, наповнив її свистом лѳокомотив та клетотом парових і електричних коліс, заволодів морем, а почасти і повітрѳем, мови повязав силою спільних слів, а звичаї й обичаї також з року на рік слабнуть в міру того, як зривають ся нитки традицій.

Розвій комунікації і фабричного промислу сприяв розвою торговлі на великі розміри і збільшив спекуляційний хист. Отворили ся джерела великих матеріяльних здобутків, котрі манили тих, що мали охоту їх здобути. Ревнива погоня за матеріяльним зиском напинала енергію і викликала ту кипячку житя, якої ми свідками, а яка ще в більшій мірі проявляєть ся на заході. На розгар житя вплинув чимало значний подекуди приріст людности з фінансовим хитанням. Все ж таки добробут в декотрих краях західних підняв ся високо, а се причинило ся до розвою головно будівництва, так що настав там для архітектури золотий вік. Доволі буде згадати про будівельний запал коли не Америки, Англії й Франції, то бодай Берліна, Відня, Мінхена або хочби і Львова, але се тільки рефлекс того, що творить ся на Заході.

Тота архітектура має свою індивідуальну фізіономію і виколола ся

коло 1880 року з під псевдокласицизму, котрий з'явився по французькій революції.

Гігієна, вигода, естетика, а навіть розкіш, риси високо підбитої в своїх вимогах і претенсіях суспільности, бувають прислонені в тих будовах виглядом скромним, елґантним. Поодинокі форми, випроваджені з фінезією, доказують високо розвинену техніку ремісника. Деколи очей до сита не можна напасти, любуючись їх гармонією і преціозним виконанням в штукатеріях, або орнаментами, випровадженими таким сирим матеріалом — цеглою — на фасадах „раціональних“, себто таких, де будова не замаскована тинком, задержує натуральний колір матеріалу, з которого поставлена. На такі будови багатий нині Київ. Мури або задержують натуральний колір жовтої цегли, дуже твердої і спосібної опиратись шкідливим впливам атмосфери, або бувають помазані зверху тонкою верствою барвистого розчину, а потім верства цегли підкреслені лініями темного цементу. По інших містах парадні мури обкладають кольоровою цеглою, випаленими орнаментами з глини, часом сирим пісковцем, але натурального каменя уживають тепер не много, бо заступають його матеріали штучні. За те фабрикація цегли піднесла ся на велику скалю.

Віки середні, дбали про монументальність своїх святинь, будували їх звичайно з каменя, гарного твердого пісковця, неначе тим будовам бажали забезпечити вічність. Цегли уживали тільки там, де не було доброго каменя, от як в північних краях, в Нідерляндах, в Данії, на поморю і в цілій Пруссії. Але ниці фабрикацію цегли поставлено так, що вона ужиток каменя робить зайвим, хіба що потребують його деколи до фундаментів і декорації. Добре випалена цегла буває дуже тверда і дзвонить мов криця, а її барва залежить від того, як довго сиділа у вогні. Довго випалювана прибирає темно-вишневий тон і зветь ся „вишнівка“; сильнож випалена переходить в ясночервоний тон. Слабо випалена зовсім ясна і зветь ся „блідівка“. Оба роди цегли укладають ся на фасадах в ріжноманітні взори, а нерідко бувають і глязуровані — поливані кольоровою склицею.

Характер повітньої архітектоніки чисто світовий: Нема може в історії прикладу, щоби архітектура розвивала ся так поза потребами реліґійними, як наша сучасна. Все і по всі часи будівництво було кріпко звязане з реліґією. Від того характеру ухияєть ся нова будівельна система, а християнські храми будують ся на старих принципах.

Се перша характеристична її прикмета з огляду на її становище в історії культури. Дві інші дотикають конструкції, то значить системи передачі тягарів, і орнаментики.

Тому що характер будови залежить в першій мірі від того матеріалу,

який вона обертає на свої потреби, проте й нашу архітектуру зреформував, окрім давньої цегли, нововпроваджений матеріал, а саме: залізо, скло, бетон. Се в області конструкції, а oprіч того інші нові матеріали як асфальт, гідравлічне вапно, цемент у всіх своїх відмінах, кит до спаявань заліза й заліза з каменем, фабрикація штайнгутових (пірогранітових) плит і теракоти та багато інших дрібних матеріалів, котрих скількість зростає з половини ХІХ століття, і вони, уживані чи то в обсягу декорації, чи внутрішнього урядження, чи гігієни, трутили штуку будівництва на нові шляхи.

На бачну увагу заслугує поперед усього найважнійше з тих матеріалів — залізо. З ним вяжуть ся величаві подвиги будівництва в послідних десятиліттях; подвиги, які сміло назвати б можна новими чудами світа, яких доконує нині закована в сталь штука. Чудом новітньої будівельної техніки була в Філядельфії вежа „американської свободи“ і вежа інженера Ейфля в Парижі, обі збудовані кількадесять літ тому з приводу всесвітних вистав в тих містах. Згадати б далі про виставову галю в Філядельфії, з заліза й скла, на просторі 5 моргів (десятин), про місто Чікаго, по пожежі в р. 1872 наново відбудоване за 18 місяців, так само головно з заліза, каменя і скла. Дивовижні нові американські готелі й доми чиншові, кількадесятьповерхові „драпачі хмар“, з скляними обкладами на залізній конструкції ізоляційної системи, себто з подвійними стінами, так, що верства повітря між стінами служить добрим ізолятором від зимна, спеки і вогню.

Але у американських будов своя спеціальна фізіономія. Їх стиль, то мішанина давніших стилів, клясичного, романського, готицького і ренесанського, коли тимчасом новий будівельний систем в Европі стремить до чогось нового, обвіяний свіжим стилістичним духом. Залізничі двірці, готелі, палаци промислу й купецтва, деякі будови державні, банки, театри, а нарешті камениці чиншові і віллі по цілій Европі не будують ся сливе инакше, як тільки в „сецесії“, практичної, гігієнічної й естетичної натури. В них велику вагу положено на вентиляцію, добре освітленне, а наслідком того, якраз на перекір давним звичаям, закладають ся дуже великі вікна так, що вони підносять ся інколи вгору через дві або й три ряди поверхів або робить ся скляний дах і тоді зала або сходова клітка стоїть пеначе під голим небом.

Мури, хоч тончі як в давнину, всеж таки не менше кріпкі, бо стягають ся залізними кульками (анкрами), котрих є дві категорії: анкри горизонтальні, заложені в стінах і анкри в засклепах і луках. Вони вяжуть будинок у одно, так аби стіни не могли відставати ані розсуватись, особливо в фабриках з паровими машинами й паровими молотами або в будинках на мокрім терені.

Нинішня техніка завдяки залізній конструкції розпинає легонько чепурні луки над широчезними вросторами і се добре надасть ся до злуки двох далеких берегів ріки чи пропасти або до скляних криш та копул в галях залізничних, виставових, в оранжеріях, та інших подібних будовах, де подають собі руку штука з наукою, архітектоніка з будовою залізних мостів і інженерією.

Се переконує, що добрий архітект повинен і може гаразд володіти артистичною й науковою стороною свого предмету, а заразом якраз ті утвори дають яскравий відбиток змагань останніх поколінь, змагань моральних і матеріальних.

Одвітно до того поступила фабрикація потрібного скла в розмаїтих формах, грубших або тончих плит та брусів, а роль дерева зведено до мінімуму. Уживають його ще на стільці під дахи (і то не все) або до внутрішнього урядження: на шпалети себ то обкладини стін низом, на помости, рами, двері і т. п. Але з самої конструкції витрутили дерево залізні траверзи, рейки, штаби і пруті яко скелет під склепіння, сходи, бетонові галерії і стовпи.

Опріч заліза й скла новим матеріалом, що здобув собі дуже важну позицію в сучаснім будівництві Північної Америки, Європи, Японії та всіх європейських колоній став бетон—штучний камінь з піску, гідравлічного вапна і цементу. Ті складники добре вимішані, творять масу мов тісто і їй надасть ся форму після вподоби на скелеті з залізних прутів або паличок. Маса та скоро каменіє в пишний моноліт. Разповсюджений головно бетон системи інженера Коаніє. Той показав ся значно твердший від цементу, ліпший від натурального каменя і дешевший від нього 15 — 35%, трівкий і незрушимий на удари й стрясення; а досвіди інженерів Мішеля в Парижі і Собка в Петербурзі довели, що видержимість його завбільшки одного квадратного цяля (дюйма) по кільках днях рівняєть ся 190 пудам, а по кількох місяцях зверх 200 пудам. Сам Коаніє збудував з того матеріалу багато домів і фабрик в St. Denis і в Suresnes під Парижом ще в році 1859 і то разом з засклепами й помостом. З бетона ставлять тепер кремезні стовпи і підпори стель, а що матеріал той безпечний перед вогнем і вохкістю, то роблять з нього балкони, тераси, мости, канали і т. п.

Инші нові матеріали як асфальт, цемент, кіт, теракота, штукатура Амброзеллі з вапна, цементу і піску, і багато таких, котрих число з року на рік зростає, вкупі з старими матеріалами, віддають дуже важну прислугу і вартість їх піднесла ся з хвилию, коли удалось відкрити їх химічний секрет і пізнати ті закони, котрі чинять їх найліпше пригожими в будівельній практиці.

Асфальт — непроникливий, твердий, трівкий. Добувають його з ка-

мінних покладів, звичайно вапняка, з котрим буває злучений як чорна смола, скаменілий продукт органічної природи. Як чудовий цемент уживаний був асфальт вже в глибокій старині, за 4,000 літ перед Христом, в Єгипті, Вавилоні й Ниниві. В Мезопотамії були коцальні того земного дігтю, але секрет препаратії цементу затратив ся ще в старину, тільки лишили ся вісти про те в книгах Битія у Геродота, Страбона, Плінія та інших грецьких і римських письменників. Аж в XVIII століттю Грек Ейрініс, подорожуючи по Європі, надобав в Швейцарії залежі асфальтового каменя, який бачив на Сході і про котрого знав з старинних книг. Він перший почав фабрикувати асфальт, але уживати його в будівництві стали надобре що йно в половині XIX століття, коли поліпшено його фабрикацію. Досвід поучив, що нагрітий до 100° C, асфальтний камінь розпадаєть ся, а оґрітий до 140° C, сиплеть ся в порошок, котрий можна спювати в тверду компактну масу і тому підходить добре до мощення сіней, пивниць, подвіря і вулиці.

Велику прислугу чинить кіт, хімічний препарат з гліцерини і цинкової кислоти; зразу м'який мов тісто, скоро твердне, не розпускаєть ся і цупко спює залізо зацупчене в камінь.

З новим матеріалом нерозлучно вяжесть ся нова орнаментика, котра буває все двоякого рода: архітектонічна, се б то така, що зростаєть ся органічно з будовою, або свобідна. Перша неминучо потрібна монументальній будові, без другої може вона обійтись. Орнаментика органічна звесть ся також архітектонічними формами і нерозривно звязана з конструкцією, а свобідна, різьбярська—чисто декоративна, причеплена до стіни для більшого ефекту. Краса будови виґрає там, де антагонізм між тими двома родами кінчить ся побідою орнаментики органічної, де строгі математичні правила архітектури беруть верх над фантастичним буйнєм. За приклад служить нам з одної сторони філософічний стиль грецький, а з другої рококо, капризний стиль Людвика XIV. Перший ясний, простий, строго логічний і строго консеквентний і тому безсмертний, другий фантастичний і балястичний, дає накопиченне непотрібних форм без видимої гадки — і тому безконечно менший. Бо архітектура тим одмічаєть ся, що не терпить фантастичної логіки, як то буває в поезії і малярстві, а вимагає логічної фантазії. Ясність, систематичність, погідна простота і методичність грецького духа мусіли доконче сотворити гарну архітектуру; не могла ж того доконати діаметрально противна тим прикметам душа індійська, без всякої методи, без вираховання і системи, нечувано буйна, фантастична й пересадна, котра в індивідуальній красі виразилась в поезії і в хімерних релігійно-філософічних поглядах.

Щоби ми пізнали, якою повинна бути орнаментика органічна і якою вона буває в новій архітектурі, то подивім ся на грецьку фасаду, на стиль

дорійський, котрий оден в найвищій доскональности дає взорець логічної консеквенції, де орнамент і конструкція зрослись так, що одно від одного не можливо розлучити. Сильобат, на три ступні високий, творить в формі тераси спільну горизонтальну підставу для цілої будови. На ній опирають ся пні кольон, покарбовані повздожними ровиками, буцім корою. Кождий пень в горі стягнений обручами і його кінець там від великого тягару розсукав ся в капітель; цілий дροжить від тягару й власного гарту, через що дрібку видуваєть ся в середині в виді цівки. Капітель, зложений з подушки й підставленої квадратовой плінти, має свою основу в глибокій обсервації натуральних законів, що виразилось ще ліпше у капітеля йонського, де плінта, розчавлена опертим на ній тягарем, закрутилась по боках подушки двома слимаками. На кольонах лежать по дві бальки, архітрави. Вище відповідають кольонам тригліфи, три ровики з краплями води на споді. Квадратні отвори між тригліфами заткали потім різьблені метопи. Ще вище над тригліфами й кольонами, вже під дахом і горизонтальним карнизом (гзимсом), розміщено в трьох рядках девять капель дощу. І гадка їх така, не мов би тії каплі стікали з даху і спливали ровиками у низ. Ті всі складні части будови сповнюють заразом ролю декоративну і тому тота декорація, як з одної сторони потрібна, так з другої ненарушима. В коротких лясідарних словах грецького стилю виразилась в невмирущій красі ідея боротьби чоловіка з всесильними елементами природи; боротьби його деревляної хижі з елементом дощу, і ту картину чудний геній Грека закував в камінь з спокоем фільзофа. І є в тім глибоке зрозумінне психологічне, бо форми ті обчислені на момент першого погляду, викликують в душі почуте сили, трівки, певности підпор.

Що до орнаментики нового стилю, то її похвальна прекмета лежить якраз у змаганню піддати ся строгим математичним правилам: вона більше архітектонічна, а менше свобідна, більш лінеарна, а менш вегетативна. Вона прибирає такі форми, які нерозлучно вяжуть ся з констукцією, як то ми бачили в стилу грецьким: форму філярів, пілястрів, лізен, стовпів, підпор, крокштинів, карнизів (гзимсів), архівольт (лукових карнизів), рівнолежних ліній. Форми, що правда не нові, але зовсім нове їх обробленне, до чого зачерпують ся мотиви головно з виробів залізних і деревляних, так що явно імітують вони роботу слюсарську, теслярську і столярську. Вони не причеплені до стіни як пуста оздоба, а виконують все якусь роботу, так що для ока видають ся конче потрібними на своїх місцях. Без них будова погрішала б проти вродженого нам почутя, що до тягару й підпори, а проти того грішити не можна, бо ті потреби для ока те саме, що моральність для духа. Так приміром тягар муру двигає на собі склеплений лук, архівольта з шту-

катури маркує тільки сей лук зверху яко оздоба, але оздоба для оптичного заспокоєння, що тягар опирається на чимось то видимім. Нинішній архітект значить тую архівольту трьома-чотирма концентричними дугами з штукатурки, котрі дуже добре імітують залізні обручі. Луки, або які інші отвори, поїд котрі треба переходити, опоясує він сподом кількома рівнолежними лініями для тої ж самої оптичної ілюзії, буцім то тягар над головою твердо підпирають залізні штаби.

Така функція орнаментики органічної, і правдивий талан архітекта знайде все спосіб заспокоїти оптичні потреби і будові надати принади, не потребувавши копіювати старі форми.

Можуть бути орнаменти лінеарні також свобідного характеру, чисто декоративного, і ми знаємо, що будівництво магометанське, котрому не вільно було представляти нічого з світа рослин і звірят, при помочи того одного средства — лінії — доказало в арабесках правдивого чуда.

Одже в чисто декоративнім значінню уживають лінії з інтересними загинами й закрутками також нинішні артисти і архітекти, але по при те не зрікають ся прав до багатих скарбів природи. Де-не-де серед тих суворих математичних законів, де все опирається на симетрії й пропорції, несміло вихиляється листок, або квітка, і вносить з собою ніжний елемент в той строгий світ. Нова течія уживає їх вміру, стилізує по своєму і надихає оригінальним духом. Віє з них правдивий чар весни. Звичайно декорують вони верхи мурів і нерідко оплітає довкола фасаду вінок фризів. Галузка лавру з ягодами і листок каштана з горіхами являється залюбки уживаним мотивом, подібно як цвіт льотосу, пальма і бамбус в Єгипті, листок дикого борщу (акант) у Греків, а скручений дубовий листок в середноівччю.

Ключ живої води бе в теперешній штудії з великою силою. На всіх виробках артистичного промислу новий дух витиснув також свою незатерту печатку. Не мало вплинув на те звістний критик і артист Джон Рескін. Горячий поклонник природи, одкривав в своїх письмах очи на її багатства, на безконечне число мотивів світа ростиного, з котрого можна черпати повними зменями. Наклик Рескіна не пропав у безвістях, а відбив ся о хребет Альп і Піринеїв і пішов відгомін луною по усій Европі. Він викликав переворот в декораційнім малярстві й артистичнім промислі. Повіяло запахом весни у сонішну днину; легесеньким подувом з гаїв, лісів та левад, де багато квітів і зелени. Натура, мовляв, то вічне джерело зачарованої води, а хто з нього не, жив буде. І девізом Рескіна було черпати повними пригорщами артистичні форми з світа рослин та уміло повертати їх на свої потреби. Уміло! То значить, артист поперед усього повинен добре зрозуміти істоту матеріялу, за котрий береть ся, а потім треба йому вишукати відповідне декоративний спосіб

й форму. Інакше треба декорувати дерево, а інакше шкуру, бо істота тих матеріалів одмінна. Іншу форму треба надати листку з паперу, іншу з заліза. Притім вишукати матеріялу такі декоративні форми, які згідні найбільше з його натурою, а найменше їй противні. Стіна повинна бути стіною! Хай не бреше ловецькими сценами і фантастичними краєвидами як давно; на се єсть образ з мольберту. Стіна має наводити на душу спокійну погоду. Може бути і повинна бути розмальована, але квіти на ній не повинні наслідувати живу натуру.

Не треба забути тут про елемент японський, котрий в найновіших часах втиснув ся до Європи і також вплинув на реформу декоративного малярства і артистичного промислу. В пишнім рисунку, в стилізації рослин і квітів, в оригінальній кольористиці, японські артисти були з давен - давна незрівнаними майстрами, а навіть інакше штуки не розуміли, як тільки декоративно, поки не научили ся від Європи бачити і передавати в образі крім довжини й ширини предмету ще третій розмір — перспективну глибину.

Та не лежить в нашій програмі переходити всі галузи артистичної продукції. Мали ми на гадці поперед усього архітектуру: піднести її найголовніші прикмети, на основі котрих вона відбігає від старих традицій, прожолоблюючи собі нове стилістичне русло, змушена до того потребами часу і матеріялом, а врешті ротаційною силою творчого духа, а те все вкупі стоїть на твердій підставі сучасної стихії і в своїй прогресії виявляє таку ж елементарну силу, як вода і вогонь. Могуча струя несе на своїх хвилях усе і усе воно не без інтересу для майбутніх істориків.

Змете час нинішні покоління, щезнуть живі нині ідеї, час обновить людей і потреби; скаламучені елементи сучасности ляжуть на дні кристалізованою верствою. Тоді далекі покоління з перспективи віків лише зрозуміють нашу добу і її стремління, бо вона лишеть ся явною в творах штуки, в краснім письменстві, в музиці, в різьбі, в виробах артистичного промислу, а головно — в архітектурі, бо капітальні твори штуки все бувають вірнісеньким висловом мільонів людей. Бо правдиві артисти уміють якоюсь магічною силою закріпляти в своїх творах синтезу свого народа й своєї епохи.

А тих артистів не брак і тепер.

ДНІПРОВА ЧАЙКА.**Певний притулок.**

Долину повивав туман. А на горі-шпилі, над хмарами в блакиті блищав величний древній храм.

Гроза ревла, здрігалися шпилі, луною обзивалися печері, жахливо сипалось камінне, а на верху гори спокійно та нерушно пишався храм, недосяжний для бурь.

Лили дощі, котилися лавіни, гучали грізні гуррікани, річки й ледовники долину заливали, — і все живе з долини поспішало крутими стежками на гору до безтурботного притулку.

Весь клопіт, лихо, небезпека, смертний навіть жах, — усе воно помалу лишалося внизу, губилося за кожним кроком, бо тут вгорі все таке-ж твердо та привітно стояв відомий захист стародавній.

Німії мури обзивалися луною на вигуки, хвалебні гімни та щирі молитви. Висока баня над склепінням еднала всіх і надихала настрої таємний.

Порожній досі та беззвучний, враз оживав од рухів храм: по білих стінах, по стовпах блискучих мармурових снувались відблиски та тіні, пахучий дим з кадила хвилював аж під саме склепіння, і бачили тоді набожні люде святих прихильні обличчя та янголів крилатий рій.

Миналася лиха година. Зіходили в долину люде, спочивши од переполоху, знов брались до щоденних справ, а серце, повнее побожного чуття, підносило їх зори мимоволі туди, де сяяв дивний храм.

Сумирно серце колотилось, спокійно груди віддихали, бо там стояв на чатах вічно той невсипущий вартовий.

Вміраючі ймовірно послали останній віддих свій туди-ж в блакитну височінь, де сяяв вічний світ і спокій.

Минали дні, пливли роки, поважно сунули сторіччя...

На тихую долину напали вороги.

Не вперше нападали, та боронилася долина, як могла, і руки здійснені угору і очі, звернені туди-ж, враз набиралися і певности і сили. Тепер було не те.

Не численність, не сила, не напад той раптовий — страшна була новітня, невідома міць.

Збентежені, охоплені страхом, в безладді люде поспішають туди, де вабить зір незломна охорона.

Ось близько. Досягають. І радісно й надійно затремтіли в грудях змучені серця: в надхмарній високости, що холодом огорнена повік, їх душам тепло вже стає.

Ось — досягли!

Заколювали ся по давніх муках тіни, знайомим скриготом скрипить іржавий ключ у брамі.

Ось повійнув холодний пах кадил і вівтарів.

Святая брама розчинилась і, повний величі й привіту, розкрив просторії обійми храм назустріч богомольцям.

Натруджені, налякані, припали люде спраглою душею до джерела надій, відрод і сил.

А вітер та луна доносять знизу боріння гук і топот коней, і сурми військ ворожих.

Ті післанці бентежать настрій молитовний і, наче подув вітру, що роздимає жар в кадилі, оттак вони розпалюють в серцях розпуку разом і надію, гнів і віру, та надають жаги смиренним молитвам.

„Рятуй! Спаси!“ На вколішки упали і щирими слізьми окроплюють холодний мармур.

— А що, як не спасе? не вчує? — мов гадове шипінне проповз чийсь шепіт дотикивий.

„Хто се сказав? Хто вирік оттаке?“ Питали ся лякливо богомольці, мов очерет під подихом вітрів.

„Моліть ся, люде! Ревно сльози лийте! Поклони бийте без ліку! умолимо, вблагаємо“...

— А як не вмолисте?

„Хто? хто сказав? Хто сей блюзнір безглуздий?“ Мов роздратовані джмелі гудуть жерці у гніві.

„Приймай покуту, грішний люде! Сповідайтесь! Кадіть кадилами, свічки паліть! Несіть рясні офіри! Не жалуйте дарів, щоб зглянув ся“...

— Навряд!

„Як попускаєте? Хапайте блюзніра! Ловіть! держіть!

„Що? се не той? Дарма: держіть його!

— Он-он! Се знов не той? нічого: придержде і сього: чому не помагав шукати?

„А сей чого мовчить нерушний? Сей мабуть спільник отому“...

„Ось-осьде він! ага, попав ся, брате! — Ні, знов не той!

„Ловіть! шукайте! Кари блюзнірови!“

Не молитовний настрій мирний, не сповідь, не хвали, а підозрінне, жах, ганебне полювання йде в храмі.

„О, зглянь ся! зглянь ся! зглянь ся!“ за дзвяканнем кадил повторює весь натовп.

— Не зглянь ся! Ба й глянути там нічим! — Зухвало голос розітнувсь.

Блюзнірством злякані, німують кволі люде. У ревну лють гнів жерчий переходить. По храмови клекоче мов би вир: лунають мішма сповідь і прокльони, ті бють поклони, сі — людей; і кров на вівтарях, і по помості кров..

За галасом не чути, що близько-близько ворог.

Половлено, повязано, чимало — молитись буде спокійніш! І очі всіх, розжевлені од бою і од ляку, з жагучою надією впили ся у завісу пишну, що звіку запинала таємну святощ храму. Од віддиху палкого, од гомону та руху, заколивалось блакитно-золотосайна, заграли-заіскрили вздовш і вжирш по ній мінливі везерунки.

„Ось він! ось він! дивіть ся люде! Сам показав своє обличчя!“

— Ха-ха-ха-ха! Се-ж, — людьми роблена тканина! Пекельний регіт пролунав.

„Бери! лови! вяжи!“

Зв'язали знову багатьох. А невловимий голос луна то тут то там.

Хвилюєть ся гаптована завіса тасмничо, леліє безліч приви́дів по ній, і кожна прагнуча душа сповнилась предчуттем.

„О, дай нам! появи нам чудо!“

— Чудес нема! — гукнуло од порогу.

Всі голови на голос повернулись — ізнов нема. А навкруги новітняя поява: зо стін і з пишної завіси злиняли дивні везерунки, щезають тіни таємничі, вгорі у бані мріє безвість, з кадил та вівтарів не янголи злітають, а дим чадний та попіл..

Заголосив народ.

„Жерці, явіть його! Нам страшно! Одхиліть завісу! Явіть його!“

І в запалі, тремтючими руками вхопили недоторкану завісу і надвое святиню розірвали.

За нею... не було нічого!..

Лиш голая стіна.

Одна стіна: без вікон, без дверей, без образів і фарб, сліпа, нерушна, безодмовна.

Жах запечатав людські очі і вуста, скував рухи їх тіла, упяв ся в серце пазурями.

З надвору-ж чуєть ся вже зблизьку іржанне коней, сурем гук і гомін військ ворожих.

„Рятуй стіно святая, нерушима!“

„О ти, що за стіною! Великий! вічний! всемогущий! Спаси, спаси, помилуй нас!“

— О, гляньте ви, сліпці мизерні, кого ви молите! — знов гнівний голос розітнувся.

Та вже його не ловлять: не до того! Іде борня між людьми та не така, як перше йшла.

Ті лавою обстали боронити останню святощ, — сі другі здобули знаряддя, несуть ломи та сокири.

Через якусь хвилину справа, одвіку нечувана, в святому місті закипає.

„Не руште! грім буде! З небес вогонь спаде!“ кричать жерці.

Жінота плаче, умліває, тремтять і мужні досі люде.

Ні грім, ні полумя із неба не спадає.

Маленька дірочка в стіні росте-чорніє що хвилини...

І — враз, — як грім, торохнула підбита чверть стіни і покотила ся з гори, і гори довгою луною вітали зявище страшне.

Розвіявся пил.

Цікавости і жаху повний, посунув люд, щоб ближче роздивитись.

У виломі стіни, що висіла край кручі, безодня лиш чорніла...

Обвалене камінне котилось-гуркотало, туман та порох застеляли глибочінь.

„Осе і все?!“

Розпуки повні, кинулось декілька з кручі.

Оголосила ся безодня смертним стогоном, їх трупи поглинула і — змовкло все.

Шарпнув ся люд назад. Тікає, хто як втрапить: на лихо, бій, в неволю, на вірну смерть — аби не бачити жахливої безодні.

А другі нахапки вже вилом закладають.

Замурували. Мажуть. Завісу запинають, настановили вітарів.

Знов кадять ладаном жерці, офіри палять й надяють люд обіцянками раю, гріхи прощають завчасу.

Усе іде, як і колись.

Та ба, — не все.

— Та доки-ж нам чекати-сподіватись, що ворог втиснеть ся в останній захист та забере голірuch всіх, немов рибалка рибу з ятерів?

Ходім шукати иншої пути та иншої поради!

І вийшов гурт людей, наближив ся до кручі, вдивляеть ся у темну глибочінь.

Туман пливе, клубочить ся по ній, то купчить ся у темну хмару, то рідне та яснє, і вабить зір мінливим покривом незнаних таємниць.

„Страшний се шлях!“ сказав один.

— Єдиний поки шлях! — озвав ся другий.

„А чи заблисне світ там провідний? Якби заблис хоч зіркою, хоч искрою малою, я-б кинувсь, не вагаючись назустріч! Ніщо не дороге, не миле! Аби той світ заблис!“

— Аби заблис! без світла-ж як рушати! — несміливо озвав ся де-хто.

— Ні! — мовив ще один, готуючись іти: — ні! тихо-обережно, чепляючись навромацки за скелі, обламуючи нігті та пучки, скривавлений, потерзаний, голодний — я всеж таки полізу шукати доброї пути, того шукати світла. Мій шлях трудний усіеть ся кривавими слідами і як загину я — по тих слідах хоч може другі люде знайдуть, відкриють той спасенний шлях. Не може бути того, щоб на кривавий подвиг не глянула нова зоря, не вивела і сонце за собою. Прощавайте!

Несміливо стоять округ збентежені люде, вдивляють ся допитливо в безодню.

Туман пливе, клубочить ся по ній... то темніє-густіє, то рідне та яснє... Щось миготить? А що: болотяне блудило чи зоря? Чи тільки просто очі натруджені горять? Хто знає! Хто вгадає!

ХР. АЛЧЕВСЬКА.

З моїх дум.

I.

Мов легка хмаронька, у сні	І був то любий, гарний сон
Журлива думка промайнула	Надій ясних, мов ранок мая,
І потім знов в височині	Та день зайнявсь коло вікон
На віки вічні втонула;	І зникла вмить чудова зграя...

Зостав ся смуток у думках
 І сльози на очах заблисли,
 Немов перлисті краплі звисли
 Роси ясної на квітках...

II.

Я плачу й смію ся як пісні складаю
 Як мрії кохані до сонця веду
 І гірко і довго над ними ридаю
 Як світ мій осміяним, зайвим знайду...

Я так їх люблю — мої любі надії,
 Невизнані, вбогі, самотні думки —
 Ті бідні пташини у клітці малій,
 Ті тихі, зівялі, останні квітки!

Все зникне на світі; все швидко минеть ся.
 Я буду свій скарб дорогий берегти,
 Бо з часом вже співом душа не озветь ся,
 Бо сліз вона щирих не зможе знайти,

Бо згодом у грудях чуття захолоне,
 Зненавидить серце зимове людей, —
 Не вирветь ся стогін із хворих грудей
 І владарка-смерть по надіях задзвоне!..

III.

Посвята Г. Ч—иї.

Ой співає, зодягає
 Все весна у шати,
 В неї тільки й є на думці
 Жартувать, кохати...

В тій розмові що в діброві
 Чути сміх срібляний:
 Там бо веть ся і смієть ся
 Вітерець весняний.

Він милує і цілує
 Темний стан діброви,
 Розглядає та ласкає
 Кучеряві брови;

Десь повій ся та засмій ся
 Як весна-співуха.
 Бо вона душі не має
 І жалів не слуха!..

З веселеньким, молоденьким —
 З ним вона жартує,
 Хилить віти, силе квіти
 І дари готує;

Глянь: блакитні оксамитні
 Сплять байдужі води
 Як для неба їм не треба
 Ні людей, ні вроди;

Осуши все море-горе
 То й не глянеш хмурно,
 Серця збудь ся та забудь ся —
 Заживеш безжурно;

ПО СВІТУ¹⁾.

Неаполь.

Неаполь — місто без історії. Існує він, що правда, дуже давно; має довгий реєстр всяких подій і пригод, які з ним трапилися за той довгий вік; можна сі події при охоті розсліджувати й оповідати дуже докладно. Але все таки се не історія — не тільки в значінню „оповідання про події важні“, які б творили жите людське поза близшою околицею міста, давали їй напрям і зміст, але навіть в значінню історію розвою і самоозначення життя самого сього міста. Перед нами не тільки не сильна індивідуальність, яка б творила жите для інших, а навіть і не звичайний „коваль своєї долі“, яким силкується бути навіть кожний середній скільки небудь самостійний чоловік. Се розкішна, прославлена за свою рідку красу — і сама свідома своєї краси й пишна нею одаліска, яка за свого життя мала багато ріжних, гойних і можних конкурентів і адораторів, переходила з рук до рук, по волі і по неволі, часом інтригувала й зраджувала, частійше пасивно приймала зміни своїх володарів і приклонників, їх дари й ласки, їх деспотизм і своєволю. І як двадцять століть тому, пишно ніжить ся вона й тепер під пестливим полудневим сонцем на березі тихої заводи, лїниво прислухаючи ся, як мурмотять коло неї морські хвилі й набігаючи тихо лоскочуть її тіло, лїнива і гарна — стільки ж славна своєю красою, скільки малозамітна якою небуть творчою мислю, творчою роботою.

Назва Неаполя, „Нового міста“ належала до висілка з Партенопей, старої кольонії грецької, що заложена була дуже давно — близше не звісно коли, і так само не знати — де саме, на території нинішнього Неаполя. Партенопейю заложили виходні з Кіми, найстаршої з грецьких кольоній Італії, звичайно знаної в латинській формі своєї назви — Куми. Заложення Кум кладуть на VIII вік перед Хр., гіпотетично тільки; скоро потім мав бути заложений той Партенопейський висілок, а звідти вийшла осада неапольська, в середині V віку перед Хр. Пізнійше, в IV в., обидва висілки, старий і новий, були злучені в одну громаду, в од-

1) Див. кн. I—III.

но місто, і тепер навіть незвісно докладно, як я вже згадав — де саме була осада Партенопейська. Таким чином теперішній Неаполь може до волі вести свій початок чи від тої старшої чи від сеї новійшої осади.

Куми, як метрополія грецької колонізації Італії й принесеної нею грецької культури, мала важне культурно-історичне цивілізаційне значіння для італійської культури, що багато завдячала впливам грецьким, принесеним сею грецькою колонізацією і трівко закоріненим на сим північно-італійським побережжю. Всі італійські алфавети вели свій початок від кумейського; відси ж виводилися різні подробиці італійських культів. Але се старе культурне огнище скоро підупало, уже з кінцем V в., ще більше в дальших століттях, і з старого культурного осередка кінець кінцем зійшовши на гніздо морського розбою, пиратства, було воно до решти зруйноване на початку XIII в. сусідніми мешканцями, Неаполітанами між иньшим, і перестало існувати зовсім, лишивши по собі тільки руїни свої, на західнім побережжю рогу, що відграничує від заходу Неаполитанську затоку. А на його місце розцвіли осади на побережжю сеї затоки — Мізенум, Байї, ПUTEOLІ, Неаполь, Геркулян, Помпеї, а з них, без особливих своїх заслуг, завдяки щасливому положенню та збігу обставин найбільше і найтривкійше розвинувся Неаполь.

Свою славу, блиск і багатство побережжя Неаполитанського заливу завдячає перед усім своїй ролі курортної околиці за пізніх римських часів. В IV в. се побережжя перейшло під зверхність Риму і завдяки гарному положенню, м'якому клімату, мінеральним джерелам і грецькій культурі, яка задержала ся по тутешніх містах аж до часів цісарських, се околиця стає згодом улюбленим осідком для багатих Римлян, з останнього віку республіки й часів цісарства, що цінила сі прикмети побережжя і любила бачити навколо себе культуру грецьку, якої прихильниками і приятелями все більше ставали. За сих часів неаполитанське побережжя вкрило ся багатими вілями, городами, резиденціями римських вельмож, пізнійше імператорів, що в тутешніх резиденціях нагромадили рокишні колекції старої штуки, роскоші й багатства, надали блиск, славу і вигоду цілій сій околиці. Самостійного культурного чи артистичного життя не розвинуло ся тут і за сих римських часів, як і за попередніх часів чисто грецьких. Плинуло байдуже й веселе курортне життя, правда гарне, м'яке, овіяне чаром високої цивілізації, багатого артизму, але позбавлене продуктивності й оригінальності.

VI вік по Хр. суворо закаламутив се безпечальне жите пів свобідної грецько-латинської муніципії. Двічі оружною рукою здобуто Неаполь, раз вчинило се візантійське військо Велізарія, другий Готи Тотілі, відбираючи Неаполь від Візантії (543); почали ся тривожні часи, боротьба з льонгобардськими завойовниками, з арабськими і норманськими наїздниками, що здобувають його в XII в. Нова доба жита зачинає ся для Неаполя з XIII віку, коли він стає столицею сицилійського королівства, заложеного Норманами, і пізнійша його історія — вже історія столиці, тісно звязана з бурхливою історією сього королівства. З кінцем XII в. опановують се королівство німецькі Гогеншауфени, в 1260-х роках французькі Анжуйці, але скоро тратять Сицилію, а згодом і Неаполь, і сі землі переходять до династії арагонської. З початком XVI в. починає ся панованне тут віцекоролів-намістників іспанських, аж до початків XVIII в., коли Неаполь з Сардинією дістали австрійські Габсбурґи. Але в середині XVIII в. вертають ся вони назад до іспанських Бурбонів, і з перервами, внесеними пертурбаціями Наполеонівських часів, тягнеть ся їх панованне аж до 1860 р., коли неаполитанське королівство прилучено до нового королівства Італії.

Ні в періоди свобіднішого жита, ні під панованнем тих ріжних народностей і династій, що тут змїняли ся — Візантійців і Готів, Німців і Французів, Іспанців і Австрійців, не розвинула місцева людність ніякого сильнішого культурного чи суспільного жита. І сі ріжноплеменні володарі не доказали тут нічого значнішого на полі чи суспільного, чи культурного, чи чисто артистичного жита, так само як і в часах античних. Не вважаючи на такий пригожий ґрунт, на таку інтересну зміну культурних і національних елементів — вони пройшли механічно в сім чарівнім закутку, не заплонивши тутешнього інертного, лінивого жита ніякими зародками сильнішого, самостійного розвитку.

З античних часів теперішній Неаполь не має нічого хоч трохи замітного. Так само середновікові часи — нормансько-арабські, що в иньших місцях полудневої Італії лишили інтересну культурну й артистичну спадщину, тут не дали нічого. Новий період його розцвіту — за часи Анжуйців не дає теж нічого визначно-оригінального; в будівництві, в артизмі він приносить сюди французьку готику, котрої пам'ятки одначе теж в значній мірі заквив пізнійший іспанській барок періоду іспанських віцекоролів. Як в будівництві так і в малярстві або різбарстві Неаполь не дав нічого свого скільки небудь визначного. Його великий музей заповнений більше менше при-

падково зібраним матеріалом і не дає не тільки нічого значного свого неаполитанського, але навіть і звязаного безпосередно з містом бодай територіально. Його безчисленні церкви не мають ні одного першорядного образу чи иньшої пам'ятки штуки. Місцеві малярі XV—XV в. не підіймалися над рівень другорядности і третьорядности й працювали під впливами інших шкіл і напрямів. Ні одного першорядного імени не вийшло й пізнійше звідси з „неаполитанської школи“ XVI—XVII в.

Для одного з найбільших, найстарших, найбільш блискучих і славних міст тодішніх—се аж дивно... Так багато дала природа й усякі зверхні обставини, і так мало потрапив з того зробити й себе проявити тутешній чоловік.

Світла й тіни.

Неаполь гарний, се перший комплімент, який роблять йому, та майже й останній zarazом. *Vedi Napoli e poi mori*, „подивися на Неаполь і вмри“, каже старе прислів'є, яке й тепер повторяє любовно і пишно навіть хоч який бідний Неаполитанин. І Неаполь з його околицею — бо в ній тут головне діло — справді гарний. Чи дивитися з моря на сей широкий залив, з амфітеатром горбів над ним, вінчаних замками і фортецями, на сей ланцюх міст місточок і сіл, що йдуть усім побережем, творячи, на далекий погляд, одно велетенське місто, що на кількадесять кілометрів іде вздовж цілої затоки, то здіймаючи ся також високими громадами домів угору на якомусь згірю, то повзучи вузькою стежкою на побережю. Чи вийти на котрий горбок, якими так богата місцевість Неаполя, і звідти дивитися на се широке море домів міста, яке потім переходить в маленькі групи, розкидані серед зелених городів і виноградів, розбігається ними на побережю, вистрілює в блакитне море своїми виступами, замками, молами своїх портів і тоне в його блакити. Чи їхати берегом, любуючи ся змінами панорами з кожним виступом, з кожним поворотом берега, капризними контурами берегів, громадами домів, що в віддаленню міняють свій брудний, шабьоновий одностайний вид, набирають легкості й благородности в вигляді й своїм веселими — рожевими, червонавими, каштануватими тонами оживляють перспективу темнозелених або сірозелених гір і ріжних сіро-блакитних та синіх тонів моря.

Лінія залива дуже мальовнича; вона виступає кількома поменьшими рогами й на двох кінцях далеко вибігає в море Мізенським і Сорентським півостровами, які продовжують ся потім іще

високими, гірськими островами — Прочідою, Іскією, Капрі. Берег вінчається групами гір — купою флегрейських вулканів на захід від Неаполю, Везувієм в центрі, Лятарськими горами на полудне, на Сорентським півострові. При такій ріжнородности берегу, міняючи пункти погляду, одержуєш все нові й нові комбінації, все нові перспективи — пересувають ся виступи берегів, гірські верхи, острови, море міняє свої тони й кольорит, й не можна налюбувати ся на сі вічні переміни, як у калейдоскопі, сеї розкішної панорами, з переднім шляхом віль, місточок, портів, оживленим рухом людським, возів, трамваїв, човнів, кораблів.

В середині місто далеко не гарне. Старий Неаполь, скуплений в сусідстві свого порту, представляє безконечний лябірінт незвичайно узьких і глибоко прорізаних улочок з високими чотирой й п'ятиповерховими домами, дуже однаковими і однотонними, без всякого архітектонічного інтересу. Сонце не сягає не тільки що споду, а й середини сих камінних шахт; тільки на площах, переважно одначе теж маленьких, можна без особливого напруження, не задираючи голови занадто сильно, побачити клапоть неба. Через таку незвичайну тісноту і сконцентрованість сього старого міста, яке займає все таки добрих 5—6 квадр. кілометрів, а до нього притикають нові квартали і сильно розкидані передмістя і присілки, — Неаполь робить вражінне міста великого, більшого, ніж він в дійсности. Властиве місто має коло півмільона мешканців, з передмістями коло 550 тис., і одначе робить вражінне міста більшого ніж напр. наша Одеса, хоч вона далеко люднійша. В Італії Неаполь все ще найбільше місто — Рим не дігнав його ще на кількадесят тисяч. Але се першенство за Неаполем зістанеть ся мабуть не довго: за останні п'ятдесят літ він майже не зростає; в 1861 р. вже було в нім 517 тис., і за сі майже п'ятдесят літ не прибуло в нім і 10% людности.

За те в значній мірі злетіла з Неаполя його стара репутація міста незвичайно брудного, смердючого, паразитського. Після сильної холери 1884 р. взяли ся сильно до оздоровлення міста — зробили добрі водопроводи, каналізацію, силкують ся по можности розселити людність з тих тісних, нездорових міських кварталів на передмістя. Квартал св. Лючії, що вважав ся найбільш характеристичною сферою правдивого неаполитанського житя, з його безцеремонністю, ліню і брудом, тепер цілком розвалено, без сліду й останку, й на його місці будують ся гігантські дома. Тільки ж вони призначені для „форестієрів“, заграничних людей, з сильними кешенями: для готелів, пансіонів і богатих помешкань, а біднота

усуваєть ся переважно все в тіж старі, тісні, вохкі й темні квартали, в ті бездонні, нездорові шахти. Всеж Неаполь безперечно цивілізуєть ся. Любителі оригінального будуть жалувати за старим неаполітанським житем. Тих ляпдоронів, що лежать до гори червом на сонці, поїдаючи макарони і ськаючи ся, вже трудно здибати в Неаполі. Неаполітанська тарантеля і такі иньші спеціальности стають уже „фаховим“ зайнятем спеціальних маленьких труп, які волочать ся по готелях, горóдах і представляють Неаполітан. Але безцеремонности, парозитизму, гамору й крику і всякого иньшого букету неаполітанського життя зістаєть ся і довго зістанеть ся ще досить не тільки в тісних уличках в сусідстві св. Лючії, що досі ще красують ся густо декоровні розвішаним до сушення білем, заставлені маленькими печами, де місцева людність варить свою страву, заповнені дїтворюю і всякою иньшою публікою, зайнятою і нічим не зайнятою. І по новим улицям нових кварталів звонять рано й вечер дзвіночками кози, йдучи з своїх міських помешкань на пашу; ідуть корови з телятами, а пастух з бляшаним відерцем на замовленне на кождім місці може вам корову подоїти й молоко свіже й не фальшоване продати. І певне не рідкістю зістають ся сцени в тім роді, на яку наткнув ся я на бічній, але також зовсім „новій улиці“. „Строгого типу“ матрона, незвичайно скоро й виразисто обертаючи язиком, скинула одним рухом з себе серед улиці пантофлі, вергла їх на голову якогось панка, що мав нещастє її прогнївати, потім назбирала тут же каміння й почала ним обкидати його, не виявляючи при тім зовсім ніякої надмірної афектації, одним словом проробляючи очевидно дуже звичайну сцену домашнього побуту.

Купи смітя, якими тепер засипують ся неаполітанські улиці, будуть меньшати. Район нових просторнійших кварталів буде збільшатись. Будуть зменьшувати ся контінгенти прошаків і всякого рода людей без занятя.

Але крикливим, незвичайно рухливим, гамірливим містом, тісним і темним, з характеристичним запахом італійського життя Неаполь зістанеть ся довго, стративши інтересну, яскраву характеристичність давнього життя, але й не перейшовши на звичайну цивілізовану стопу.

Видовища Неаполя.

Річами інтересними Неаполь не багатий. Рідко де в такім старім і великім місті було б так мало інтересних з архітектоніч-

ного, артистичного чи історичного погляду річей. Доми — се переважно рівні червоні стіни; публичні будинки переважно теж касарняного виду. Відкрита і зручно відреставрована недавно марморяна брама в „Новій кріпости“ — затиснений між двома високими гладкими, чорними кріпостними вежами білий марморяний портал, дуже високий і розмірно до висоти дуже узький, оригінально скомпонований, прикрашений гарними різьбами — трохи чи не одиноким пам'ятка старини не поповнена пізнішими перерібками. Се тріумфальна брама поставлена в середині XV в., на честь короля Альфонса арагонського, мілянським архитетом і різьбарем Петро ді Мартіно.

З церков, яких Неаполь має щось 300, інтересних мало. Катедральна церква св. Януарія звертає на себе увагу своїм білим марморяним порталом, в стилі французької готики XIV в., не вповні відновленим після землетрусу XV в.; на реставрацію її збирають доброхотні даянія, але в наші часи сею дорогою мабуть не збереш багато. В середині кидаєть ся в очі гарно декорована стеля головного, середнього корабля: мальовані пляфони, розділені золоченими орнаментами; але ся пізнійша (XVII в.) блискуча стеля дуже слабо гармоніює з готицьким закроєм пляну. За олтарем нагробна каплиця св. Дженнаро, багато прикрашена ренесансова будова.

В бічнім, правім кораблі славна каплиця тогож св. Дженнаро (Януарія), патрона міста. Вона визначна тим, що коштувала в XVII в., коли її ставлено, кольосальну суму мільон дукатів (5 міль. франків); варто поглянути на неї, щоб переконатися, що і з мільонами люде можуть утяти зовсім ординарне й мало інтересне. Над каплицею надпись: „Святому Януарію, своєму горожанину, опікуну й оборонцеві, дивним чудом крови виратуваний від голоду, війни, чуми і огня Везувія Неаполь“. Се чудо крови повторяєть ся й тепер, і то навіть три рази до року — в маю, вересні й грудні, в сій катедрі св. Дженнаро. По молитві духовенства і вірних, зібраних в церкві, більше або меньше довгій (по сім міркують, чи рік буде добрий чи лихий — як чудо наступає скоро чи не скоро) — суха кров св. Дженнаро в чаші, що зберігаєть ся в олтарі катедри, роспускаєть ся і закипає... Одна з тих історій, які духовенство довго ще буде мусіти пророблювати для утіхи вірних по принципу своему — *mundus vult decipi ergo decipiatur* (хочуть люде, щоб їх дурили — треба їх дурити). Аж поки якесь „просвіщенне начальство“ не зробить кінця. Не дальше як у нас в Браїлові на Поділю (росийським) в костелі була чудовна статуя Христа, на котрій

що року відростало волосє, й ксьондзи стригли його при параді, на відпусті, й давали вірним, а ті уживали на всякі болі й хороби — навіть дітям ковтати давали се різане волосє; аж київський генерал-губернатор Безак одного прекрасного дня дав розпорядження, щоб волосє на Христі перестало рости — й справді перестало.

Інші найважнійші церкви ще менше інтересні. „Доминик Великий“, з XIII в., дуже багато обіцює туристови зверху, своєю оригінальною цегляною фасадом, але середина зовсім не інтересна — ординарна позолочена й різнокольоровими мармарами заляпана в стилу XVII - XVIII в. базиліка, з неестетичною стелею з золотих чотирикутників. Св. Кіара, з XIV в., принаймні хоч веселійша. Тепер вона має вигляд прегарної, розкішної, веселої бальової салі. Старі фрески Джіото без церемонії затинковано в XVII в., помальовано на ново „кращими“ образами і розкішно визолочено. Багато світла — і весело. Не хочеть ся вірити, що се — усипальниця неаполитанських королів. Їх марморяні гроби, в старім готицьким стилу, скромно ховають ся за олтарем, не хочючи гробовим смутком нарушати веселого вражіння сеї гарної салі.

Все артистичне, що зібрав Неаполь, скуплене в величезнім „королівським бурбонським музею“, як його окрестив Фердинанд Бурбон, а тепер зветь ся він „Національним музеєм“. Містить ся він в кавалерійській касарні, побудованій при кінці XVI в., потім тут був університет, а з кінцем XVIII в. перенесено музей. Ужиток як на касарню дуже раціональний, але вигляд музею таки лишив ся касарняний. За те се оден з найбільших музеїв Європи, що містить масу інтересного матеріалу — тільки неаполитанського спеціально в нїм дуже мало. Головне значінне мають три колекції — Фарнезька, з Риму, чудові скульптури й бронзи з Геркуланума, з давніх римських віль, і памятки помпеянські. Величезний партер (нижній поверх) весь зайнятий античною скульптурою, майже без виїмків. Є тут кілька преінтересних памяток — як стара копія атенської столиці тирано-убийць Гармодія й Аристогітона, копія Поліклетового „канона“ („Доріфор копійник“), — взірця пропорцій людського тіла (з 2-ої пол. V в.), Орфей і Евредіка, прегарний атицький релеф з V в., визначний своєю незвичайною умілістю в передачі глибоко драматичної теми в мягких плястичних формах, й ин. Тут же такі загально популярні, хоч менш інтересні з артистичного боку річи, як кольосальний фарнезький Геракль, або „фарнезький бик“ (Амфійон і Зет привязують Дірку до рогів бика — стара копія, реставрована по вказівкам Мік.

Анджеля). Мині й тут найбільше втіхи дали кілька портретів пізнійшої, геленістичної доби. В пізнійшій добі грецької штуки при всіх відмінах, є для нас певні моменти глибокого внутрішнього споріднення. Се момент, коли на місце виключного студіювання людського тіла, його форм як гарного, здорового звіряти, що характеризує перший розцвіт античної скульптури, вона починає шукати в чоловіку духового змісту, психіки, внутрішнього життя. В протиставленню до першого розцвіту, що шукає фізично-гарного, вона не вдоволяєть ся самою фізичною красою й поруч неї ставить собі й такі проблеми — в фізично негарнім знайти внутрішню красу, внутрішню вартість і значіння. Найбільш популярна з таких проб — голова Сократа, негарна, з типом Силена, з бараболястим носом, але повна сили й експресії. Але є їх і більше. От анонімний „вожд“ (ч. 6132) — широке м'ясисте лице, повне виразу й внутрішньої сили. Звісна голова Гомера, стареча, худа, з гарно переданою сліпотою широко отворених очей, що вдивляють ся у багатий, повний глибокого значіння внутрішній світ, приступний і видний лиш одному йому — цареві поетів. Чудова голова анонімного „фільософа“, як його називають (в. т. зв. *Portico degli imperatori*), повна тонкого духового життя; поживтілий від часу мармор достроїв ся до чудової експресії лиця, щоб надати йому ілюзію живого старечого тіла, художого, вижовклого, в яким убуток фізичної краси й сили пішов на приріст сили й краси духової...

Сі люде вмiли розуміти красу духу!

ВАСИЛЬ КРАВЧЕНКО.

Над морем.

(Оповідання).

Підгородде Ліски.

Над південним морем, під горою, на рівнині, стоїть місто Бердянка. На захід од міста — два підгороддя, ближче — Ліски, а далі — Кондра-Ліски. Майже всі мешканці обох Лісок — нащадки утікачів з крпацтва, а ще — запорожські потомки.

Початок червня. Вечір. Сонце вже сіло, а його жовтогарячі промінні теж покинули небо — над землею місяць панує.

Хоч і пізно, та Ліщанська дівтора ще не вгамувалась — де хто з них, закачавши штанці, по калюжах „пароходи“, „шаланди“ та „бриги“ пускають; а інші — кидаючи од берега камінці — намагають ся потопити сі „судна“. Більші дівчатка у піску, у попелі — „у кремешок“ грають; а матері, обаранені безліччу діток, по хідниках, присьпах — сидять, безпешно лузають насіння, „чешуть язики“, та чоловіків чекають — „када з моря приеде, мелачі принесеть“.

Всюди гуртки молоді — приятельська гомінка, регіт щасливих, голоси підпилих, що по надмірній праці в порту, „бартижають“ до дому...

Обнявшись, на загаті сидить двійко закоханих. Поуз них од міста простує постать.

— Добрий вечір — промовила постать.

Їй не одказують...

Острашливо озираючись, постать мерщій поминула неvvічливих.

— „Слідчий“ — сказало одно.

— „З Сібірного дачі“, — пробубоніло друге.

Се справді був слідчий, Петро Іванович Корчак, котрий протягом кількох років що-літа їздить з України на дачу до Лісок.

Корчаківі нерви напружили ся дужче, він сподівався, що зараз його хтось повинен тут шпигонути чимсь дуже гострим, з того й рука його залізла в кишеню, вишукує там чепелика...

Чепелик намацав ся, але-ж він остільки маленький, що ним не одібеш ся... хіба роццелити, то все-ж довший буде...

А з під кожної брами настирливо всякій людині під ноги гарчить собашня!..

Вулиця довга, струнка... На розі колись-то була Михелева

коршма, і там-же, повна „вулиця“ водила ся. Михель давно вмер, коршму згубив манупіль, натомість камяниця зявила ся, а „вулиця“, як і була. Зараз тут теж з півсотні хлопців та дівчат.

Сміх, регіт, веселощі!..

Чим далі йшов слідчий, тим він більше вчував, що його чепелик нічого не вартий.

Постерегаючи, що зблизу нікого нема, він раптом зломав на хіднику добру гиляку з акації, обгалузував її — вийшов щіпок замашний!

Ще на кілька кроків од Корчака, спереду, обнявшись, „бартижало“-двоє пняних, — у одного білі штани, він сопе, а другий любенько до нього говорить:

— „А я уже ножик узяв і зарезать тебе хотев, а у сто уремя міне хтось — дьорг за руку!.. Ну, тває щастє, а то-б зарезав був“...

Корчак ішов ліворучним хідником, а се, аби поминути сих балакачів, звернув на серед вулиці і ногами попав у багно!..

Десь далеко счинила ся бійка!..

А в сю хвилю коло вуха слідчого просвистів камінчик!..

Корчак пригнув ся був, а другий камінець несподівано улип йому в живіт!.. З болю слідчий оно засичав!..

— „Дядя, ось він!“

— „Ось, ось“!.. — враз закричало кілька дитячих голосів.

На праворучнім хіднику, дитячий гурт і там же один хлопець тримав другого за матню.

Осатанілий Корчак наскочив на напасника, злапав його за чуба і з усього маху щіпком ударив його по спині!..

— „Ой - ой!“ — Зарепетував малий. Слідчий стямив ся, пустив хлопця і мав іти далі.

Той же хлопець схопив шматок черепиці і націляючись ним у Корчака, проскиглив!

— „Я т-тобі голову розстрошу“!..

— „Так йому, так“!.. — підюжували хлопці товариша.

— „Я т-тебе на муку розітру!.. — грізно просичав слідчий, простуючи од дїтвори далі.

— „Ов-ва, пан!.. Думаєш, не знаєм — курячий пан!.. — вслід йому кричали озвірілі дитячі голоси.

І знов камінці засвистіли в повітрі!.. Але вже Корчак так ловко ухилив ся, що жаден камінчик його не дістав.

— „Ей, пане слідчий, пождіть но“!.. — щось захарчало поза Корчаковою спиною тоді, як уже камінці цілком не долітали до нього.

Корчак, гадаючи, що се йому мають оддячити за хлопця, наміг ся був тікати. Але перед ним виросла висока, босонога постать.

Кашкет у постати далеко на бакирь; через плече — незалежно перекинута пальтишко.

— Драстуйте, Івановичу!..

— Здоровенькі були, — одказав слідчий, стискаючи протягнуту йому руку невідомого. Корчак уже мав був приязно осміхнутися, а замість того враз одвернув ся од горільчаного сморіду, що так йому задушив з підпилого!..

— Ви, кажуть, ніби то з нашого брата, з мужиків, а так пішли в гору?

— А пішов...

— Три тисячі дістаєте?

— Мало що не стільки...

— А ти знаєш, чиї се ти гроші береш?

— З казни гроші, чиї-ж?

— Ти ссеш людську кров!.. Он, бач, музолі які?.. — Копитал труд побідив, а в мене в хаті восьmero не ївши сидить!..

Невідомий так хижо мельнув очима на Корчака, що тому здало ся, наче балакач вишукує, як би йому сього панка найкраще вдарити по голові!..

— Дай двадцятку!..

У Петра був оно рубель, він мерщій тицьнув його сьому звірюці; а далі, стискаючи в правій руці цїпка, лівою знов намацав чепелика... І тут же, без роздуму, пішов геть од настирливого!..

— Знаємо вас, „привелегов“, — до вязні людей сажаєте ні за що... Буде й на вас черга!..

Аби не спїткати собі на вулиці більше прикростей, Корчак повернув просто до моря.

А там, вздовж усього берега, де ще хатки не поврізали ся в море, стоять рибацькі судна, як от: „трамбаки“ двохмаштові, „астраханки“ на три машти, і всі вони „кільові“; а щоб не падали, то кожна з під низу утримуєть ся чотирьма пісчаними подушками... Сї судна високо позадирали в гору свої носи, наче вони з погордою дивлють ся на се бурливе море і з певністю хочуть до нього сказати, — „нам ти аніколи не страшне“!..

А маленькі „ялики“, „гапки“ — днищами до гори перевернуті — під ними-ж і біля них, що-дня, з великого раня до пізньої доби, старе й молоде ледачує в піску.

Тут і зараз лунають такі голоси:

— „Жирова“!..

— „Так, стара“!..

— „А козирної „шòхи“ не хоч“?

Біля одної гапки з двадцятєро народу; розбившись по чотирі чоловіки, вони „репішили ся“ „у хвильки“, а пятій — при кожнім гуртку присвічував восковою свічкою... Але-ж яка тут щира гра була!.. Той, хто клав карту, страшенно бив свого попереднього ворога, наче з його рук до низу не карта летить, а гатить молот тяжкий, що падаючи з гори, мусив страшенно улипати до ковадла!.. Тут так, коли твій „ляп“ чують здалека, то ти і є справжній картяр!..

— „О, о Сенька з Ванькою „косюю“ дастали“!.. — залунали радісні відгуки з одного гуртку.

Загальний регіт!..

Двори розгорожені, а великі ковалки землі при них лободою, височезним буряном поросли.. Про можливість завести свою родину — тут нічого не чути — овоч найкраще купити у „хахла“ ¹⁾, у „бургара“ ²⁾.

Часом, аби поминути хатній ріг, мусиш кілька кроків у воду ступити. Де-хто з бережан, завинувшись у дранте, під байкаючий плескіт моря уже спить коло хати.

Поруч якогось чоловіка спало дві собаки; вони зачули чужого, загвалтували!.. Господар пробудив ся, звів голову.

Працюючи над кінцем Петрового цїпка, собаки аж заходились!..

— І охота ото собак дражнить, чи не краще би спати“?! — гнівається ся зведена голова.

Ще далі, де кінчають ся Ліски і починають ся Кондра-Ліски, — з берегу моря, стремить цїпок, а з його маківки лихтар присвічує тій громаді, що на пісочку розсіла ся навколо цїпка і храпучими голосами жалісно виводила стару пісню бердянських сентиментальних куховарок:

„Ах, мамаша, міне тошна
І сказать було пиважна —
Лю-бив Ваня, любив верна
Тіпер бросів безпримєрна“ ..

Се якийсь господар робив закладчину. Аби поминути щасливо товариство, Корчак звернув праворуч, у провулок.

А зараз же за рогом проти слідчого простував цїлий гурт

1) Хохол — селянин.

2) Бургар — Булгарин

молоди: у попереднього — за ліве плече незалежно зачеплена „гармошка“.

— „Хлопці, ходіть до Мерлика абрикоси красти“! — закричав один з гурту.

„Ходіть, ходіть“!.. одноголосно підтримала громада.

„Гармоніст“ раптом завів веселої: а хлопчача лава, захоплюючи собою всю вулицю, чим дужч, під „гармошку“, кричить:

„Я-а-а Бердянські де-евкі модни,

Па-а три дня сидять галодни“!..

— „Добри вечір“! — уклонив ся Корчак товариству.

— „Провалюй“... — гримнув хтось з сеї ватаги.

— „Хлопці, давай побем, щоб да наших девак не хадив“!.. кричить другий.

— „Та то-ж слідчий“!..

— „Хай не шляєть ся“!..

Корчак, мов ошпарений, по над загаткою, згинці, проскочив уперід!..

За кілька хвилин він уже був дома.

С у с і д и.

В кінці Кондра-Лісок, де цілуєть ся море з горою — колір цілком инший — майже біля кожної хати, ближче од берега — садок, а на гору виноградничок.

Тут і стоїть дача Сібірного, де й літує Корчак.

Стати до гори спиною, то — просто — море безмежне, праворуч — Денисова коса, ліворуч — порт, а з моря його захищає мол, котрий звичайно тут „каміньом“ зветь ся. Глибше — Бердянська коса, з електричним на ній маяком.

Поруч Сібірного дачі живуть міщанські родини: праворуч — Браженки, ліворуч — Боженки.

У кожної родини по три хати в дворі і сила дітей. Уся ся дівтора, купаючись, цілими днями валяючись у гарячім піску, так позагнічувалась, що нагадувала ватагу напів диких Арапів.

Головою родини Браженків є старий, кривоногий Петро Бражник, або — Чупа

Колись, на підпитку, Петро розгнівав ся на свого сусіду Мультенка, і, шпурнувши в того звичайним чіпом з бочки, сказав: — „на ззіж сього чупа“!.. А Мультенко, у відповідь на се, так зацідив Петра веслом, що перебив тому праве коліно.

З сього випадку Петро скривів, а до того ще й дістав собі неприємне призвисько — „Чупа“...

У Петра пять синів і всі вони жонаті; з них дома оно найменший Данило, — він доглядає за господарством.

Остатні Петрові сини своєю „астраханкою“ цілими тижнями з „крючком“ гоняють по морю за красною рибою.

Старий Чупа звичайно „запива“, але доки дійде на се черга, він тяжко працює коло бондарки, а свій зарібок усе „отклада“.

Боженків три брати — Олекса, Іван і Самсон. Усі вони разом, з Чупиним Данилом записані у „артіль“ до дванадцятого „номера“¹⁾, і ходять у порт на нагрузку. Як же їхньому номеру не черга ставати у порту до роботи, то всі вони дома „коло сіток“ працюють. А нема що робити, то з дітьми разом ледачують у пісочку.

Небіжчик, батько Боженків, був високий страшний дідуган — „Лисий Трохим“ на прізвіще — „Запорожець“, або — „Задунай“, себ то, людина, що прибила ся до Бердянки зза Дунаю.

Як було вільнійше в степах, Трохим був „десятинником“²⁾, а стало скрутніш, збіднів і найняв ся пасти ліщанську череду, та ще добре пив горілку.

При старости Трохим зрік ся пити, зробив ся побожним, з того й дістав прізвіще „Трохим Божий“.

По сніданку, Іван давно лежить поруч свого кабанчика з берег моря і дуже делікатно чуха тому по за вушком.

Кабанчик розмяк, ніжно хрюкає.

А позаяк кабанці на прикілках вздовж усього берега, то се й не гурт як приємно Корчакови — з свинями не гарно купати ся, от він політично і озиваєть ся з своєї брами:

— Іване Трохимовичу, і що бо таки тут ваш кабанчик їстиме?!..

— О, має паштеніє, воно тут носом рие і рачки в пісочку знаходе!.. — Харашо, вола тут!..

А в сю пору Браженків Данило, закачавши штани, берегом, босяка, простує од міста. За плечима, на паличці, патинки й пальтишко.

— А що, Данило Петровичу, по роботі?—спитав ся Корчак.

— Та на пароход поприходили аратори, ну, артіль і забастувала; от я й став до вигрузки з вагонів, а „шахай“³⁾ давай кри-

¹⁾ Артіль портових робочих — перегрузчиків у Бердянці складаєть ся з дванадцяти номерів, по двадцять чотири чоловіки на номер. Як треба ставати до роботи то номері чергують, бо инакше не стало б на всіх роботи, і де-хто сидів би не ївши.

²⁾ Арендував не менш десятка десятин городської землі.

³⁾ Шахай — у Галярді — босяк.

чать: — „Тобі мало з артіли жить, нас, поодиноких грабуєш?“ — От я тоді взяв за свою приватну роботу десять копійок тай думаю — набуть піду до дому, адначе жінка борщу наварила; а ні, то хоч за косу потягаю, щоб не ледачувала.

Данило вже давно дома, а Іван усе ж таки лежить при кабанчику.

Іванови літ 47, уже сивенький; до роботи не гурт як упада, бо добре знає, що його дружина — Настя, хоч і пихата, але ж працююча — за такими плечима можна й „помантачить“.

Зарившись черевом у тепленький пісочок, він любить цілими годинами так лежати. В сю хвилю Іван мовчки дивить ся на се море, в яким він виріс... — От він має свої пів хати, а хай но йому десь одсторонь дадуть найкращий палац у власність — не піде, — що він робитиме, чим дихатиме без свого любого моря?!

А як гарно зараз, — у порт іде закордонний пароход! Іван так вилічує: пароход на три труби, такий бере 200000 четвертей — одному номеру дасть ся зробити 50000... Іванів номер робив у першій черзі, на третім од сього, таким же пароході, от і виходить — Іванова черга не на сей, а по ньому, у першу чергу. Як би пароход двохтрубий, такий бере едних півтораста четвертей — лічба инакша!..

Корчак надійшов до Івана.

— А де ж ваша Катька? — раптом запитав він у сусіди.

Іван враз стямив ся й одказав:

— О, Катька в мене маладец, сама сітки вяже та зо мною й ставить... Хоч і не маю сина, а вона в мене краще, як у иншого хлопець.

— А вона ж грамотна?

— Та Богу уміє.

— Чом же не більше?

— А на що нам більше? — Я не хочу, щоб мої дети письма писали до кавалеров... Я так — довів до хтарого класу — і баста!.. Аби, як служитиме у Жіда, уміла расход записать.

Іван говорить, а Корчак вишукє в піску штучні камінчики, черепашки; і чим далі йде діло, тим ся, майже нікчемна робота, більше його захоплює.

— А от Катька, — провадить Іван розмову далі,—то сі самі черепашки наниже разочок, а бариня з Петранової дачі й дасть їй двадцять копійок... Ну, тільки сам би я не назбірав їх багато, не наравить ся мені ся робота, я вже се переробив. На все свій час... — Як дитина вистаруєть ся, то се їй лесна — вона заробе.. Сваю копійку охота мать...

А в морі тим часом сила хлопчиків, дівчаток, — сперечаючись, наче морські свині¹⁾; вони головами булькають проти „зибу“²⁾, назад виринають!..

Низова³⁾ заходила ся остільки, що Іванова „гапка“⁴⁾, котра замокала в воді, прибившись до берега, по кожній „бурунині“, днищем гатила у твердий пісок.

— Максим, закинь „Кошку“! — скомандував Іван.

З дитячого гурту вискочив кругловидий, літ п'ятнадцяти, хлопець і поплив до гапки, взяв там „кошку“, прилаштував з неї собі в зуби бичівку, щоб то сього якірця закинути у глиб на утриманне човна у воді.

— Максиме, що з тобою?!.. — злякав ся Корчак.

Справді, о ньенько, уся Максимова спина була чорна, здута!..

Максим — Самсонів син. Його ще позавчора злапали Німці у винограднику, зняли у нього штани й шапку та так і пустили.

Самсон, повернувшись у вечері з перегрузки, довідав ся про Максимів вчинок, але змовчав, оно вовчим оком скинув на сина...

Учора ранком була низова більша за сьогоднішню і залила Самсонову гапку.

Мати благала Максима стати їй до помочи — витягти човна, а Максим одмовив ся.

Сеє підслухав Самсон, злапав сина за чуприну і канатом так страшенно пописав томū спину, що вона вмить стала чорною!..

Максим цілу добу ховав ся з людських очей, а се не втерпів; забувши про свою біду, враз осоромив ся!..

— Ото, щоб знали прокляті діти, як винаград красти! — повчаюче сказав Іван.

З дядьковах слів, Максим з „кошкою“ мерщій чкурнув у глиб!..

— А слідчий ніяк не мігши забути так страшенно розмальованої хлопевої спини, весь час міркує над питанням — „а що, мовляв, коли б Максим звернув ся до нього зі скаргою на батька, то як лічити таку спину — легкими, чи тяжкими побоями“?..

Виноградарі.

— Ей, ей, лови, лови-и!! Захарка-а!!!

— Навперейми, навперейми!!! — несамовито ріжними голосами залунало коло берега.

1) Морська свиня — дельфін.

2) Зиб — бурун теж, морська хвиля.

3) Низова — вітер з півдня, верхова — вітер з півночі, з гори.

4) „Гапка“ — душогубка теж, плоскодонний човен, без машти.

Саме, як ще Максим з своїм товариством купав ся, по над ворітьми Сібірного дачі, захекавшись, пробіг хлопець!..

Йому намагав ся перерізати Браженків Данило!..

Уся невеличка площа, од парканів до моря, усипалась ліщанською діворою, жінками, чоловіками...

Кожне кричало, верещало!..

Простягаючи уперід руки, всяке з них, наче от-от мало вхопити утікача!.. Хоч же сам сей хлопець уже так далеко був од усії громади!..

Тільки що Данило був наскочив на Захарку, як сей несподівано рвонув ся і ловко пролетів уперед!..

А Данило затримавши у себе в руках клопоть одбатованої Захарчиної сорочки, сам носом зарив у пісок!..

Захарка, опинившись від Данила кроків на десять, став і, тяжко дихаючи, почав увесь мир хрещений у батька — в матір цибанити!..

Допіро сей хлопець дістав якийсь вузлик з кишені, затряс ним у повітрі, люто піддражнював громаду і ще більше сварив ся!..

Ось, ось другий „виноградар“!.. — закричала дівора, показуючи на берег.

— Та се ж Палікашка Пацанчук!..

У морі, по пояс стояв хлопчик літ п'ятнадцяти. З берега він був обараний звідусюди. Палікашка зацькованим вовком водив своїми вогневими очима!

А Христя, Самсонова жінка, стоячи при своїй хаті, бідкала ся:

— Отак, ти працюєш, а воно, видупок проклятий, псує твою кривавицю!..

А Самсона сі речі страшенно піджують, адже ще сьогодні Христя скаржила ся йому на те, що біля їхнього винограднику оно вона з Настею працює, Олексина ж дружина — Наталка — тільки по затинках ховаєть ся, а на готовеньке, то вона ж першою зявить ся... А тут ще сі розбишаки крадуть виноград!..

Самсонови літ сорок — присадкуватий, кучерявий, кирпатий, бистрі, карі очі, мов залізо кремезний!..

В хвилини обурення — вогнево-лютий!..

Він сам в роботі страшенно загонистий, з того й чужу працю поважає...

А тут, убачивши своїх розорителів, він остільки загарячив ся, що аж заплигав на місці, наче очима хотів досягти злодія, так же бояв ся штани забродити!..

Пацанчук на кілька кроків стояв од нього.

Максим усе ніби хлюпавсь у воді, справді ж — виміряв силу; а се, скинувши оком на батька, він враз наскочив на Палікашку і зацідив тому по пиці!..

Пацанчук, далеко більший за Максима, схопивши сього за голову, нахилив його у воду, почав був топити.

— Самсоне, скидай штани! — кричить Данило, з берега сам забігаючи так, щоб Палікашка ніяк не вирвав ся від Самсона.

Самсон мерщій скинув штани.

Пацанчук убачив, що йому хутко може бути кінець, кинув Максима.

Але ж Максим цілком осатанів, — злапавши Палікашку за ноги, віп дряпав його, щипав, кусав!..

Самсон раптом став синові до помочи!..

Пацанчука вивели на берег і тут його обаранила вся громада.

Захарка, постерігаючи свого товариша злапаним — добрим камінцем шпирнув у гурт і сам подав ся за Кондра-Ліски — геть аж до жидівського цвинтаря!..

— Ой-ой!.. — заскавучала якась жінка.

Та на неї жадної уваги!..

А Самсон, тримаючи виноградяра за руку, витяг у того зза пазухи стару подерту шапку з підробленого баранця.

У шапці було замотлошено кілька фунтів цілком зеленого винограду.

— Бий його, бий!.. — заревла громада, гуртом наступаючи на хлопця.

— Ах ти, скотина, то ти псувати виноград?!.. — захарчав Самсон; і з усього маху пацнув Палікашку по морді.

Пацанчук, ані зморгне! Він оно хижо поводив очима на своїх ворогів.

А Самсона з сього ще більша злість розбірає, він ще був замахнув ся на хлопця.

— Дядя, ви як були таким, то теж виноград крали, а бестесь!.. — сказала Іванова Катька, враз з тим ховаючись у гурті.

Самсон, не сподіваючись собі від небоги такої прикрости, раптом осів.

Допіро вся дівтора метнула ся по Палікашчиних кишнях і витрусила з них ще кілька фунтів винограду.

— Диви, диви з табаком!..

Справді, виноград, здобутий у Палікашчиних кишнях, був у корішках.

— Бери шапку, знімай штани!.. — кричить Самсониха, що тримала на руках одну дитину; а друге, замусолившись хлібом, саме вчепило ся за материну спідницю.

— Шапку, шапку взяти!.. — загули дитячі голоси.

Дітвора мала рацію, бо кожне-ж з них є з себе той же „виноградар“, як і Палікашка — не в одного з них теж шапка, або хустка пропала з голови, адже їх також ловили у виноградниках і теж били; а з того й зараз, хіба опруч Катьки, всяке хотіло на Пацанчукови за своє помстити ся.

Самсон мав уже нести Палікашчину шапку до хати, але виноградар, убачивши сєє, раптом заскиглив :

— Дядя, дядінька, не буду... віддайте шапку!..

Чим дужче бють виноградаря, тим він більше повинен терпіти — свою хвабрість мовчаннем треба показувати!.. А збути ся шапки — штанів?! Та се-ж сором на все підгородде!.. Се так, як от часом буває на війні — москалі стеряють полкового стяга!..

Палікашка скорив ся — Самсон одразу подобріщав.

— Нехай батько прийде за шапкою, — сказав він.

— Віддай!.. — гримнув Іван.

Самсон зглянув на брата — згадав Катьку; йому отверто, що все те, що тут зараз робило ся, справді в свій час було й з ним.

Самсон витрусив виноград у Максимову сорочку і оддав виноградареви його шапку.

Палікашка мячем одскочив од громади; і зараз теж, як і його товариш Захарка, засукавши рукави мокрої сорочки, крутив дулі, плював на них — тикав людям, непотрібно сварив ся... Кидав камінці на своїх напасників!..

А громаді усе се цілком не дошкуляло — се-ж тут така звичайна річ!..

— Ой-ой-ой!!! — враз заскиглила Самсонова дівчинка, що була при материній спідниці.

— Де, де вцурило?! — злякала ся Христя.

— Отак тобі!.. — крикнув цілком озвірілий Самсон; і за один дух він опинив ся коло Палікашки, злапав того за чуба і рванув йому очкура.

Штани з „виноградаря“ одразу опинили ся долі!..

Браженків Данило духом счепив з кошки бичівку і поміг Самсонови скрутити Пацанчукови назад руки!..

— Ой, ой, дядінька, не буду!.. Ой, ой, не буду!.. — вчуваючи собі щось страшного, просив ся Палікашка.

Та тут на його сльози жадної уваги.

Напів голого Палікашку привязали од улиці при Івановій хаті, до ясеня; а крадений виноград Максим поклав перед очима „виноградаря“, і на його-ж штанях.

— Тю-тю!..

— Тю-тю-у-у!!! — радісно кричала дівтора.

А Катька, з того-ж гурту, очима нервово стежила за дядьком Самсоном, і ввесь час крутила щось у себе в хвартусі.

Самсон уже оступивсь був кроків на двадцять од „виноградаря“, як Катька враз забігла за Палікашку, і з її хвартуха блиснув гостряк з рибальського ножа — ним вона вмить перечикнула бечівку!..

— Гайда на гору, безштанько!.. — крикнула Катька, кулаком пацнувши Палікашку в потилицю.

— Катька!..

— Катька пустила!! — жахнула ся громада.

— Лови, лови-и!!!

Самсон, вмить озирнувшись, скамянів!..

Але, що тут думати багато, Палікашку злапаеш на рівному, під гору-ж — ніколи!..

У день.

Сонце давно тирчить над головою.

Парить...

Протягом кількох день низова й дощ не вгавають.

Усюди так швендяють хмари, що хвилина, дві — і дощ знóву лине!..

З берегу стоїть Іван, а під ворітьми, на Корчаківському ослоні, сидить вродлива молодиця.

Се Олексина жінка — Наталка. У неї на руках маленька Шурка.

— А бачте, Йвановичу, який у морі гряд ідеть, — озвав ся Іван до Корчака, що стояв при Натальці.

Корчак попростував до Івана.

— А сонечко, ач як яхидно вщира з-за чорної хмари, наче піддражнює! — підтримав Корчак.

Краще-б уже воно не дражнило ся, бо он, у Куцій¹⁾ що-дня молебні правлють, щоб дощ перестав, — бідкасть ся Наталка.

¹⁾ Куца — болгарське село біля Бердянки.

Ще молодиця не докінчила свого, як раптом наче з відра посипав дощ!..

Іван скочив під перекинуту гапку.

За ним поліз і Корчак.

Якийсь час обидва прислухають ся до того, як тарабанило з гори... На решті вода цівками потекла на землю, а тут її ковтав пісок.

— Ет, погано, як би не порт, то з сього моря хоч умірай, — бідкаєть ся Іван далі.

Та одначе, й з портом допіро погано... Прийшли „аратори“, збивають, — „не грузіть“, кажуть, „хай більшу платню дають“.

Перш, бачте, можна було грузити з нашого берега на загранишні пароходи тільки у Марнуполі — там порт був кращий за наш колишній, а допіро і в нашій Бердянці зробили не згірше їхнього — сміливо можна грузити заграницю. Марнупільцям се виходе заріз, от вони й підсилають до нас своїх „араторів“, котрі й звертають ся до наших робочих: — „нада, кажуть, щоб капіталіст і робочий однаково заробляв“.

А хіба-ж се можна? Капіталіст має свій капітал, а ти — нічого, тай ділити ся з ним? Та се-ж і такі знайдуть ся, що й робити не захочуть?!. Ти робиш, а твій товариш спить, — як же тут рівняти, як однаково платити?..

Дощ перестав.

Наталка з Шуркою знов уже сидить на ослоні.

Корчак з Іваном повилазили з під гапки.

На-томість опинились — Іванова Катька з Натальчиною дочкою — Веклою.

До них прилучили ся Катьчині сестрички, літ 10—11: Верка, Людька та ще ціла низка инчої дівтори.

Уся ся ватажка по-щирости почала бавитись „у кремьяшки“.

— Катька, он, бач, твій Палікашка на глину паєхав, — шпигонула Векла.

— Женишка, женишка!.. — підтримали Веклу инчі дитячі голоси.

Катька ніби не чує сього, адже зараз вона „у кремьяшках“ виграла у Векли, з того Векла своєю долонею й накрила чотири камінчики на піску.

Допіро Катька, підкинувши до гори над Веклиною рукою пятого „кремьяшка“, доки він повернув ся до її жмені, вщипнула Веклу за „вігл“, промовивши „раз“!..

Векла, анї зморгне!..

Василь Кравченко.

— „Два“.

Векла скривила ся.

— „Три, чотири!..“ — весело приказувала Катька, яхидно зазираючи у Веклині очи, та ще дужче щипала подругу за руку!..

Клов іде-е-е!.. — заверіщала Векла, і враз пацнула Катьку по морді!..

Катька, зірвавшись, учепилась у Веклині коси!..

Дівчача громада розбила ся на два ворожі табори, котрі мовчки, осатаніло, дряпали ся, кусали ся, сипали ся піском межичи — за коси тягали ся!..

Ач, бісова дїтвора, як жирує, певне на дощ, — сказав Іван.

— А знаєте, — звернув ся слідчий далі до Наталки, — учора, я здибав Олексу, з пароходу, був цілком тверезий. Запрошую його до дому, а він сказав, що свого ніяк не подарує, таки мусить піти до Костика. — Що там таке у Костика?

— А трахтир, вино-ж пють!..

— А скільки-ж Олексі треба, щоб напити ся?

— Та кварт зо три, по тридцять копійок кварта.

— То се-ж для вас погано?!

— Треба, Івановичу, терпіть.

— Як же його терпіти, коли він що-дня паний? Учора паний, позавчора паний... Четвертого дня сей самий ваш Олекса, то при міні навіть без козирка швендяв по Лісках...

— А от сьогодні він і не паний, сьогодні він у мене хазяйнує... Раненько встав, законопатив гапку, висипав сітку на пузанка ¹⁾, а зараз у горот пішов, бечівку купе до кошки... Він у мене хазяїн сьогодні!

— А не випе сьогодні?

— Як при ділі, то не випе, а то-б випив...

— Мамо, дивіть ся, який дощ пішов на порт, — сказала Векла, одбившись од дитячого гурту і цілком забуваючи за ту бійку, що зараз була у неї з Катькою.

— Та нехай, дочко, йде, хоч „араторів“ порозгонить...

— У кого хліб є, тому й „араторів“ можна слухати, — додала Наталка звертаючись до слідчого, — а як у нас вісім душ дїтвори, а заробити нема де... Хвала Богу, що хоч заґрянешних купців діждались, а то хоч умірай, як повтікають до Марнуполя.

З порту дощ раптом ближче посунув ся до берега, а зараз уже великі бризки бульками залопотіли на все море...

¹⁾ Пузанок — маленький оселедчик.

Ще за хвилину він зашумів об пісок!..

Усюди туманом узяло ся.

Дітвора поховалась під човни, старійші — порозбігались по хатах!..

За годину знову дощ перестав.

Олекса має їхати у море і вже наміг ся був зіпхнути на воду свою „гапку“.

З берегу Олексі до помочи стала вся дитяча громада.

А Данило, що лежав у себе під яликом, міг би й на далі там zostавати ся, так же ніяко — звичай такий, що як я свого човна пускаю на воду, а ти з берегу, то хоч як, а мусиш найпильнійшу свою роботу кидати — ставати сусідови до помочи.

І Данило поплентав ся до гурту.

— Олексію Трохимовичу, візьміть і мене на „пузанка“, — звернув ся Корчак до рибалки.

— А' сїдайте.

На гапці опруч Олекси ще й підстарший Олексин синок, хлопець літ двадцяти.

З трох братів, Олекса зростом і лицями найбільше скидав ся на небіжчика батька; але - ж старий був цілковитий звірюка, а в сина—ганчірчаста вдача.

Опруч того Олекса не говорив, а „глиндикав“. До сього „глиндикання“ треба добре вслухати ся, бо инакше нічого не второпаш.

Усі Олексині діти теж „глиндикають“.

А в сього хлопця, що на човні, як і в батька, — горішня губа подвійна.

— А що, малий, перекинемо ся? — одіхавши з берегу сажнів на тридцять, спитав ся Корчак.

— А тулічку не хоче? Як не пелекинули ся с пелеху, то тут ніцохо не путе, — з певністю одказав хлопець.

Небо майже всюди заснувало ся сизими, густими хмарами... Сонце сїдаючи де-не-де проривало щілини.

На сході, де ще кришку видать було блакитного неба, витикав ся надутий місяць.

З усього моря здіймав ся великий опар...

В повітрі страшенна вохкість.

Гапка повернула ся рівнобіжно берегу, а бурун так плеснув, що в човна хлюпнуло з відро води.

— Краще вже я зніму свої патинки, легше буде скинути одержу, як опиню ся в воді, — каже обережний Корчак.

— Не пелекинемось, — смієть ся малий.

Веслами Олекса враз направив гапку у глиб проти буруну, і вона весело заколивала носом...

— Не пелекинемо, по ми вміємо їхати... Се такий пулун, що тільки палинь сакачує (Се такий бурун, що тільки баринь закачує), — смієть ся Олекса.

— А се-ж чия махалка? ¹⁾ — сидячи на кермі, за якийсь час спитав ся Корчак.

— Та се й є початок наших сіток, але ми почнемо з глибу.

Вітер затих, а гори схвильованої ним води ще спяніло гойдали ся.

Сперед гапки, двома веслами, ледаченько, від загрянишного судна „побартижав“ ялик, — його парус, ані кришку не працює, оно хлябає.

— Грек пиндос на парі кальос, дай галет! — закричав Олексин хлопець.

Капітан з ялика, скалячи зуби, ловко шпурнув сухаря — перепічку.

Корчак піймав руками глибшу махалку, злапав від неї бечівку. Махалка пішла назад на воду.

Бечівкою Петро тягнеть ся до клячка ²⁾ з сіток.

— Ні, Йвановичу, ваша справа панська, а сітки — діло наше... Сідайте но там, де я сидів.

Корчак мусив послухати.

Хлопець раптом зсочив з носу човна, став спиною до слідчого і поруч нього. Олекса стояв проти сина на ширину сітки. „Посуда“ ³⁾ була висипана сторч до берега. Човен став до сіток упоперек.

Від клячка Олекса дійшов до самої сітки і взяв до себе нижню основу, з камінцями; хлопцеві передав верхню з „шаматами“ ⁴⁾.

Злегенька, підтягуючись на сітках, рибалки човном посували ся до берега. Сітка, йдучи над човном, заднім своїм кінцем травила ся назад у воду.

Ось забликала пара пузанків, вони зябрами позачеплювали ся у вічка тонесенької сітки.

¹⁾ Махалка — на маківці ціпка стяжок, на пів ціпка — поплавки кружалом, а знизу, у воді, камінець; з того махалка стоїть сторч у воді.

²⁾ Клячок — палка, що на початку сітки рощепірює її.

³⁾ „Посуда“ — сітки, усяка снасть, якою ловлять рибу.

⁴⁾ „Шамати“ — поплавки.

— Ловіть, ловіть, бо втече! — кричить Корчак.

— Коли зачепив ся, то ще не наш; тоді наш, як у човні, — каже Олекса.

— Може инчому з них призначено від Бога ще якийсь час пожити, — поважно каже хлопець.

— Петро, Петро, бач, бичок! — зареготав ся слідчий, замазуючи свій нетерпець.

— Та він не Петло, а Тимоха.

— Як Тимоха, то, кажуть, розумний чоловік.

— Сталий Цупа (Чупа) каже: — „та тебе, Тимоха, сам Пох у хості на валах їдять“, — каже батько.

— Хаспоть, — поправив малий.

— Плавта, Хаспоть, — згодив ся старий.

— От як би мині вивчити Тимоху сітки латать, то-б я паном на печі сидів!

— Як то, він і досі не вмів вязати сіток?!

— Нову вмю, а от тільки стару латать не вмю, а хутко вже вмітиму...

Тимоха прокашляв ся, і по ньому видно, що сей поважний хлопець справді хутко вивчить ся латати старі сітки.

Остатній клячок шубовстнув у воду.

З десяти сіток у човні з півсотні пузанка.

— Допіро вже я гребтиму, — каже слідчий.

— Та поки я закурю, — ви побовтайтеся...

Корчак гребе. Олекса цигарку крутить. А Тимоха, лежачи на човні черевом до низу, ліктями спер ся на човнячі вінця, лице поклав на долоні, напружено стежить за берегом; та не дасть ради, з чого там такий галас?!

А на березі робилось таке: з дачі французького консула трьома фаєтонами їхав до церкви льокай вінчати ся, а дитяча ва-тага, душ з тридцяти, що саме купала ся, убачивши шлюбних, уся висунула з води, — наголо, низкою вирівняла ся проти паркана; як же хтось з попередніх поїзджан гримнув на сю дівтору, вона осатаніло закидала весільних, — піском, камінцями, „тирукала“ на коней, свистала на них!..

Один з бояр відважив ся припинити дівтору, погнав ся за нею. Але вона з тюканнем шубовстнула в воду!

— О, тепер би ми разом з Тимохою на цілий місяць майнули на Петрову балку — висипали-б сіточки, а гашку на якір, та й спали-б у морі... та грузка затримує...

— Бачте, — додав Тимоха, показуючи рукою на порт, де стояло два великі пароходи.

Олекса, накурившись, подав окурка синові; а той, поважно взявши його від батька, смашно зотяг ся!..

До берега було кроків з тридцять; останні хвилі затихаючої води досягали піску і, хоч ледаченько, але-ж ще страшно кидали.

Не можна було ані краплиночку звернути на бік!

Олекса раптом перебіг до слідчого, наміг ся узяти в нього весла. Той не дає.

— Ні, Йвановичу, не можна, — на перекатах, при низовій, аби не перекинуло, треба просто попихати до берега, на се повинно у руках силу мати.

Корчак наче й певен у собі, але-ж весла мусив віддати.

Наталка, Самсон, Данило, знов тут.

Дітвора за Катъчиним приводом весело кинулась у воду проти човна і разом з старими за один дух вихопили гапку на берег!..

— Ах ви, ідоліві невдалю-у-уги!! — розлягав ся хрипучий голос з Бражничового двору.

— Цого се Цупа селдить ся? — спитав ся Олекса.

— Я заборонив, щоб хто часом батькови горілки не приніс, — одказав Данило.

Олекса повикидав пузанка Натальці в кошика.

Темніло...

Під хатами перекликали ся дитячі голоси.

— Ти, Семене, гляди, я не прийду на твій пароход, я роблю у пятому номері, а в десятий мині не вільно...

— Ого, попробуй робити у двох номерах, то тебе в порту звавтра так „аратори“ осміють, що ти й своїх не знайдеш!..

— Ач, бісова дітвора, у що бавить ся?! — засміяла ся Наталка.

Нагрузка.

Порт у море виступав покойом.

На праворучнім розі його — поміст на палях і тут же — високий електричний лихтар.

Камінь — за верству в глибу.

Великі закордонні парусні „бриги“ — на рейді, верст за дві — три по-за молом.

Пекучий день початку серпня.

По бердянських вінбарях хліба набралось багато.

Відомий багатир — Італієць D'ol'orso одразу припер до порта аж три найбільші пароходи, як от „Каламбрія“, „Мелан“ та „Везувій“.

Де-котрі свої суда стоять ближче до берега, інші, оступившись з порта, віддали свою чергу застрянишним, самі поставали на якоря, під захисток „каміння“.

Вигружають: померанчи, цитрини, абрикоси.

Забродчики, тикаючи дулі, дражнють грецьких матросів.

Безкраї низки підвод: одні на порт везуть зерно, макуху; другі з порта — дрова, вугілля, нафту...

Часом, улучивши хвилину, хлопчик або дівчинка ножем роспоре „чувала“¹⁾, краде зерно...

Іванова Катька піддурює агентського москаля, а тим часом хлопчача ватага, за Максимовим приводом, кріз душники, очеретинками смокче вино з бочок.

Одежа і мова з цілого світу!

Та тут се нікому не дивно, хіба що хтось випадково зацікавив ся маленьким Орапом, тай то не надовго!..

Стук, гомін — страшна колотнеча!..

Корчак, змістившись на помості, звідти задивив ся на італійські пароходи, що кожен з них „лагом“ притулив ся до порта.

Всякий парохід на три труби — труби великі, у кожную хоч возом візди! — А корпуси розмальовані штучно, — у воді біла частина, вище — червона, над нею — синя, а горішня вся чорна.

Горішні пароходячі вінця сажнів на чотирі панують над поверхнею порта.

Щоб не круто було людині з вагою дістатись на палубу, то аршинів на 12 од пароходу і рівнолежно йому — стоїть четверо козел.

З порта на борт, через кожную пару козел, три коліні „сходнів“ — паровиць.

При сходнях — вальки дрогів з „чувалами“. Од дрогів на борт ланцюгами „носка“ таскає „чували“ в нагрузку.

Перший „нощик“ підскочив під дроги, наставив карок, піймавши п'ятипудоваго „чувала“ з зерном за гичку, він враз скинув його на себе й вівюркою геть подав ся на гору!..

А при дрогах так саме вже другий „нощик“ працює!..

На гору кожною сходнею тахтирять лантухи 12 чоловіка, та впорожні стільки ж народу до низу летить!..

— „Гоп, го-ооп!!!“ — кричить горішній „нощик“.

І з плечей — геть на парохід пошпуриє чувала...

— Петре Йвановичу, ід'ть до нас, подивіть ся!..—Се од „носки“, з найближчого пароходу, Чупин Данило гукає.

¹⁾ Чувал — лавтук.

Корчак зліз з помосту.

Парохід був „Везувій“. Усі його труби в сю хвилию мовчать; а над палубою, з пилюги, по-над машти високо чотири палі позростили.

Слідчий улучив хвилину, притулившись до останнього „нощика“, сходнями враз і собі опинивсь на горі!..

„Везувій“ — парохід безбортий — палуба випачена, наче берлина на Дніпрі.

При кінчику сходнів, на пароходячих вінцях, знов кòзел; звідси до трюмів — дошка широка, — з борта вона легенько нахилилась до трюма.

З обох боків дошки, згинці, стоїть по чотири чоловіки.

Канторі не сходно чувалами човгать по дошках — хутко б подерлись; а дошка на те, щоб часом чувал, вирвавшись з людських рук, не опинився в воді.

Перша пара робочих од борта, злапавши власними руками чувала од чергового „нощика“, по-над дошкою, геть, далі його од себе штурнула в повітрі!..

Чувал, опинившись в руках другої пари робочих, своєю вагою смикнув ся до низу та нема йому ходу — людські пазурі добре в нього вчепились!.. От тільки очи в тії пари людей, що вхопила чувала, ось-ось повисакають з лоба!..

Третя, четверта пара — теж мов тії кібці, ловили чувала, і він враз опинивсь біля трюма!..

Се так „одкидка“ працює.

А коло трюмів, на лантухах з зерном, попліч сидить по чотири робочих...

— „Легше“! — грізно од трюма оскаливсь Самсон на „одкидку“, як та, необережно з своєї остатньої пари, шпурнувши чувала, ударила ним Самсона в коліно.

— „Не гав“!.. — разом одказала „одкидка“.

І новий чувал знов прилетів до Самсона!

— А що, дядьку, ноги — ледачі? — озвав ся слідчий, постерігаючи, як один робочий з „одкидки“ цілком був засмикавсь.

— За десять літ сеї каторги і ваші зледачили-б, — не розгинаючись одказав той, до кого пожартували.

І сей же робочий, пускаючи нового чувала, знова заточив ся!..

— Невже так тяжко?

— „Одкидка“ до тридцяти пяти літ не дожива, — підтримав товариша другий одкидчик.

І з кожного чувала, мідний сухорлявий карок у сього другого так наливав ся кровю, наче дмухало міхом.

— Ей, „одкидня“ паршива, наддай!.. — ловко справившись з попередніми чувалами, осатаніло вигукує Самсон.

— „Айдаа-а!!! — енергічно командує Італієць, управитель нагрузки.

„У-у-уг“!..

„Уг! — Уг,!! — тяжко, обливаючись забруженим потом, стогнуть дуги з людей.

„Ху-ху“!..

„Дз-дз“!.. — розмовляють чували в повітрі.

— Барин, а може-б закурить?.. — попросив „одкидчик“ з останньої пари.

Корчак закурив кілька штук власних папіросів і роздав їх робітникам.

А вартовий матрос Італієць, з нудоти, плював у море і стежив за тим, — чи то великі круги зростуть з його плювків?

„Насипка“ — „розвязка“ теж, де сидів Самсон, кожна, людина — мов справедливий хинський божок — хитаючись на місці, пучкою за гузир ловила чергового чувала з „одкидки“, вмить обертала його гичкою по-за трюмячі вінця, враз зривала ся завязка!..

Зерно, невгаваючи, цівками шуміло до низу!..

Одна завязка не мала зашморжки.

— То ось же тобі! — розгнівав ся праворучній од Самсона розвязчик. І щоб то не гаяти часу, як се потрібно, на доставанне ножа з свого паску він сердито рвонув по за гичку!..

Мотузка до кістки впила ся в мезинця!..

Кров заюшила!..

Але-ж се пустяковина — тут пилом всяку рану заліпить!..

Парохід на чотири трюми на 8 — 10 люків¹⁾ розбитий. Без люків, у морі, при бурі великій зерно з боку на бік літало-б, — судно перекинутись може.

На люк — по два „штиводьори“. „Штиводьор“ — не людина, се з замотаним ротом і носом гном напівголий; він заступом зерно „штивас“ з тої гори, що з „насіпки“ зростала під супротивною сторінку засіка!

У люках страшна колотнеча — там справжнє пекло!..

Се з люків палі пилові повростали у небо, од них закрило ся сонце!..

Одсторонь, безсило, один „штиводьор“, уткнув ся головою в пшеницю...

¹⁾ Люк — засік.

Се од тяжкої праці Олекса знеслились.

— „Стережись, „штиводьорня“ ледача, засиплю!.. — кричить „нашипка“ з гори.

— Не кураж ся?.. Сам давно утік з „штиводьорні“? — огригнув ся Іван, котрий зараз мусив за двох працювати! А в сій його праці скаженій почувалась надзвичайна ніжність до свого стомленого брата.

А Олексї було цілком однаково — засиплють його чи ні; йому-ж так приємно з того, що те зерно, котре терлось об нього, так мило лоскоче, приємно розхоложує його палюче тіло...

В таких гарних обставинах людина ладна-б навіки заснути... От тільки в грудях страшенно спирає — брак чим дихати!..

Гарно би зараз випити чарку — занїмів-би біль всього тіла...

І з такої милої згадки кахикнувши, Олекса одвів брудну ганчірку од рота, плюнув.

— А що, Олексїю Трихимовичу, чи тяжко?! запитав Корчак, постерігаючи, як у Олекси з рота виплюнувся великий чорний ковалок.

— Ніцохо, Петло Йвановичу, пливицка! — прошепів „штиводьор“.

І одразу зірвавшись на ноги, Олекса хутко, нервово, „заштивав“ на всі боки!..

„Чвіч-чи-чи!“.. — „Чвічч-чи-чии!“ — гніваєть ся зерно під заступами.

„Ш-ш-ш!“... — „Ш-ш-ш!“.. — шумить уся робота на „Везувїї“.

„Гу-у-у-у-у!“.. гвалтує увесь порт.

Повертаючись до дому, Корчакови чомусь найшкоднійше було Олекси...

І як би той ось-де здивав ся — Петро неодмінно кинув ся-б йому на шию!..

О півночі третьої доби, як почала ся робота того номера, в якім були Боженки, над Бердянкою страшенно застогнав гудок з пароходу.

То „Везувїй“, осівши од зерна на 17 футів у воду, свою червону смужку цілком потопив і се йшов догружатись на рейд.

— „Одкидня“, геть звідси!“ — З „штиводьорні“ глузуєш, а спати на мякеньке лізеш до нього!.. — гримнув Іван на свого сусїду, що ненароком поклав був свою ногу йому на живїт.

Але-ж од свіжого нічного повітря, „одкидня“, враз з усіма инчими робочими, як найглибше кублячись у зерно, нечутливо спала...

Олекса теж хріп.

Поруч нього лежав Самсон. Сей не спав; яко добрий господар, він так про себе розлічував свій приший заробіток: хоч „насіпка“ з „штиводьорами“ і дістають за 1000 четвертей тільки 25 карбованців, тоді як „одкидня“ з „носкою за ту-ж працю беруть 35 карбованців, ну, все-ж за пять день, хоч і тяжкої роботи, з моря менш од півсотні на брата не винесеш!..

Каторжні діти безліч троцать — не настачиш!..

Одначе, з сього зарібку, до другого пароходу на пару сіточок можна ввірвати!

От тільки, на горе, риба десь з моря поділа ся!..

Народу в Бердянці все більшає, хліба не родить, роботи меншає..

Хоч здихай!..

„Гвинт“¹⁾ клекотав у воді.

В середині пароходу, у машинах, оливи є досить — там всі мутерки при місці.. Машини безжурно, весело працюють — за ними-ж господарь пильнує!..

— „Праворуч!“.. — командує боцман.

„Др-р-р!!!“ — відповідає ланцюг з руля.

— „Ліворуч!“.. — за кілька хвилин розлягаєть ся той же боцманів голос.

„Го!-го!-го!!.“ — „Го!-го!-го!!.“ — скаламутивши воду, весело гогоче парохід.

А по ньому, на поверхні моря, лишив ся довжезний, на кшталт павичого, діамантовий хвіст!..

Се своїм ходом „Везувій“ стрівожив мільярди фосфоричних інфузорій.

Море цілком тихе, чорне, страшне!..

Таке-ж і небо нависло над ним — оно ті зорі блищать, котрим, з предка-віка, й без кінця, всі поети співали пісні, а все-ж не сказали нічого, бо мізок людини не в силах збагнути всю величню таємність природи!..

Не встиг „Везувій“ стати на якоря, як уже бортами пристади до нього дві баржі. Се ті-ж пароходи, оно за „Везувій“ менчі далеко.

1) Гвинт — колесо в кермі пароходу.

Баржа на два трюми. — Над трюмом парова „лебьодка“ ¹⁾.

З кожної баржі руба звело ся по два довгих, оцинованих з середини, жолоби. Маківки жолобів схилили ся до „Везувія“, і там, у горі, своїми гаками, проти пароходячих трюмів, вони зачепились за перекладини межи машт. Нижні кінці жолобів позвисали над трюмами барж.

На маківці кожного жолоба прилаштувавсь чоловік.

Се праця найтяжча — лиш один мент робочий загавивсь — вся робота порвалась!..

Над одним жолобом, у горі, став Самсон; над другим — Олекса.

„Лебьодка“ ланцюгом спустила на баржу в свій трюм діжку на 35 пудів зерна. Пять чоловіка, між ними й Данило, враз насипали в сю діжку пшениці по вінця!..

— „Віра-а-а!“.. — скомандував управитель.

Жолобом повна кадка, мов пташка звела ся у гору!..

А в баржачім трюмі, натомість з другого кінця „лебьодки“ вже нова порожня діжка зявилась!..

Доки повернеть ся церша, ся повинна вже повною бути!

Перші діжки з зерном од „лебьодок“ тим часом зростали на маківках жолобів і, як дно кожної діжки ще не встигло спорснути за горішні жолобячі вінця, Олекса з Самсоном, злапавши кожен свою діжку за дужку з гори — горішніми вінцями перекинули їх по за жолоб...

Зерно враз квакнуло в трюмі „Везувія“!

Спорожнені діжки замаячили в повітрі!..

— „Майна-а-а!“.. — кричить управитель.

І порожні діжки, мов смики по струнах, у низ полетіли!..

А звідси знов уже повні у гору зростали!..

Машина не жде на людей — діжки мов ті вагадла літають!..

Іван „штыває“ в пароходячих люках.

Та й „носка“ колишня, „одкидка“, „насіпка“ — усі „штыводьорами“ стали — мов скажені крутились, метались — кожен закуток, усяка щелинка пакували ся зерном!..

За 5—6 годин божевільної праці — з кожної баржі 40000 пудів проковтнули пащеки „Везувія“ в себе...

Оступили ся перші дві баржі — натомість такі-ж самі причадили нові.

А по двох днях стоянки на рейді, над вечор, з корпуса „Везувія“ потонула і синяя смужка...

¹⁾ Лебьодка — рычаг.

Усі пароходячі „люки“ ущерть були повні!
 Кожен „люк“ закрив ся покришкою, припечатав ся...
 На всі люки — ляда загальна...
 На ляді став вартовий.

З берега, коло порту, кілька пиварень, казьонна шкальня і трахтир.

Працюючий люд у порту ненавидить „казьонку“ — з неї горілки дадуть тільки тверезому, та й то немає де випити...

А пиво — вода, не питво!

Отам, у трахтирі, що належав ся Костику, справжній спочивок робочому люду од тяжкої праці: випив горілки, закусив огірком — і всякий твій біль заніміє!..

А видув до сього пів кварта вина — пива потребує, у Костика масть ся й пиво!

Тут уже й головою на лаву схиляй ся, подрімати можна кришку!.. А заснув, на підлогу зваливсь ненароком?.. Тебе мов пана якого, обережно винесуть на свіже повітре, головою кинуть у мякенький пісок, і спи хоч ціле житте — без кінця роспарюй свої болючі кістки — тебе ніхто не зачепить!..

Сутеніло...

Колотнеча в порту залягала...

А біля трахтиру саме починалась робота!

Одразу тут кілька сот народу набилось, — одні зводять рахунки, другі пють...

А инчий, сердега, давно закуняв у пісочку...

Спів — регіт!..

Сварка змішала ся з плачем, з цілуванням!..

Одсторонь три чоловіки обаранили звощика. Один з них, з пляшкою в руках, наступаючи на візника, репетує:

— Гліголій Івановицу, випий, сяку-таку маму, випий!..

— Друзе мій, Олексію Трохимовичу, вибач, ніяк не можу!..

— Але-ж лозбелі, Гліголій Івановиц, я тебе ось як люблю!

І паний Олекса поліз цілуватись до візника.

— Та випий уже, Григорка, коли тебе так благають! — при прошували візника Олексині товариші.

— Ай, Альоша, я те-ж благородний челавак — випю твою — свою мушу поставити, а на завтра три рублі оддай до управи за квита...

— Ах, ти, Гліголій Івановиц, болгарська собака, то як ти у щирість мою не віриш, дак ось же тобі!..

І Олекса з усього маху гоцнув пляшку в землю!..

Шкло ковалками геть розлетіло ся! — рідкість булькнула.

Олекса йдучи на порт, побожив ся Натальці, що на сей раз, бодай би що, а оддасть їй увесь свій зарібок!..

По роботі, він з пароходу виніс півсотні, але добре відаючи свою погану вдачу, з сих грошей оно красну залишив у кишені, маючи на меті сю невелику суму пропити, решту-ж грошей завинув з середини в сорочку, а зверху їх міцно вкрутив мотузкою, і се все тримав ся за вузлик рукою, аби хоч як, здолавши з собою, додержати слова Натальці!..

— І чорт зна що зробив? — забідкав візник, розглядаючись на темну пляму звізду, намальовану на шляху з Олексині пляшки.

Се зовсім обурило Олексу; гнівно зірвавши з грудей вузлика з грішми, він шпурнув його візнику межичи; і ввесь тремтячи, захарчав:

— Ти думаєш, що я грошей шкодую?! На, купи за три рублі квита, забирай собі всі, але не ображай моєї чести!..

На небі де-не-де зірка блиснула й сховала ся — наче вона, аніж не хоче дати віри тому, що ніч давно запанувала над землею, ще боїть ся спарити ся у тій спеці страшній, що протягом минулого тижня так страшенно варила усі живі істоти!

Б у р я.

„Гу-гу-гу-у-у!“ — „гу-гу-гу-у-у!!“ — залунали тривожні гудки з пароходів од Бердянського порту.

— „Диви, диви-и-и, здрефило!“..

— „Ай, ай, на „камінь“ таска!“..

Сі слова і страшне стогнання гудків враз скаламутили всіх бердянських мешканців; кожне, не зважаючи на те, що ціле місто залите водою, кидало найпильнішу роботу і захекавшись бігло на порт.

За всіма — Кюрчак і всі його ліщанські сусіди, теж опинили ся в порту.

Низова ще зраня була цілком непомітна, а се, скажений вітер, розгулявши ся, цілком не знаходячи собі супротивника, намацав упертість у воді, несамовито стогнав — лютував над нею!..

Вода довго не давала ся — з себе у відповідь вона посилала оно горішній бурун... Але-ж се так роздратовало вітер, що він наче наміг ся враз захопити все море, аби прогнати його звідси, де воно, нікчемне, пануючи, насмілило ся не слухати його — все-сило!..

Вода остільки горою виросла над „камінном“, що не плескала через нього бризками, як то в сім місці буває в хвилини звичайної бурі. Зараз „камінн“ відігравав ролю великої греблі, через котру з глибу до порта вода йшла страшним водоспадом!..

Що не жарти — про се свідчать і чотири закордонні пароходи, що подаючи трівожні гудки з рейду, запарували і геть подали ся у глиб!..

За дві верстви од мола на південь і кришку на захід, на величезнім трохмаштовім „бригу“, на палубі метають ся люде!

Пильно придививши ся до мола, до судна кожне бачило, що хоч бриг і стояв на якорі носом проти води, але течія була остільки велика, що жаден якір тут би не вдержав — корабель що хвилинки злегенька посувало ближче та ближче до „каміння“.

— Та невже-ж там брак якорів?! — увесь дріжжачи, закричав якийсь панок з людського натовпу.

Наче у відповідь на сей запит на бригу враз загарчала кадина.

— Сказали ся, хто в таким становиську дасть з керми якоря?! — схвилював ся Олекса.

Олекса три дні піячив коло Костика; а пропившись до останку, смашно спав під „Агенством“; допіро пробудив ся та за всіма й собі попав у людський натовп.

З похміля голова Олексі страшенно болить...

Коли-б він був поетою, то в сю хвилю неодмінно склав-би найкращий вірш на честь соленому огірку — се-ж найперший, найкращий спаситель гіркокого п'яниці!

Зараз Олексі не чарки хотло ся, його язик — шлунок — соленого огірка вимагали!..

„Кррек-крр-е-ек“ !!! — залунало од брига на порт.

— „Кіль, кіль тріщить“!.. — хвилюють люде в порту.

Самсон нічого не казав, він скажено рвав на собі дротяне волоссе, танцював на однім місці — лютував!

Очевидяче що те, що зараз робило ся на кораблі, виходило не по його!

— „А чом би паруса не напнути, усе-б якось можна було судно одвести“?! — од себе повчає пузатий купець-караїм.

— Який тут парус послуха?! — озвав ся Чупин Данило.

— Та парус мусить послухати, а от в такій страшній колотнечі жаден руль не візьме! — зневажливо промовив Іван до купця.

Бриг, опинившись на припонах з двох супротележних боків, свій лівий борт одразу віддав хвилям, котрі, немов би скажені собаки, кусали, рвали, метали судном!..

З берега, тисячі людей, дріжжачи, напруженно простягали руки на море, наче сим вони могли усунути брига з його смерти!

А Корчакови, що захопив ся сією величньою картиною, цілком отверто, що люде взагалі не боять ся моря оно тоді, як тихе, спокійне воно — се-ж так ім нагадує їхній власний приемний сон...

Але-ж сон — то наша смерть!..

„Ог“!.. „Д-р-р“!!! — залунало од судна! Се кадина луснула з кермового якоря.

Бриг, мов ужалений вюн, закачав ся на припоні од носа і хутко - хутко посунув ся на „камінь“!

Люде на судні цілком збожеволіли — вони там кружляли, стрибали, — жадне не знало за що вхопити ся!..

— Копитан рве на собі волоссе! — оголосив підстаркуватий аґент, що з порта навів був прозору трубу на судно.

За кілька хвилин сей величезний корабль раптом підкинуло в гору, і з моря над Бердянкою розлягло ся страшне стогінне:

„Ег-ег“!!!

„Гуррр“!!!

Се був тяжкий плач живого велетня, кòтрий, не маючи рук, не міг здолати з ворогом, міцнішим за себе — сам мусив сконати!..

— Об „камінь“, об „камінь“ гатить!.. — застогнав увесь порт, мов один чоловік.

— Але-ж чом се наша спасительна станція спить?!.

— Чом ще й досі по людей не послали човна?!.

Коли-ж і в порту всі одуріли — ніхто не дасть ради!..

Нарешті, коло білого човна, що висів над водою, на праворучній частині порта, забігали в білих сорочках матроси...

Човен враз опинив ся в воді; а щоб ним не гатило у порт, три чоловіки великими гаками з довгих жерток утримують його на воді.

Човен з середини цілком обкоркований... При бортах десять коркових кругів і три пари уключин. Семеро матросів озброїли ся корковими пасами, з них шість чоловіка парами сіло на весла; сьомий узявсь до руля.

„Торах... Лулусь“!! — гепаючись об „камінь“, стогне корабль от-от полетить через мол!..

Коли-ж ні, тут і хвилям морським не здолати; адже, під вагою зерна, киль глибоко сидить у воді!..

— А чом би бригу з себе човна не спустити? — поважно сказав маленький одставний генерал.

І ся поважність мусила слухачам свідчити, що як-би та команда, що на тонучім судні була підвладна йому, то він би ось як задав їй!..

Самсон з огидою одвернув ся од генерала.

— Справедливому мореплавцю смерть ніколи не страшна, він разом з власним судном повинен умерти! — яскраво сказав Іван.

— Он, нас з вами й не послухали, уже й спустили! — сказав генерал, і мов ляля, заплескав у долоні!..

Справді, з брига спускали на воду човна.

— Уже цілюють ся, — оголосив аґент з прозорою трубою.

— На смерть прощають ся!! — захвилював увесь порт.

На молячих рогах вода до порту юшила двома страшними річками!..

Межи молотом і портом — крутило ся, кипіло, наче в казані, під котрим горіло страшне полумє.

Всі суда, що стояли під молячим захистком, весело танцюють на власних припонах...

Спасительний човен, гадаючи якийсь час пройти під захистом мола, посунув ся вздовж порта, і далі під „камінь“. Але не зробивши й півсотні кроків од порта, він улучив у страшну чорторію, а там враз закрутив ся на місці, і тут --- його кілька разів перекинуло!

Матроси, течією одбиті од човна, утримані корками, заплавали по воді і хутко разом з білим човном назад повертались на порт.

А човен, що спускали з брига, ще не зробив од свого судна ні кроку, як уже його враз поперло на мол.

Матроси, озброєні корками, ледве повискакували з човна у воду!..

Коли-ж по-за молотом не людська сила здержатись: хутко один по одному всі матроси поперелітали по сей бік мола...

Побувши кришку в воді, сі люде - пірнікози, враз виринали на верх!..

З них сім чоловіка, одбившись од мола, повскакували в течію од річки з правого рога — і нею хутко їх потаскало на порт!..

— Он — он, плаває мертвий!

— Об „камінь“ розбив ся!..

Залунали стрівожені люде в порту.

Де-котрі матроси, що з брига, стямившись, що одного ме-
жи них нема, загвалтували, одразу порвали ся на мол!..

Але-ж у сій страшній колотнечі голими руками нічого не
візьмеш!..

За кілька хвилин їх усіх семеро прибило на порт!

А мертвим матросом у вірі немов би тріскою шпурляло; на-
решті цілком його проковтнула вода...

— А он, он, ще один на судні! — злякано прокричала якась
дівчина.

З прови ¹⁾ далеко у море терчить товста жертка — гостро-
ніс... По жертці то взад то вперед гацала людина!..

Се шукаючи своїй тяжкій долі хоч якоїсь поради, метав
ся капітан корабля!..

Але-ж звідки тут порада візьметь ся?!

А бриг що-хвилини все дужче гатило, і керма його уже вся
у воді... І чим далі йшов час, тим стогнання його менчі та менчі
ставали...

У трюмах вода панувала...

Убачивши людину на бригу, Корчак стревожив ся тим, що
спасительний човен очевидяче цілком більш не думав виправля-
ти ся в море!

А ся божевільна капітанова біганина по суднячій жертці так
схвилювала Петра, що він мало не закричав на весь порт:

„Нікчемні нащадки великих батьків запорожців, усі ви
— тхори“!..

А в ту-ж мить, наче у відповідь на Корчаків думки, Самсон
вискакуючи вперед, своїм гучним фальцетом покриваючи бурячий
стогін, що змішав ся з гулом людським, заревів у екстазі:

— Ліщане, спасім копитана!!!

До Самсона вмент прилучили ся його два старші брати і Чу-
пин Данило... А ще сивенький кремезний дідок.

— Дідок — се Степан Мультенко, що колись своїм веслом
позбавив ноги старого Чупу.

— Нас оно з пятеро, а деж ще два?! — накидаючи на се-
бе коркового паса, запитав Данило.

З людського натовпу виліз ще якийсь „шахай“.

— Олекса, гайда на руль! — владно командує Самсон.

— К чортовій матері руль — бабайкою краще вправляю!..
з певністю сказав Олекса.

¹⁾ Прова — суднячий ніс.

І він, знявши з човна руль, кинув його на порт; сам став на кермі, попросив собі як найміцніше букове весло.

Од керми на веслах у парі сів Мульченко з „шахаєм“. Данило з Іваном од прави.

— А хто-ж стане до третьої пари? — з непевністю спитався керманичий.

— Сам гребтиму двома! — метаючи од себе якісь електричні іскри, сказав Самсон. І взявши в кожную руку весло, він лагодився сісти на середнього ослона.

А Корчак задивившись на загальну людську нерішучість, увесь сей час вагався з собою, з своїм робленим демократизмом — він же в нього оно в думках; справді-ж, як діло прийшло до рішучести, сей демократизм теж ладен сховати ся!..

І вичитавши у захоплюючій Самсоновій енергії страшний докір усьому панству, в Петрових жилах враз пробудилася палка кров сина старої України! — Так геть же страхітьте!..

І сам він, увесь захоплюючись якимсь надзвичайним натхненням, вмент опинився у парі з Самсоном!..

Опруч коркових пасів, кожен новий матрос ще й довгою мотузкою прикріпив себе до човна.

У човні — привязано чотири цинових відра і шість коряків дерев'яних...

Аби-ж, як білий човен вибереться по за мола і звідти одразу його не поперло до водоспаду, товариство взяло до себе ще й доброго якоря, на придачу-ж сажнів з шістдесят міцного канату.

— Боже благослови! — сказав Іван, побожно перехрестившись.

— Моліть ся, хлопці, бо щоб часом котрись з нас, як кормитиме риб, не кавав ся!.. — пожартував старий Мульченко.

— Пускай!! — гукнув Олекса.

Гаки пустили човна.

Керманичий, орлом стоячи на кермі, навкося встромивши у воду бабайку, гучно крикнув до товаришів:

— Гайда на обїздку!

Олекса міцно наліг на бабайку і так одразу поставив човна, що той заколивав рівнолежно берегу.

Межи молом і берегом геть по за виром — водяна поверхня, не маючи хвиль, оно дріжжала. Олекса, ані на мент не зводив очей з води, стежачи за провою; він, поруч з тим, намагався провести човна так, щоб ані краплі не зачеркнути чорторії.

Човен був кроків на триста на захід од порту; вітер, наче

розгнівав ся на нахабних і враз з моря у прову так страшно плюнуло, що в човні стало на чверть аршина води!..

Олекса, ловко провою стаючи проти хвиль, закричав:

— Хлопці, наляж!

Шестеро весел міцно і разом хапались за воду. Човен несподівано попав у течію, що з правого рога од мола, ударяючи ся в берег, повертала ся в глиб...

А з того, не зважаючи на страшні хвилі, човен наче легше посунув ся в море...

Але, ще він не зробив в напрямку до глибу й півсотні кроків, як на нього налетіла така висока хвиля, що проба враз пірнула під воду!..

— „О всепїтая Ма-ате, родивша усіх свѣа-атих!..“ — з ляку заплаксив шахай, як човен, вирвавшись на волю, до половини був залитий водою.

— Не наганяй на душу суму! — грізно крикнув Самсон.

— Кинь весло, одкачуй воду! — заревів Мультенько.

Шахай принишк!..

Іван, а за ним і Данило, передавши свої весла сусідам, схопили цебри і хутко-хутко почали одкачувати ними воду.

Старий Мультенько був певний мореплавець — змалку він боцманував на Дніпрових порогах, а се вже літ з сорок, як прибив ся до Бердянки, і безліч разів у сім морі топив ся; зараз-же, будши озброєний корками — йому жадна буря аніяк не страшна!..

А Корчак, задивившись на Мультенька і ввесь час попасаючи за Самсоном, і взагалі, любуючись Ліщанами, почував, як їхня страшна енергія наче жилами вливалася у його кров; і він мало не крикнув:

— „Буря невпинна, колотнеча страшна — от де житте для людини!!!“

— „Ех!.. Ех!! — стогнуть гребці.“

— „Ляп!, ляп!!.“ — весело одказують весла з води.

Далі з берега в глиб хвиль немов би немає; злившись в одно страшне клекотанне — на все море наче одна піна танцює!..

Тисячі чайок морських, стревожених бурею, літали, кричали до неба — йому скаржились на те, що нема їм де діти ся!..

А небо, хоч і ясне - прозоре, та байдужне до птахів, до людей, до брига — до всеї маленької планиди-землі: воно-ж зовсім невинне!..

Суднячий кóрпус цілком у воді, — над поверхнею моря ще

тільки три машти, схилившись до глибу своїми маківками, злегенька коливають; та ніс-жертка ще більше задер ся до гори!

На жертці й сидів капітан.

Громада з порту напружено стежила за бригом, за білим човном; кожне, задихаючись, чекало тієї хвилини, як човен, підпливши, ловко забере до себе капітана, котрому доведеть ся, взявшись руками за жертку, оно спуститись до низу!..

А що й капітан сього хоче, то се-ж глядачам очевидяче з того, що як ще хвилин з десять-двадцять так буря попрацює, вода геть проковтне усю жертку.

На „каміні“ бриг потопає сажнів на тридцять з праворучного рога.

Керманичий з білого човна, скинувши оком на брига, і добре відаючи будову мола, про себе вилічив, що, позаяк під водою „камінь“ має великого скоса до глибу, течія-ж води, напіраючи з моря, притуля судно на „камінь“, не разом його попускає до низу, а з роздумом, от і виходить ще тим часом бриг не осяде!..

А з того, порівнявшись з молем, білий човен заколивав далі на море...

Але-ж тут що-хвилини нові, страшні бризки заливали його!..

Одпливши сажнів на півсотни за „камінь“, Олекса шпурнув якоря од себе у глиб і враз обкрутнув човнячу пробу до мола!

— Гребі од себе! — скомандував Олекса. Гребці веслами запрацювали назад!

Але-ж, не зважаючи на їхню нелюдську працю, течія хутко перла човна на „камінь“.

Самсон, кинувши весло, схопив до рук каната од якоря та почав злегка травити ним на воду...

Але-ж керма більше осіла до низу, а з моря на човна ще дужче заливало водою.

Опруч Олекси з Самсоном, вся инча команда одкачувала воду.

Човен хутко спускав ся до брига.

А капітан все ще сидів з кінчику жертки і наче замер...

Про що він думав в сю хвилю?

Може там, десь в своїм Неаполі любім, його мила чекає?

А може дітки малі що-дня вибігають на берег морський — з півдикой Московії цікавих собі подарунків од тата чекають?

Чи може матуся старенька, душею вчуваючи про те горе страшне, яке зараз так несподівано звідкись звалилось на загибель долі її любого сина, тяжко ридає в сю хвилю?..

Чи просто — йому перед вітчиною сором?..

Олекса так ловко подав ся під жертку, що маленькі капітанові ніжки аршинів на чотирі панували над човном.

— Майна! — запросив Олекса до маленького Італійця.

Але той, на заклики з білого човна, щось забелькотав на своїй мові і рішуче захитав головою!..

— Самсоне, бери орканом! — завзято крикнув Олекса.

Капітан, постерегаючи, що його мають силою зняти — увесь затремтів, і зробивши ще один крок на самий гостряк жертки, враз виріс у дріт!.. І тут же, склавши навхрест руки на грудях, очима велично обвів хвилі морські, наче він мав сказати до них, — „взяли ви судно — візьміть і мене“!..

Допіро, з призирством плюнув на своїх спасителів — і геть шубовстнув у воду!..

— „Утоп!.. утоп!!.“ — застогнав увесь порт.

Кілька паній зомліли...

А капітан, попавши у воду, одразу ніби пішов на дно, але-ж його хутко виперло звідти на верх!..

Одкачка води припинила ся.

Корчак мов не скокне у воду! — Він очима нервово сягає за Олексиною бабайкою, котрою білий човен так ловко підставляв ся під капітана.

Та мореплавець завзятий ніяк не давав ся! — Злякавшись, він озвіріло сварив ся!..

Тай яке-ж життє для людини на сїм світї, коли надалї їй один сором лишив ся?!.

Самсон зірвав з себе корки, одежу.

Назад закріпив мотузку до пояса й плигнув у воду!..

Капітана ось-ось через мола щпурне!

Самсон видрою наскочив на нього й піймав за чуприну!..

Капітан люто пацнув Самсона по морді!..

Корчак за мотузку поволік Самсона до човна!

Капітан кричав, скажено кусав ся!..

Та Самсон здолав-би з такими трьома!..

— „Ур-р-рааа!!!“ залунало в порту, як уже капітан був у човні.

Чим ближче канатом білий човен тягнув ся до свого якоря, тим він далі й далі одходив од „каміня“.

А бриг усе нижче та нижче сідав у водї...

Ще одна хвиля велика гєпнула судном од низу...

Корпус — деренькнув, гогокнув!..

Капітан, видерши голову з сталєвих Самсонових рук, постеріг,

що з його любого судна оно з маштячих маківок три галки вклонились йому з під води...

Капітан тяжко заплакав...

У ночі, по третьому дні, як брига не стало, буря цілком заспокоїлась, а вже перед світом легенька верхова подихала — на всій поверхні моря вона ряботиння писала...

З брига, за молом, на аршин од води, з найвищої машини руба чорний ковалок тирчить...

А тисячі чайок, раненько злетівшись, раділи од щастя, бо тут же масть ся безліч тих рибок, що зерном кормились у бригових люках — є чим поживитись і чайкам!

Зорі замеркли. Небо від сходу палає немов би пожежа страшна!

Верхова залягла — нема ряботиння на морі — з його поверхні — безкрая, блискуча сталева площа зробилась!..

З Ліщанського берега за „камінь“ з десяток човнів полетіло...

Ліщане розгонять рибок, розгнівають чайок, а з бригових люків вони собі зерна здобудуть: солоне воно, та в пригоді і з нього хліба спечуть...

З-за гори от-от випливе радісне сонце...

До вечора люде забудуть за те, що діялось вчора.

В н о ч и.

Ніч. Місяшно.

П'яний Чупа, як попада, харчить свою пісню, наче він не співає, а черевом стогне... З його пісні тільки й чути ся:

— „Во-о-оля гу-ля-а-ала!..“

І сее „воля гуляла“ таке одноманітне, тяжке, за душу хапаюче!..

Чупа цілком не визнає милиць, з того не ходить, а рачкує... От і зараз, прорачкувавши од своєї хати на серед двору, він голі-черева впав на голу землю, звів голову і знов стогне..

Часом, знесилившись своїм стогнанням, старий попускав голову назад до землі і на якийсь час цілком затихав.

Тоді побічному глядачеві здавало ся, що наче се якийсь забитий вояка лежить на руїнах великого палацу: три старенькі Петрові хатки, що стояли покойом, стіни того палацу, небо — йому накритте, місяць — Божа свічка у головах, а плескіт моря, листячий шелест — то-жалісна пісня по вмерлому!..

Бурунець, що досягнув берега, злегінька плюнув на твердий песчаний гребінь і мільонами діамантових краплинок стрельнув у гору!..

Знесилена частина води язиком зализала на берег і на пісочку намалювала чорненьку райдужку. Се „камка“ залишилась, а вода, хутко повертаючись до моря, злизує пісок, камінці, черепашку!..

Вздовж берега, з щоденного бурунячого плескоту, зробив ся пісчаний гребінь. Ближче од нього до хат — ямка, за ямкою — аж до парканів гладенько.

Напів лежачи, спершись спиною в гребіня, тримаючи на руках дитину, сидить Катька.

Верка, Людька й Векла, лежачи ниць, дивлють ся на Катьку.

Іван з Данилом окремо собі змовляють ся, якої саме пори сеї ночі найкраще їм висипати сіточки.

Одсторонь — навколюшках сидить Наталка; вона годує Шурку і разом з дівчатами слухає Катьку. А Катька з певністю оповідає:

— А допіро нагайці забігали цілим табором, зловили отамана Петра, тай забили... А балка та, де він з своїм товариством переховув ся, Петровою стала називатись... Вода там по камінцях з джерела біжить...

Тятька казали, що під тим джерелом Петро свій скарб заховав... Те місце навіть камінцем визначене...

— Не камінцем, а на тім місці з землі тирчить ковалок старої дубини, а от тільки скарбу того ніяк не візьмеш, бо тіка,— озвав ся Іван.

Незабаром і Корчак надійшов до товариства — він босяка почав блукати по-над берегом

— Тай неприємний же сморід з води, — сказав Данило.

— Але користний, — одказав Корчак.

— Дуже бичком чути ся, — додає Іван.

Море затихло, але з берегу бурун ще був величенький, вода з нього, повертаючись у море, під Корчаковими ступіннями вилизує язики... А ногам з того приємно, лоскотно, що як би так було лежачому, то заснув би навіки!

Чупа у себе в дворі саме звів голову, поліз у кишеню, витяг там пляшку, раз ковтнув з неї... Озирнув ся навколо увесь його двір спить — нікому пляшку вкрати!

Ось старий поставив її перед своїм оком саме проти місяця, приглядив ся до рідкості...

Але її ще масть ся досить — на якийсь час хватить.

І знов одноманітно затяг : — „Во-о-оля... гу-у-у-ля-а-а-ла“!..

Про що сей стогін був — чи про те, що Чупа колись то на волю з крпацтва тікав, чи то про колишню, стару козацьку волю плаче дідусь?!.. — А може се він так тяжко побиваєть ся за своєю ногою, котра завжди людині волю дає?!..

— П'ятий день дід Чупа пе, — закінчивши своє оповідання про „Петрову балку“, сказала Катька.

— А хто-с Цупі плинїс вотки, як не ти?.. На тли копійки поласилась, — „протлиндикала“ Векла.

— Накажи-ш мене Бох, не брала!! А було так: дідови не дають горілки, ну, він убачив мене тай почав благати :

— „ Катеринко, голубко, спаси, а то вмру на похмілле!.. “ — от я й принесла...

— Шкода... — промимрив Данило.

Наталка, тримаючи Шурку за руку, поставила її у воду — брѳохає разом з нею.

Корчак вийшов з води і ліг у ямці — межи Йваном та Данилом з одного боку, а инчою братією — з другого.

Дивлячись на гостро-блимаючий маяк, слідчий питає :

— А що буде взавтра?

— Дощ було б краще, вийшло б що-дня, — каже Данило.

— А може й вітер буде, — додав Іван.

Місяць високо вплив над море і кріз легенькі перисті хмарки аж виліскуєть ся... Він великим кружалом повис під чорним південним небом.

Низова цілком залягла, але море стихія, і в хвилини великої тиші в повітрі, з берегу — воно все ж не вгаваючи, булькає, плескоче!..

Проти місяця — водяна поверхня весело блище мільонами жовтогарячих бугорків!..

Такої чудової південної ночі й саму звичайну людину опановує поетичне натхненне — увесь мир вона жадає любити!

Корчак теж захопив ся і мимоволі спитав ся в себе :

Чом люди не змовляють ся, щоби не сваритись ніколи?

Чом не еднають ся так, щоб одно другого могло в пригоді підтримати?

Чом вони навмисне не хочуть бути братами?

Погані люде!..

Одганяючи од себе сумні думки і ще більше захоплюючись чарівним вечером, слідчий, не думаючи, затяг :

„І блідний місяц на ту пору,

Зза хмари де-де виглядав“?..

Своїм приємним тенором він дуже доладно взяв наголос цієї ліричної „Кобзареві“ пісні.

Очевидяче мотив давно був відомий старим бережанам, бо до співу раптом прилучились і Йван з Данилом; і хоч їхній спів був одноголосий з Корчаковим, але ж, з легеньким плескітом моря, при сих маленьких наївних слухачах — виходило дуже приємно!

Пісня найбільше Катьку вразила, вона слухала її без жадного звороту — усією своєю істотою...

Проти місяця, Катьчині перлові зуби, наче світили ся з рта; а губи, з широкого рта, склались у янголячу усмішку.

„Коли подивлять ся, що вбитий,
З переполоху, ну втікати“!..

Закінчила ся пісня.

Катька, блимнувши своїми великими, блакитними очима, сказала:

— А от як у піст утонув Павка Брехарин, то його так боялись роздягати!.. А мате, то аж не підійшла... Оно дві бабі знайшло ся — Мотря Криворучка та Одарка Панасова... А до помочи їм пристав Савка Комедія... А труну робив Мартин Мор... Боже, яку він велику труну зробив — аж два чоловіки туди б увізло!..

— А як же того Павку знайшли? — спитав ся зацікавлений Корчак.

— Його на „Петрову балку“ викинуло, а там і впізнали по сорочці, по жакетці, та по чоботях... За пазухою раки, а в карманах бички... Вух нема, брови раки повиїдали, а рта теж нема...

— Бачте, ви раки, бички любите, а от їх і не можна їсти, вони Павку їли, — лукавенько шпигонула Катька слідчого.

— Ходім но, Данило Петровичу, обійдемо свої виноградники хоч кришку попугаємо виноградарів, — сказав Іван.

Данило з Іваном пішли на гору.

— А як же вони тонули? — за якийсь час спитав ся Корчак.

Катька раптом прокашлялась і сказала:

— Та на першій тижні, у піст, поїхали хлопці на „Денисову косу“ канбулу ловити, а було холодно, а під парусом, душобкою... Вітер дунув, а їх і перекинуло... А з Павкою було ще два — Сашка Брехун та Семен Зілезю. Павка піймав Сашку за руку, а сей як закричить: — „пусти мене, а то й я утону!“ — Дак він до душогубки підплив і держав ся за неї руками, дак Семен як крикне на нього: — „Не держись, а то перекинута гапка двох не держить - - ти ж плаваєш!“ — А тоді Павка й каже: — „як

же ви міні такі товариші, дак прощавайте, уже я буду потопать“!..

І втоп...

Настала тиша -- навіть з берегу вода наче не хлюпає...

Замок і Чупа.

— Кажуть, Павкина душа що-вечера проти самої Брехариної хати виходить і тоді вона кілька разів пірнікою крикне, тай сховасть ся, — сказала Векла.

— А хто на сей крик першим откликнеть ся, той умре, — додала Верка.

— От я вчора чула й не одкликнулась, — промовила Людська, ближче пригортаючись до Катьки.

Десь далеко в морі заскиглила збуджена чайка... — Кожне нервово здригнуло ся — цілком принишкли!..

Усяке боялось забалакати...

— „Во-о-оляа.. гу-у-уляаала“!..

Товариство наче пробудила ся.

— Певне старий Чупа хутко вмре, — весело сказала Катька.

— І що б було йому ще хоч кришку помовчати, хай би хтось инчий забалакав... От дурний, — сумливо промовила Людська.

Маленятко, що перше було на руках у Катьки, уже спало на пісочку.

Наталка сиділа при гурті, — її Шурка склубочившись смашно сопла у материній пелені.

Верка з Людською, лежачи ниць, ліктями спирались у пісок, а личики їхні лежали в долонях і з приємністю позирали на свою вдалу сестричку, Катьку, наче їхні оченятка в сю хвилю свідчили:

— „Катеринко, ми тебе любимо за те, що ти так дуже любиш правду, от ти й тут не збрехала!“

— А ще шо про Павку? — спитав ся Корчак.

А його як найшли, то забрали на ялик, везти мали... А взяв ся везти Павкин батько, старий Брехаря... А тут як узяла ся буря, дак чуть Брехаря не згубив Павки, да вже насилу згадав, що утопленика не можна везти морем, бо й його загубиш і сам утонеш... Тоді вилзли ми на берег і дожидались аж поки дроги з города прийшли і вже аж у ночі привезли Павку до дому, і не бачив ніхто... Та вже утром почали усі люде збігатись у сарай, та глядіти на його!..

— А ти, Катю, теж була? — спиталась Наталка.

— А то як же-ш, і я ходила...

— А який же він?

— А він був товстий, надужий!.. Так і Боже, як жалко було — усі люде плакали... Здорово плакали!.. А мате, то хоч-би-ж тобі пхикнула!..

Йй було дуже тяжко, от і не плакала, — сказав Корчак, згадуючи, що про таке саме він десь читав.

— Та вона ж йому мачуха, — одказала Наталка.

— Та ще й третя, — підтримала Векла.

— Мовчи! — гримнула Катька на сестру, щоб та не виривала ся.

Дак брат Сьомка є в Павла, — оповідала Катька далі — йому шишнадцять лет, а ма-а-ле-е-енький. Дак він як узнав, що Павка втонув; а мате саме була у німецькій калоні, дак він за нею: — „мамо, ідіть до дому...“ — А не каже чого. — Та біжить поперед неї, та, Боже, як плакав!

Він так дуже плакав!!!

А люде дивились на нього і теж дуже плакали!

— А ще в них є маленький хлопчик, дак той теж, і Боже, як плакав! А мате не плакала... — закінчила Катька.

Місяць ще вище підбив ся... Море як кришталь, анї здвигнеть ся!.. Хмари розійшли ся, а небо ясне, як у день, майже зірок не видно...

„Во-о-оля гуу-у-ляа-а-ла!..“

— От проклята мате, і не плакала!. бідкаєть ся Верка, цілком сонна, плентаючись у гурті до хати.

За бичками.

За південь.

З тоненької білої плінки на небі здаєть ся так, наче над землею нависла легесенька павутиняча сітка.

Море ледаченько плеще, а вся безкрая вода з нього жовтіє — танцює на сонці.

По обіді Корчакови нудно — він іде до Йвана, випросив у того гапку, щоб то їхати по бички.

З ним упросилась і Катька. А за сією завжди потягнеть ся й Олексина дочка — Векла.

Гапку зіпхнули на воду. Дівчата гребуть.

На воді спека більша, ніж з берегу. Корчак, розпарившись, лежить на човні і знехотя кермує дівчатами.

Обидві струнки: Катька кругловида; у Векли лице продовгувате, як у батька... Векла „тлиндикає“ остільки, що в балачці по-

казує на кривороту, звідси й продражнили її „криворотою“. — Як же мовчить, то вираз обличчя клясичний.

У Векли тяжче йде весло, вона насуплено натискає на нього, сперечаєть ся, аби не піддатись сестрі!..

Весела Катька постерегла се давно; стреляючи на берег очима, вона яхидно усміхалась і задеривато бурмотала звичайну ліщанську пісню :

— „А как міне надаєлі
Бердянські кавалери,
А ще хуже допеклі
Ліщанські індюки“...

— Векла, Векла, дивись, он Захарка поехав!.. Твій жених!.. — залишаючи співати, кричить Катька.

Здовж берега сірою конякою плентала ся двохколеса водовозка.

Векла засоромила ся й ще дужче натиснула на весло.

Гапка закрутила ся на місці.

— А чом же Захарка не твій жених? — без жадної уваги на човна, спитав ся слідчий у Катьки.

— У неї женишок Палікашка Пацан, вона його женишка, — зачервонівшись, пробелькотала Векла.

— А любить же він Катьку?

— О, ще й як!

— А по скільки-ж вам літ?

— Веклі отсе з тиждень, як п'ятнадцятий іде, а міні другий тиждень на чотирнадцятий!.. — з високом одказала Катька.

І ся козирь-дівчина — залицяючись, вирівняла у себе на шиї разочок коралів.

Одіхавши з берега далеченько, громада довго сперечала ся, де-б то їй краще закинути „кошки“. Дівчата намагали ся, щоб як найглибше було, Корчак-же мав стати проти рогу дачі Італійця Купи-Раці, тут, казав Іван, на дні багато камінців, по них найбільше швендяє бичок.

Стали на гони з берега.

Петро лишивсь на кормі, Векла в середині, а Катька на носі.

Кожне взяло по парі вудок, нанизало на них величенькі ковалки м'яса; поспускали на дно.

Якийсь час сидять мовчки.

— Не клює, проклятий бичок! — озвалась Катька.

— А з чого-ж він не клює? — ледачо пита Корчак.

— Та душно — увесь у море повтікав.

— То коли-ж він ловить ся?

— Та зимою, а літом десь у глибу подів ся...

Ще з-пів години постояли, а в сей час Катька з Веклюю сперечають ся.

Катька гострійша, вона раптом наступає на подругу, і будши сама з себе задоволеною, лукаво стріляє очима на слідчого.

— А твій отец вигнав мати, — каже Катька.

— А за що-ж він її вигнав? — пита Корчак.

— А так — напив ся тай виганяє матір і всіх дітей: — „ідіть каже, собі з хати, а мені Веклу оставте“.

— А твій тятка на першого мая хотів чашкою ударити матір, та чашку об землю розбив, — одбивається Векла.

— Ну, тож тільки раз за всю жисть, а твій завжди, — зачервонівшись одказала Катька.

— І не завжди, а от твій то матір чашкою мав ударити...

— Та тож він тільки розсердив ся за те, що йому не дали його чашку, він розбив чужу! Він більше ніколи сього не зробе...

Аби злапати бичка, треба, щоб гачок з наживкою лежав на дні моря, а щоб течія води не зносила м'яса, то на чверть аршина вище гачка чепляється величенький свинцьовий грузик, допіро наживка у воді хвилює над землею.

Лежачи у човні голічерева, на містку, Корчак тримав одну вудку в руці, друга так лежала. У другий руці була часопись.

Заходила „верхова“, з берега знімав ся бурунець, котрий одноманітно коливає човном. Часом він гапку остільки підкине в гору, що вся волосінь з вудки випростала ся — за волосінню потяг ся й грузик... Рибалка мерщій зривається, похапцем тягне вудку, а там—нічого, навіть уся наживка ціла!..

Обдурив ся... Досадно!.. А саме-ж так байкало ся... Не душно, й людина спянула...

— Петро Йванович, поїдем у глиб, там бичок! — капризує Катька.

Мусили їхати ще на цілі гони в глиб, і знов позакидали „кошки“.

Але-ж бичок і тут не йде!..

— Де-е-е-евки-и-и!!! — раптом закричала Катька.

— Ка-а-атка-а-а!!! — одгукнуло ся кілька піскучих дівчачих голосів з того гурту, що проти гапки купав ся з берегу.

— Не кричи, бо бичок і так не йде, — гримнула Векла.

А за хвилину Катька сказала:

— А я-б допливла до берега.

— А я хоч і плаваю, дак боюсь морської свині¹⁾ ще за ногу вхвате, — одказала Векла.

— Морська свиня живого чоловіка не трога! — притиснула Катька.

Корчак без жадної уваги на дівчачу суперечку, залишив і другу вудку, покинув часопись; лежачи повернув очи у глиб моря, стежив за тим, що грязна машина стоїть вдовж того „каналу“, котрим з глибу йдуть у порт закордонні суда.

Пароходик двома залізними баржами бруд з-під машини, од „каналу“ мусить завезти праворуч рівнолежно берегу верст за дві і там висипати назад у море, по за „бакана“...²⁾ Але-ж парохід з-пів верстви не додибав до „бакана“ і тут тобі одразу — „кляць-кляць!..“ — І обидві баржі, враз спорожнившись аршинів на три позростали над водою!..

Пароходик з баржами повернув ся назад до „каналу“.

Виходить, капітан висипав бруд проти Сібірного дачі, і хоч се за верству од берега, але-ж ударить низова, замулить тутешній чистий пісчаний берег, гори черепахи накида!..

— Досадно! І тут обдурюють! — подумав слідчий.

— Чи ти не сказалась? — раптом сказав він, убачивши, що Векла, розібравшись, по-ліщанському стояла у одній спідниці, щоб то пливти.

— Та я допливу-у!.. — соромливо закриваючи груди сорочкою, сказала дівчина.

— Але-ж так утонеш!..

— Скидай спідницю, на мій хвартух! — закричала Катька.

Векла ухопила Катьчиного хвартуха, привязала його собі на шию і раптом шубовестнувши в воду, окунула ся там з головою.

— На спинку, на спинку!.. — загарячила ся Катька.

Де стояв човен, глибу було з пару сажнів. Дівчата у воді купали ся сажнів на двадцять од берега; там було так, що доросла людина, ставши на дно, почепки, й задерши голову до гори, могла дибати на берег. Се тут зветь ся — „купатись у глибу“.

Звичайно ліщанські дівчата глибше й не плавають.

Петро Йванович з Катькою напружено стежили за Веклою.

Векла пливла по-дівчачому, себ-то, лежачи черевом до низу, руками невгаваюче каламутила під собою воду, а ще більше валькувала ногами!

1) Морська свиня—дельфін.

2) Бакан — порожня залізна бочка, маячить у морі на признаку.

Чим Векла далі одходила од човна, тим валькування частійшало.

— Та скинь хвартуха! — кричить слідчий, сподіваючись, що ся ціломудрена річ найбільше заважає дівчині як слід пливти.

— На спинку, на спинку-у-у!!! — мов божевільна галасує Катька.

Векла лягла на спинку і вже легше попливла до товаришок. Нарешті таки досягла свого!

Заспокоєні — Корчак з Катькою знов ловлють бички.

Берегом до дівчат насовував ся гурт хлопців, котрі камінцями та жменями піску враз позаганяли дівчат у глиб, а все їхнє вбраннє забрали до себе.

Допіро хлопці посідали під гапкою, стежать...

— Ка-а-атка-а-!!! ось Па-а-а-ліка-а-ш-ка-а-!!!.

Роздало ся загальне лоскотне дівчаче реготаннє.

А Катька сього цілком не чує, адже вона так по-щирости ловить бички!

— А як же буде з Веклиною одежою? — за кілька хвилин спитав ся Корчак.

— А нехай вона трохи посидить з берега за те, що не послухала, — одказала Катька, напружено прислухаючись до своєї вудки.

— О, нате чорного, — весело сказала рибальчиха, скидаючи з свого гака здорового, чорноперого бичка.

У Катьки бички один по одному чепляли ся. Корчакови мов на злість вони не давались!

— Гляньте, гляньте, назад пливе! — кидаючи в човен десятого бичка, закричала Катька.

Справді, Векла уже на кілька сажнів одпливла у глиб з дівчачого гурту, і знов працює „по-дівчачому!“

Але-ж побічньому глядачеви очевидяче, що у дівчини обмаль сили.

— Та ляж на спинку, легше буде! — кричить Катька.

А Векла наче на злість не слухає подруги!

— Та зніми хвартуха-а-а!!! — репетує Корчак.

Та вже Векла нічого не чує, — її очи, звичайно маленькі, в с'ю мить мало не повискакують!..

До човна було ще сажнів з п'ятнадцять.

— А що, чи допливеш?! — мов сама не чкурне в воду, питає Катька.

— Чи допливеш?! — не втерпів і Корчак, злякавшись... І сам він кожною своєю нервинкою почуває, що властиве він винен — не можна було пускати дівчину на воду.

— Умо-ли-и-и-лась... — ледве дихаючи, простогнала Векла.

— Ой, матінко!.. Ой, ой, ой!!!.. Ря-а-а-ту-у-й-те!!!.. Ря-а-а-туйте!!! — заметушила ся Катька, бігаючи по човні.

І вона враз рвонула з себе одержу і теж шубовстнула в воду!

Корчак мерщій витяг одну кошку, підтягуєть ся до другої..

Коли-ж канатом сажнів на двадцять у глиб до кошки!..

— Ой, ой, ой!!! Ря-а-а-туйте-е-е!!! — несамовито кричить Катька з води.

— На спинку, на спи-и-и-нку!!! — ще дужче репетує вона, намагаючись мерщій добрати ся до подруги.

А Векла мов цілком нічого не чує; вилупивши очи, вона наче оніміла, та знай крутить ся на однім місці..

— Та лягай на спинку!!! — заголосила Катька, враз налітаючи на подругу, — пірнула під неї і вибила її на верх води!

У Корчака тим часом і друга кошка в руках.

— Дядічка, сідайте на весла!!! — кричить Катька.

А Петро давно на веслах — нічого не второпуючи, він безладно, на однім місці крутить човна.

Два хлопці раптом попливли з берегу до помочи.

На березі почала ся біганина — звів ся галас...

— Ой, ой, тону!.. — застогнала Векла в останнє і разом пішла на дно...

— Ой, ой, дядічко, мерщій!!! — командує Катька.

— Па-а-алікашкаа-а, не піддайсь!!! — з берега лунають хлопчачі голоси, слідком до пловців.

Нарешті Корчак стямив ся, — він уперто наліг на весла і далеко перш за хлопців опинив ся біля дівчат.

Катька слідком за Веклою шукою пірнула в воду... побула там трошки і раптом випхнула звідти подругу на верх!..

Корчак простягнув до Векли весло.

А Векла, хоч і дуже витріщила свої очи, та очевидяче ними вона нічого не бачить.

Хвиля шпурнула душогубку, вона на кілька кроків одскочила у глиб.

— Ой, ой, дядінька, легенько, я триматиму!.. — ніжно благає Катька, вюном обертаючись біля тонучої; що-хвилини пірнала, своїми плечима підштовхувала Веклу, намагалась як найдовше протримати її на водяній поверхні!..

Ще хвилина — і Катька теж знесиліє!..

Так же й хлопці ще сажнів на двадцять од них!

А ось таки гапка стала ребром до самої Векли.

Векла наче стямила ся — вона несподівано учепила ся ру-

кою за весло... Але-ж у неї обмаль сили — нема як вилізти на гору!..

Катька в останнє шубовстнула в воду і з силою, випераючи подругу на верх, сама страшенно стукнула ся об гапку!..

Гапка заколивала так, що слідчий мало не впав!..

Але сам, хитаючись, він враз зляпав Веклу за коси.

Хлопці, убачивши Веклу в човні, звільна повертались до берега.

Море, хоч і далеко легше хвилює, але все-ж посуває човна у глиб...

Проти сонця вода показує жовтою, за сонцем — зелена.

— Катька, де ти? — упоравшись з Веклою, злякано крикнув Корчак.

На зеленім ланочку, кроків на десять од човна, визначало ся невеличке червоне кружало — у водяній поверхні воно злегенька роставало.

— Хлопці, Катька втонула!!! — неприємно закричав слідчий.

Хлопці враз опинили ся біля човна, почали пірнати на всі боки крутили ся, шукали Катьку — та вона до їхніх рук не дала ся...

— З човна краще шукати! — знесилившись, сказав Палікашкин товариш.

Векла, ледве дихаючи, накрита своєю спідницею, лежить на дні гапки.

Корчак на веслах, а хлопці, поспускавши на дно моря „кошки“, напружено вслухають ся до своїх рук.

Хвилин за двадцять шукання Палікашка раптом шубовстнув у воду!.. А за пів хвилини він виніс на верх Катьку — її череп був цілком розбитий!..

Ще Катьку не поклали в човен, а з берегу раптом одномаїтно захарчало:

— „Во-о-ля гу-у-уляла!!!“

Сонце над обрій спускалось...

Ані хмаринки!

Хвилі затихли, а море безкрає, як шкло!..

Тільки инколи чайка, радісно скиглячи, з розмаху пірне з гори в воду, схвилює ланочок... Але-ж, зляпавши рибку, птах уже ген-ген лопоче крилами в повітрі!..

А море величне — знову вже тихе, спокійне, як те кругле, мовчазне небо блакитне, що всюди нависло над ним!..

Ю. БУДЯК.

Записки учителя.

1899—1906.

I.

Ще змалку, з 13-го року свого життя, блукаючи по Криму, Кавказі та Закаспійському Краї, я несподівано в початку 1897 року опинився на будівництві „Тіфліс-Карської товарно-воєнної“ залізниці. Намозолюючи руки то ломом в тунелях, то лопатою в кесонах, а потім ходячи по шестиверстовому участку „путевим сторожем“ з рупницею, ключами, гайками, гвинтами, костиллями і инш. я і в голову не клав, що мені доведеться — і так швидко — бути народним учителем на Україні та ще на рідній Полтавщині! От же без всяких сподіванок так воно й сталося. В червні чи в липні — тепер не памятаю — мене схопила жовта пропасниця, котра там панує що-літа і дошкуляє навіть тубольцям, і так пригнітила, що товариш привіз мене до дому уже живим мерцем. Лікарі в один голос присудили мене до неминучої швидкої смерти, лишивши — злий народ! — мені на життє тільки один місяць. На зло лікарям і на диво собі і людям я, після майже десятимісячної лежні, вичухався... Але що було робити далі? Жити нема на що, здорове підупало, так що з початку довелося ходити на милицях, а тут ще лікарі, певно ображені за своє брехливе пророкування, наказали мені „св годъ не заниматься умственнымъ трудомъ“. Просто хоч чіпляй торбу та з довгою рукою по під віконню!

На щастє чи на нещастє — се хай рішає читач — я в ту тяжку пору здібав якось свою колишню учительку, котра порадила, а другі підтримали — готуватись на народнього учителя. Залишивши без жадної уваги наказ лікарів, я з радістю ухопивсь за сю справу. Ні мої милиці, ні слаба ще голова на перешкодї тут не стояли, але зявилась така гибель инших перешкод, що лікарське пророкування трохи-трохи не справдилось. Та не буду розповідати ні про готування, ні про той вплив, який робили на мене, як на будучого „педагога“, і мої знайомі, і тодішні умовини всякі. Скажу тільки, що в вересні року 1899 я дістав свідощтво на зване учителя, а в жовтні-падолистї того ж таки року інспектор народних шкіл в Полтавщині „предоставилъ“ мені місце в с. У-вці, відкіля він витурив мого попередника в 24 години.

З сього видно, що ішов я в народню школу, як то кажуть, не „по призиваню“, а просто через те, що, з одного боку, не було виходу,

а з другого — учительство мені було трохи до вподоби, хоч, правду кажучи, більш надвірнім виглядом. Взагалі я йшов у школу з тих же причин, з яких ішли (та почасти ідуть і зараз) у неї 95—98% всіх учителів. Пізнійше я уже втяг ся і навіть полюбив се діло; але про се далі.

Гадаю, що читач не буде дуже ремствувати на мене за коротеньке знайомство зо мною, бо, на мою думку, се має не малу вагу для читача, як критерій для оцінки правдивости мого оповідання. І взагалі я часто і на далі буду спинятись на своїм власнім житті хоч постільки, поскільки воно буде звязане з школою: се потрібно буде для знайомства з умовами, серед яких доводить ся працювати народньому учителеви.

А тепер до школи. Треба зауважити, що той інспектор — тепер уже покійний — людина нервова і груба, був зо мною уже знайомий: познайомив нас проф. Е., з яким я був у гарних відносинах, і атестував мене з як найкращого боку. (Ся увага має величезну вагу своїм впливом на відносини начальства до підвладного). Закликавши мене до себе і познайомивши в загальних рисах з будучою моєю школою, п. інспектор побажав мені „всього хорошаго“ і, стиснувши руку — що не кожному доводилось — вручив мені бумагу.

— Счастливой дороги! Поѣзжайте и знайте, что я для вас не инспекторъ, не начальникъ, а старшій товарищъ!

І я поїхав.

Надзвичайно легко і гарно почував я себе! Хто тяжко і довго хворів, хто був майже в могилі — тому стане зрозумілим мій тодішній настрій; але як додати сюди ще те, що я їхав до справжнього діла, до діла надзвичайної ваги, учить, то ніхто не подивує, що я був на той час молодим козилям: і плигав, і співав, і без толку митушив ся по над повозкою мого хурмана. Се не те, що бить камінне ломом, чи добати землю лопаткою або до жовтих плям у очах тягати лантухи на пристані; нарешті се не те, що рвати жили у Німця-колоніста або возити на базар хліб з пекарні — таку роботу робитиме й хто-небудь, на неї не треба ні знаннів, ні досвіду, ні серця та й користи з неї — як з чорта молока. А тут!.. Що було тут — я гаразд не знав, але через се відчував ще більше.

І через те я, не дивлячись, що дорога була далека і шлях залитий водою осінніх дощів, раз-поз-раз скакав з повозки, наберав у калоші води, вискакував на придорожні могили і ладен був ганятись за птичками, що похмуро сиділи під кущиками буряню над шляхом і в своїм настрої, очевидно, не мали нічого спільного з моїм.

До с. У-мівка було верстов 35—40. Для осені шлях досить довгий, щоб увявити собі і село мосі служби, і ґрунт зносин з ним. Але все ж я страшенно помилив ся: ні великих садків, ні чепуреньких ха-

ток, ні буйно-веселої дїтвори, що завжди сповняє улицю, я не найшов — гадки так і лишилися гадками. Ще при візді мене боляче уразили яскраві слїди кріпацтва: маленькі обідрані хатки, майже без хлївцїв і огорожі, і обшарпані, низькопоклонні селяне. Я ще низше кланявсь, відповідаючи їм, але вони тоді спинялись і довго проводили мене здивованими очима. Сумно якось стадо одразу. Пригадалось своє село, свої селяни — такі ж обдерті і пригнїчені, їхня непролазня темнота і багато иншого, обережно, без мого бажання схованого дитячим мозком і тепер уперто висунутого ним... Але тпру! Ось школа. Стояла вона на панській садибі, ступнів за сто од панського будинку, і була ще не стара, але дуже занехаяна; в середині було теж. І все отсе в звязку з селом зробило на мене дуже важке вражіннє, а осінній млистий день з усієї сили підкладав чорних кольорів і мов старавсь на завжди забити у мою душу сумну картину першого дня моєї служби.

Поруч з школою жив і піп.

Роблячи в перший же день приїзду візиту і попечителеви і попови, я дізнав ся багато для себе неприємного. Виявилось, що попечитель з батюшкою „на ножах“, що один другого тікають, що навіть архиерей виїздив, щоб помирити їх, але з сього нічого не вийшло, а відносини меж ними навіть погіршали. Попечитель (школа стояла на його садибі) — поміщик, по професії лікар (хоч нікого, навіть своїх селян не лічить) і „почетний“ мировий суддя — розказав мені, що піп — людина дуже капостна, посилає на нього доноси, обвинувачуючи „в кощунстві і святотатстві“, і що взагалі „способенъ на все“. В свою чергу піп розповів, що попечитель, крім того, що безбожник, — місив у глину потрух покійників, які викопувались на тїм місці, де він копав і місив глину на будівлю — ще й капостник великий і такий скупий, що сам торгує молоком і сметаною, одмірюючи власноручно шклянками. „Это такая скотина, что“... і т. д. — додав батюшка і застерегав не водити кумпанії з ним. Попечитель зробив се з свого боку.

З сього вже видно було, що мені прийдець ся тут тугенько. Справді се були Сціла і Харібда, меж якими мені, молодому, не обстріляному такими кулями хлопцєви, не легко буде керувати своїм блаженським човном-школою. З їх же слів я довідавсь, що селяни не геть-то шанують школу, „навіть закрити би її ладні, бо всі вони ледарі і п'яницї“ — казав попечитель; а піп додавав, що „вони й радї б мати школу, але як би церковну, а до земської односять ся з якимсь недовіррєм і ворожістю“. При всїй своїй недосвідчености я швидко зрозумїв, що селяни не дуже-то поважали п. попечителя і запевне не з охотою ішли до нього в петлю — чим і викликали проти себе таке обуріннє з боку попечителя, і що попови страшенно бажаєть ся заснувати церковну школу

і одержати за се нагороду і славу, а земську — закрити зовсім. І в тім і в другім я упевнив ся досить швидко, майже на другий день.

Уже сього було досить, щоб загальмувати шкільну справу, а меж тим головнійше було далі. Та вернимось до школи.

Класна кімната була просторенька і світленька, і мені здавалось, що й учити в ній буде добре, та заглянувши в журнал я перейшов до зовсім иншої думки — по журналові всіх учнів було 86 душ! Се тоді, коли в класній кімнаті умістять ся лиш 45—50 душ! Де вони міститимуть ся всі? Що я робитиму з ними один? Але далі виявилось, що підручників стає душ на 50 або на 55, коли роздати і пошарпані, а на мою заяву з сього приводу попечитель одповів, що в земстві підручників теж нема і хто зна коли й будуть. Щоб хоч як-будь запобігти лихови, приходилось учням-сусідам давати одну книжку на двох, а то й на трьох, і тільки тим, що жили далеко один од другого або на хуторах — давав кожному по книжці. Але як розмістити усіх? Хоч з 86 душ у школі не було що-дня по 10—15, а иноді й 20—25, але й за винятком сих все-ж лишало ся що-дня 75—65 душ, з яких хіба 50 могли сидіти, хоч і тісненько. А решта? Ще коли ішов урок читання, або арифметики — сяк так, а приходилось писати, то тоді вже треба було міститись по всіх вікнах і в моїй кімнаті, але все ж лишало ся душ 8—10, яким не було чого иншого, як лягати животом на діл і „вкупать“ науку письма. Коли ж додати, що мій попередник більш працював коло хазяйства, ніж коло школи, то стане зрозумілим, при яких тяжких обставинах довелось починати мені свою працю на ниві просвіти. Бібліотека при школі була теж, але така убога, що само слово „бібліотека“ було швидче насмішкою, ніж справжньою назвою. Пять-шість не цікавих, пусто-порожніх, казочок, стільки ж „розказов“ і „повістей для юношества“, як от: „за Богом молитва, за царем служба не пропадают“, „Подвиги русских войск“, „Портупей-прапорщик“ і... повна „Історія Государства Россійскаго“ Карамзина. Книжок же українських — хоч би з українського життя або перекладів — навіть духу не було. А меж тим я знав уже, навіть був переконаний, що доки в українських школах будуть учити тільки російської мови, російської грамоти, доти грамотних на селі не буде. Ще ранійш я бачив, як майже всі, скінчивши школу, через рік-три забували писати, а читали так, як той дядько, що читав табличку на фотографії: Фот-фо-фо-то-то... фо-то-гра... фо-то-гра... Табачная фабрика“ — рішив він одразу. Я знав, що проводячи 20 годин на добу дома і після двох-трьох років ходіння залишаючи школу на завжди, — діти безумовно не знатимуть грамоти навіть своєї, рідної, і той час, який вони потратили на вчення, треба лічити загубленим на завжди. Знав я багато і дечого иншого, і з сієї причини я мав на увазі розвинути у дітей любов

до української книжки, українського слова взагалі, а побіля нього і любов до всього рідного.

Се вже був „сепаратизм“. Я се знав.

II.

„Дівчина — як верба: де посади, там і прийметь ся“ — каже поговорка. Та чи не про всяку людина зложена вона? Я гадаю, що так, бо прийняв ся навіть я, не дівчина. Та й як не прийнятись хоч би такий вербі, як і я, коли маєш для коріння такий незвичайно гарний ґрунт, як діти? Ні одно діло, мені здається, не може так захопити людину, як вихованне дітей, і немає мабуть нічого такого вдячного, як воно. Мимоволі я втяг ся в перший урок, мимоволі я був захоплений ученням і на другий день, а там пішло й пішло. Ще з першого дня піп доручив мені провадити учення Закону Божого, зрікаючись плати на мою користь, і зробив тільки умову, щоб я залишав у журналі трошки місця для його підпису. Я був задоволений: з одного боку він не буде завважати мені, а з другого — все ж, хоч невелика, матеріальна замога; що ж торкається попечителя, то для нього було все рівно, що не роби — аби не турбував його.

Діти, звичайно, були трошки здивовані, що я й балакав і робив пояснення вкраїнською мовою — попередник мій занадто любив „русить“ — але потім були страшенно раді. Та дарма було й „русить“, коли я хотів хоч трохи научити чому-будь: переважна більшість часу пішла б тільки на те, щоб досягти певного російського вимову, а саме-то вчення стояло-б.

— Ви мабуть з наших, з мужиків? — запитав раз мене один з молодих селян.

— Хіба ви не з панів? — запитав удруге один з старших учнів.

— А хіба ви гаразд не вмієте по руському? — запитували інші.

„Воротив ся старик до своєї старухи. Що ж він видить? Перед ним стоїть його землянка... на порозі сидить його старуха... а перед нею розбитоє корито“... — читає учень другої ґрупи.

„У одного торговця — переказує другий учень прочитану мною задачу — було товару на сімсот двадцять п'ять рублів... він продав його“... Не по російському? Дарма, усі розуміють таку мову—і се важно. Але як бути з читанням українським?

У мене були де-які українські книжки, хоч і російським правописом друковані, але приступити просто до їх читання було небезпечно в школі. Давати книжки поодиноким хлопцям до дому — те ж було незручно — треба було спершу научити їх читати по вкраїнському; а щоб

научити — треба було якийсь привід. А який? Коли його шукають, то знаходять. І він справді найшов ся: се була ялинка, яку я, вкупі з по-печителем, мав спорядити в Різдву. До речі, ялинки тут не було ніколи, і не тільки діти, — навіть старі селяни не бачили її й не знали. І я вхопив ся за неї. Вибравши спільно з учнями з тридцять віршів і байок російських і роздавши для виучування найбільш дотепним, я приступив до творів українських і в першу голову пустив Глібова. Одного разу після уроків я звернувся до школярів:

— А може для читання на ялинці погодять ся стихи і байки наші, українські? Хто хоче — зостаньтесь: я прочитаю, а ви послухаете. Лишив ся весь клас.

І от, коли в сій „нашій, не своїй“ школі залунали перші звуки української літературної мови, чудової мови Глібівських байок, то піднялась така буря радістних криків і сміху, яких мабуть ні школа, ні се убоге село й не чули ніколи! Навіть куці, соромливі першогрупники радісно блискали оченятами і жолобились од задоволення, яке в повній мірі панувало над сими майже восьми десятками дітей, примушених жорстокою людожерською рукою гаяти золотий час і калічити і без того покалічену мову.

Трудно було читати — так часто переривали мене гучні вибухи щирої дитячої радості, — а коли я скінчував яку-будь байку, то годі було й думати про якесь поважне обговорювання змісту!

— А ну-м, мірошнику, молоть без вітру!

— Погано шеретуєш!

— Щоб шестірна довготелеса не дряпала боків!

— А та не слуха: дметь ся, дметь ся... А що кумасю, як тобі здасть ся?

— А щоб я, куме, хліб так їла! — лунали вхрецика по кімнаті схоплені дітьми окремі фрази байок.

Уже ввечеріло, а прохання „почитати ще“, „та ще“, мов з мішка сипались на мене. Майже кожен школяр підходив або протискував ся до мене і прохав дати йому почитати „хоч на сьогодні“, „хоч до смерку“; інші прохали „хоч подержати у руках“ — брали, перевертали на всі боки книжку і здивовано-любовними очима дивились на неї. І видно було по їх лицах, що не вірять ся їм, щоб у отсій простенькій книжечці були такі чудові речі. Радість була надзвичайна. Рад був і я.

Але швидко ся радість змінилась горем тих, кому не дісталось для читання на ялинці ні байки української, ні вірша. Навіть зависть, тяжка для мене, як учителя, дитяча зависть з'явилась на до того радих дитячих личках — і се було ще гірше. І довелось роздавати всім, кому вистачило розірваної майже по аркушеви книжки. А потім що дня після

уроків всі вони домагались проказати ввучену байку чи вірш, кожен день доводилось годин по дві клопотатись з декламацією українських творів, а російських ніби і не існувало: навіть ті, хто взяв російські, слухали українське декламування, а про російське, здавалось, забули всі.

Не хотілось провадити програмного вчення. Захоплений бурхливим потоком дитячої жаги до рідного слова, я сам почув таку глибоку любов до нього, якої не відчував ніколи. Здавалось, що огонь дитячої любови в одну мить обпалив числену луску космополітичної байдужости, котру я придбав уже на початках свого життя, блукаючи по таких інтернаціональних містах, як Одеса та ин. Якось одразу почулась та глибока національна звязь, котра єднає людей навіть з самими різномайтними поглядами і надає їм те, що ми звано національною фізіономією. І замазана мулом довгого снування по меж чужими людьми любов до всього рідного прокинулась з такою силою, що коли-б мене за се повели на смертну кару, на огнище — я-б пішов з радісною усмішкою на устах. По натурі романтик, чому ще так спріяли і умовини мого життя, я гадав воскресити пишну красуню-Україну, її громову, лицарську славу і вдачу, і з цієї причини я вбачав уже в своїй праці подвиг, великий національний подвиг, за котрим безмірно широким і довгим шляхом ішло славне життя відновленої вітчизни. Правда, гострість цього відчування швидко минула; образ національного героя швидко сховався за неможливістю зробити усе по щучому велінню, з одного боку, а з другого — за мою педагогічною недотепністю, але все ж таки залишилась велика спадщина — невсипуще бажання хоч чим-будь допомогти занехаяній справі народного розвитку і національної свідомости. Нема нічого легше, як прищепити дитині ту чи иншу думку і — як поперед танцювати — захопити дитячу головку героїчними подіями, героями взагалі. І я користувався кожною нагодою, щоб розповісти за того чи иншого національного героя, як то Сагайдачний, Залізник, Гонта, а вноді — грішний чоловік! — експромтом видумував другорядних героїв сам і розмальовував їх події так красно, що й сам починав вірити в їх існування, існування справжнє, забуте тепер тільки через народню темноту і культурний занепад взагалі. Таким чином у школі утворювалась занадто вже романтична атмосфера, яка могла довести до сумних наслідків і котрої я, під час свого реалістичного прояснення, серйозно побоювався. Одного разу, вже близько коло Різдва, школярі старшої групи попрохали у мене дозволу прийти увечері в школу.

— Ми хочемо з вами про віщось побалакати, — пояснив один.

— Що ж ви хочете?

Вони соромливо топцювались коло мене, одвертаючи очи вбік, але так і не сказали мети свого приходу увечері.

— Ми тоді все розкажемо, — казали вони, йдучи до дому.

Се мене страшенно зацікавило, і я з великою нетерплячкою ждав того вечера.

Нарешті, уже смерком, вони прийшли до мене в кімнату і після довгих змагань: „кажи ти!“ — „ні, ти кажи“ — заявили, що весною вони кидають село і йдуть... засновувати Січ на Хортиці!..

Я перелякавсь.

Хоч і знав, що се дитячі мрії, але побачив, що заїхав я надто далеко і коли й на далі буду їхати так прудко, то — чого доброго — швидко поламаю снасть. Треба було трошки прохолодити своїх запорозців та й себе zarazом, і я на другий уже день шильно взявсь за „програмне“ вчене. Діти дивувались такому поведінню з ними, але мовчали, — мов би й сами зрозуміли, що перебератись на Хортицю трохи ранувато. А тут, як на те, через днів два приїхав інспектор, як він сказав: „провідати мене на місці моєї великої місії“, і ще більше прохолодив і мене і школярів.

— Что это у васъ за хахломамы такіе? — здивовано звернувся він до мене після двох-трьох питань, з якими він звертався до школярів, починаючи свою ревізію.

Я трохи замняв ся.

— Вы обратите на это сугубое внимание... А то это, вѣдь, Богъ знаетъ что такое! Вы, конечно, здѣсь ни причемъ, это нерадѣіе вашего предшественника, но... все же... Ай-ай-ай! — одразу закричав він, показуючи на одного учня: вы только послушайте, какъ онъ читаетъ! какъ онъ читаетъ!

— Что жъ дѣлать — кажу — Алек. Георг., укр... малороссы, — з усмішкою одповів я — да притомъ еще изъ двадцати четырехъ часовъ въ сутки они восемнадцать — проводятъ дома, гдѣ о русской рѣчи нѣтъ, конечно, и помину.

— Да, да, да. Удивительно грубое нарѣчіе! І він, перекривляючи, сказав кілька слів по українському, але у нього справді вийшло так грубо і чудно, що навіть діти не вдержались, щоб не засміятись.

Довольний, що так до діла „состриль“, він пустив ся розносити „тѣхъ хахломановъ, что пишутъ хахлацкія книжки“. Я усміхав ся і мовчки слухав його, але бояв ся, щоб бува не явилась нежданна опозиція з боку школярів і не посадила мене, як то кажуть, на калу.

Але все обійшлося благополучно

Він швидко поїхав, бажаючи мені вдачі і поспіху і обіцяючи заглянути ще після Різдва, і я заспокоїв ся.

За ялинку я так нічого йому й не сказав. Та ну його к бісу, —

думав я — коли все буде гаразд, то поїду на перші дні Свят, а хоч перед Святами, та тоді вже й побалакаю, тоді вже й дозвіл візьму *).

— Сьогодні інспектор був зовсім не сердитий — балакали потім школярі старших груп — тільки й назвав болваном Петренка... а торік як приїздив, так...

— Що-ж торік? — допитувавсь я.

— Іі! ногами тупотів, називав усіх дураками, скòтами... навіть на учителя кричав!

— За віщо-ж він так?

— А розсердивсь, що ми мовчали, як він нас питав ся... Ми боялись одповідати, бо він увійшов у клас сердитий-сердитий! Та думаємо, що як бува одвітиш, та не так... і мовчимо.

— Вас — каже — розками, ідійотов, пороть нада! — передражняючи інспектора, додав один штукар-учень: а нащо ті й розки, як Ів. Мик. (учитель бувший) і без них добре вправляв ся... Або долоні, як рукавиці, або вуха... як варяниці... А вже Семенови доставалось!.. — всі голови повернулись до названого Семена, учня другої групи, а оповідач махнув рукою: — так просто як Сидоровій козі!

Всі зареготали ся. Семен, тупуватий, але хитрий і упертий хлопець, добродушно всміхав ся.

— За що-ж він бив тебе? — питаю.

— Не знав правил.

— Яких правил?

— Арихметичних.

— А ти-ж рїшаєш задачі тепер, — значить вивчив правила?

— Ні.

— А якже ти рїшаєш?

— А так, з голови... А правил і тепер учить не буду, — твердо сказав він. Та й на що вопи? Дїленїєм називаєть ся таке дєйствїє, которє... Перекривляючи промовив Семен.

Всі зареготали ся знов.

Зареготав ся і я, нарешті зрозумівши, яких „правил“ домагав ся од бідного школяра мій педантичний попередник.

III.

А що-ж селяни — батьки, матері?

Ще з перших же днів по моему приїзді кілька чоловіка з самих, як я підмітив, найнетерплячіших заходили до мене в школу то за сим,

*) Ні ялянки, ні навіть читання якого-будь в школі робити не можна без відповідного на те кожний раз дозволу п. інспектора і без точного „донесенія“: що, як, коли і з ким буде робити ся.
Ув. автора.

то за тим, а справді — то вивідати, що за птиця їхній новий учитель. Кожний з них приходив до сторожа в кухню, нарештє голосно питав діда, чи не холодно або чи є солома, потім — „як живеть ся, діду“, далі йшла коротенька павза, після якої починалось шепотінне. В решті решт сторож тихенько стукав у двері, входив і „докладавав“, що такий-то, мовляв, чоловік бажає у вас щось спитати, але... Якщо вам зараз ніколи, то він зайде і иншим часом.

Звичайно, я прохав заходити в хату.

Починало ся з „вбачайте“ та „може вам ніколи, а я“... Та мені й не довго... Тільки поспитати, чи буде який толк з мого хлопця (імя рек)... Він, бачите, трошки ледачкуватий, та й не пускаєш часто... бо ви ж знаєте, які наші вжитки. Йому й діло там дома не яке, а все ж... чи коровчині паші положити, чи хлїв вичистити... Бо сам, знаєте, на поденщину инколи підеш.. копійчину затягнеш..

Слово-по-слову — розбалакаємось.

І в простих, надзвичайно простих, уривчастих і бідних, як і сам оповідач, словах передо мною вставало безкрає, давуче, непролазно-уперте горе, яке необміряною масою гнітило, здавлювало на макуху сліпих гробаків-селян і росло все вище, все ширше. Мов масиви снігових гір, гордо і непереможно стояло воно над обідраним селом і не можливо було ні зміряти, ні обсягти ні його вершин захмарних, ні його безодень тогосвітніх. Дрібною, безсилою комашнею здавались люди перед його лицем, і гострий жаль обхоплював мене тіснійш, тіснійш.. Давно я знав село — родив ся і ріс у селі — сам тягав таке ж мульке ярмо проданої за безцінок людини — раба, всі болячки темного, окривдженого люду здрили і лопались на моїм тілі в такий же мірі, як і на всіх селянах, а про те — дивна річ! — тільки тепер я зрозумів, почув всю безмірну глибочинь селянського страждання, тільки тепер я уявив собі забуте всіма провалле, в котрому гнило однаково забуте село!.. Вагу ланцюгів, що одвічне тягають селяне, я почув тільки тоді, коли вже позбув ся їх сам.

— Звідкіля-ж се ви все знаєте? — запитував мене здивовано гість: — хіба ви коли жили меж нами? Чи се ви з книжки може знаєте?

Але в дальшій розмові виявлялось, що моє знання їхнього життя зовсім не книжне, що все воно пережите мною самим, — і тоді бачка наша ставала ще щирійшою, ще ріднійшою.

— Та ось наш пан... Він і попечителем у нашій школі, а хіба справді нам добро мислить? Ще й дуже! Торік, наприклад, ціна на пшеницю внала, а у нього всі старі горниці засипані були позаторішньою пшеницею... вагонів певно з десятком... Не хотів за дешево про-

дати, а торік осінь була дощова, горниці старі, ну звісно, й затекла, почала пріть. Знали дворові, що з пшеницею не гаразд, сказали йому... Та й нам звістили: „ідіть, мов, до пана пшениці купувати, задешово продасть, бо пропаде однак“. Пішло нас чоловік кілька — бо хоч ціна і впала на хліб, та то для панів може, а для нас — то тільки трохи подешевшала — пішли, кажу, питаєм: „чи не можна б, пане, купити у вас пшениці на насіння? — А почому ж дасте? — питає. — Та звісно ж почому... а ви може, як своїм людям, і уступку зробите. Еге! куди тобі! Хоч і знає, що пріє хліб, а не хочеть ся продати дешевше ніж взагалі стоїть ціна! Торгувались ми, торгувались, та так і пішли ні з чим додому. А він потім з тиждень чи й більш що-ночі прілу пшеницю у рівчак вивозив та пригортав (у нього за ливадою рівчак глибочезний був). Ходили ми ще раз, як узнази про се. Сердитий такий, і балакати не хоче!.. Так мабуть половину всії пшениці й пригорнув у рові. Звісно, ми багатенько її поодгортали, посушили та, змоловши, палляниці пекли, але... хоч пропаде нехай, а вам таки не дам дешевше!

Тут уже видко, як він до школи ставить ся. Отсе, знаєте, иноді соломи на топливо не стане, а тут ще, дивись, і грошей зібраних нема, щоб купити — підеш до нього. До речі-ж його ожереди стоять ось під боком! „Дайте віз соломи для школи“. Еге — сопуче, одповідає — ви так і звикли на дурницю! Все щоб дурний пан давав!.. і таке ин., і т. ин., і топлива таки не дасть. А як і дасть, то з шкільних грошей виверне... І, знаєте, якби можна тільки, то він і сьогодні-б школу закрив. „На чортового батька — каже — мужикови грамоти вчитись! Аби їсти було що та вдягтись увіщо! І так уже багато грамотіїв — розумних! — розвелось!“ І піде, і піде! Та ви й сами добре знаєте. певно, як пани на школи дивлять ся. Та се ще б півгоря, коли-б пани тільки! а то — вибачайте — і ваш брат, учитель, не багато краще дивить ся на шкільну справу. Звісно, треба жити йому — треба їсти, пити, зодягатись, то мусить і учителювати, — бо куди-ж він справді піде? Скрізь тепер повно „панінят“! Але при першій змозі тікають із школи, як з пекла. Воно, звичайно, не мед ваше діло, але, по моему мужичому розумінню, коли взяв ся що робити, то роби. Служиш, гроші одержуєш — і працювати треба хоч якбудь. Не з кого ж ті гроші бере, як не з нас. А підіть же, побалакайте з ним! Я сам ходив колись у школу, бачив та й тепер бачу ще краще, як іде справа... Ех, Юр. Як; десь таки ми не люди, десь таки не варті того, щоб з нами цяцькатись!.. Скільки вже за моєї памяти перемінилось у нашій школі учетелів, а все якісь... не такі, яких би, здавалось, треба... Не те, щоб там не учили дітей, чи що... Ні, а так щось... Не умію до ладу вам сього сказати, а... чогось, головнійшого, не вистача... Тепер і ученне стало легке, а проте

проходить зім три в школу, а грамоти не геть, то навчить ся... Ранійш, здасть ся, краще вчили. І били добре, зате грамоту знали... А тепер і бють — і грамотних мало. Доки в школу ходить — багато знає. Здасть ся, краще-б і не треба, а через рік — два — хоч у гармату його забий!

— Ех, темні ми люди! — жалієть ся другий. Коли б грамоти знали, то може б і жилось краще. Хоч і кажуть старі, що краще було тоді, коли грамотїїв було менше, та... в старовину — з іронією додає він — все краще було... Нам тії й грамоти не багато треба: прочитати книжку яку в свято, листа наригувати або прочитати... все-ж би не наймати. Щоб там жалобу яку скласти — я не кажу, до сього, звісно, далеко, а хоч би, так сказати, хатньої грамоти знати... Кумедія! раз прийшли наші такі мужики до мого хлопця — він тоді був у другій групі — щоб він їм вирахував там один клаптик землі громадської — косяк там є у нас такий — ну, рахував мій малий, рахував та й на-рахував чорти батька зна що! Вийшло стілько землі, що й усього ви-гону менше! Сміху було! Я вже й не кажу про рахунки недоїмки та пені всякої там та процентів, — се вже, звісно, не його ума діло. Таке то.

— Ну, скажіть бо, будь ласка, ви людина освічена — звертаєть ся з запитанням третій — чом такі з наших школярів нема (та й не було) писаря? Похвальні листи їм дають, іспити роблять їм і видають свідоцтва — права на льготу, як то кажуть — а все ж ні тобі рахун-ка якого зробити, ні тобі жалоби надряпати. Ви ж знаєте, — кажу, наші вжитки, злидні наші... не помиримось за кілок зламаний... а за-надто за межі всякі і в степу, і в городі... Там вореть ся, там вкопаєть ся, иноді й побеш ся, ну, звісно вже, — суд... А жалобу написати му-сиш прохати якогось там шахрая... пнячку... Чорт зна чого надряпає там, а здере, як за що й путне... Наймаєм писаря, *) скажем. Звичайно, воно далеко б краще було, коли б свій чоловік став... свій селянин... Уже б же такі хоч трохи для своєї громади постарав ся... А що-ж, — мусиш шукати десь на стороні... шахрая якогось, що пообплутує всіх мов той павук... Йому що? — був такий та й нема, а нам... Свій таки хоч би й плував та все ж оглядав ся б.

— Чи не можна б зараз устроити до вас хлопця свого? — за-питує четвертий, пятий — а то його не прийняли в осени, — малий, кажуть, треба старших приймати, а твій ще підожде. І в його голосі при слові „малий“ чуєть ся підозренне, що не прийняли хлопця зовсім не через те, що він малий, а через якісь інші причини на стільки

*) Жалобу на те, що нема *свого* писаря, я чув і потім не раз, з ким би з селян мені не доводилось балакати за школу.

делікатного характеру, що він не рішаєть ся сказати мені, як людині чужій.

— А на що ж ви посилаєте в школу і домагаєтесь, щоб приймали, коли ви цілком майже не задовольняєтесь такою школою, таким ученєм?

— Та все ж таки хоч що-будь знатиме... Все ж не буде таким дурнем, що ні бе, ні ме. Я ось не грамотний, — і здаєть ся зів би ту книжку, коли почую, як хто читає або так просто побачу книжку яку. І Господи, як люблю слухати. Та й жінка моя не пішлаб куди-будь на пересуди бабські, коли-б хто читав. Любить. Та що там не кажіть, а все ж таки краще, коли грамотних більш. От скажемо, наприклад, як я ще був малим, то дід розказував, що земля на трьох кітах держить ся, зірки — дірочки в небі... про край землі, де вона з небом зіходить ся і т. інші дурниці. А от же я хоч і не грамотний, а про те не скажу такої нісенітниці... Та і взагалі мало хто пойме віри тепер таким байкам. Знов таки я знаю, що крім Турка, Агличанки та Француза є ще багато інших людей на світі, що там-то так живуть, там-так, там он-те роблять, а там-те. А все книжка, грамота. А хіба наші діди, навіть батьки, так думали? знали се? То ж то й є. А тепер мале, горобя яке-небудь з заїдами, а вже тобі читає й розповідає про таке, що дідам і не снилось. Виходить, що дитина розумніша від діда. Дідови 60 — 70 років, а йому 8 — 10, а воно вже більше знає... Он воно що грамота! Ото й плеш у школу, й домагаєш ся... До речі й діло йому зімою дома не яке.

І рідко який день минав без того, щоб який дадько, чи селянка-вдова не заходили „тільки на хвилиночку“ до мене в школу. Як небагато треба було сказати кожному в одновіт, щоб заставити радо блищати очі, щоб гість вийшов од вас з такою пошаною і навіть любовю до вас, що иноді їй Богу ставало соромно. Але все ж лишалось таке гарне почуттє за свою ролю „учителя“, що бажалось сміятись, кричати, співати, цілувати усіх своїх школярів і навіть тих, хто заходив до мене, девятнадцяти літнього хлопця, за порадою.

Не можу й досі забути — та чи й забуду коли — як один раз завітала до мене бідна молодиця, що учила в мене першого свого сина. Чоловік її що-зими ходив на зоробітки кудись, вертаючись тільки на літо, а вона zostавалась на хозяйстві з своїм девяти літнім хлопчиком, який був її правою рукою. Прийшла вона поспитати ся, як учить ся син, а справді — то поділитись своїм горем, своїми злиднями. Не стара ще на літа (їй було 27 літ), га лиці своїм вона носила вже глибокі і густі борозни трудового, голодного життя і розмовляла дуже вже поважним, незвичайним для її літ, голосом.

— Так виж уже, паничу, потурбуйтеь над моім хлопцем. Він не

дурний, а несміливий тільки, соромливий. Та й замліле воно, — хворало часто, сердешне, — а при наших злиднях хіба підхарчуєш? Бешся, бешся а все ні взад, ні вперед...

— Адже чоловік ваш зоробляє цілий рік та й ви ж таки допомагаєте і дітки вас не обсіли...

Е, заробляє! Бодай уже не діждали ми так заробляти! — перебила вона мене. Ото ж заробить за зіму якіхсь там карбованців з 20 — 30, купим хліба, лахматинку якусь там — ото і гроші всі...

— Як то хліба? — А хіба у вас присівку нема? Чи за літо не заробите?

— Е, бодай вам не казати! Почепив чоловік колись на шию шістьдесят карбованців, що ще на весілля наше, як брались, позичав, та й досі ось уже дев'ятий рік, не виплутаємось.

Хоч і знав я, яка то велика сума для бідного селянина, як оті шістьдесят карбованців, але ніяк не міг зрозуміти, щоб за дев'ять років їх не можна було виплатити.

— То ви просто не оддасте — кажу я — бо колиб навіть по п'ять-шість карбованців виплачувати, то й то вже можна виплатить!

— Еге, не знаєте ви мабуть, як то їх оддати. Отож позичив він, сердешний, у панка таки одного тут, Шипітого, сорок карбованців та у дукаря одного — Хижняченка, коли чули — двадцять карбованців, дав і векселі, звичайно. Але проценту не ставили у векселях, а поробили окремі умови на папері, що за взяті, ніби то окремо од тих, гроші ми повинні зняти Шипітому дві десятині і Хижняченкови одну, — виходить три десятині за шістьдесят карбованців. Та ще „по першому вимоганню і где он укажет“. А хліб — як очерет, не просунешся, не то що косою його зрубати, — і стремиш на тих трьох десятинах днів з дванадцять: тут тобі й жнива минуть. А свій хлібець, та десятинка, стоїть — висипаєть ся, пересхне, так що тоді вдень косить і не думай, а вночі хапаш. Жнива збіжать: і свій хлібець переведеш, і на поденщині ніде вже не заробиш — і лишайся без хліба на зіму. А літом день по карбованцю або й по півтора; коли-б не отой оджин процентовой — заробити можна та ще й як! У двох саме менше два карбованці в день затигли-б, а то й два з половиною! А хіба ж затигнеш? Не піді оджинати — неустойки ще карбованців десять заплатиш, а довги таки так і лишать ся на твоїй шиї. Та то мало ще — зняти, а й звести треба і в скирту зложити! Хоч і його худобою, але все ж день згасмо в двох... Ото й бємось так літо, а зімою коли не заробиш на хліб, то з голоду здохнеш, а хоч знову хапай на шию. А хіба дасть хто? — Он у тебе й так — скаже — довгів і шия не йме...

— А почому-ж у вас десятина знімаєть ся в літку?

— Та найменше, як по п'ять карбованців, а то й по сім, по дев'ять, під урожай і по дванадцять.

— Та се-ж грабіж! Се не можливо! Се-ж тридцять або й більш процентів! Ви в суд подайте, вони будуть відповідати за се.

— Як раз! як ви до них пристанете? Сорок карбованців позичив? — позичив. Крім того ще сім позичив? — позичив. Хоч отсих семи і не бачив, але вони стоять у окремім договорі, в котрому стоїть тако-ж і умова зняти за них дві десятини. Ну, що ви зробите! Що тут суд вдіє! Документ! І підписаний, і завірений... І отак дев'ятий рік і печемося... тільки за процент цілі жнива й працюємо. І тому, другому, за його двадцять карбованців — те ж.

Довгенько я мовчав. Я ніколи не уявляв собі, щоб можна було отак обплутати людину і щоб павук без всякої кари міг випивати останні соки з бідних людей.

— Так нащо ж ви хлопця свого одриваєте од заробітку, посилаючи в школу? Його-ж вам дома он як треба!

— Дарма! Як не горюємо, а воно нехай таки поучить ся... Може видюціше буде і не влутасть ся, як ми з чоловіком, у кигті нашим гцилям... Попильнуйте вже коло його, зробіть таку ласку! У ньому уся наша надія! Грамотному завжди шлях виднійше... А я вже вам коли-небудь пуття перейду.

Мої симпатії були ще з малку на боці жінок.

Чи то того, що моя мати, овдовівши, як ми з сестрою були ще малі, побивалась, сердешна, день і ніч, недоїдала, недосипала та все одбивалась од злиднів, котрі щільно обсіли нашу бідну хату і вимагали надзвичайної, нелюдської енергії аби одбитись од старчечої торби; чи того, що шести років виступивши на шлях відповідального робітника — зпочатку няньки, потім погонича, загірбальника і т. д. — я рано зрозумів гірку долю селянки; чи то може те й друге взагалі і чутка поетична вдача матері з окрема, — але я страшенно жалів жінок, любив їх і часто сидів меж ними і слухав їх розмову, коли вони в неділю збирались де будь за ворітьми і одна одній розповідали своє пекельне життє. Не раз я брав книжку і читав їм про якого-небудь „Францила Венціяна“ або „Битву руських з Кабардинцями“, а пізнійше, коли мені було вже років вісім-дев'ять, „Сіру кобилу“ та „Життя Святых“, а вони, уважно слухали, гладили мене по голові, часто плакали над жалібними місцями і... пророкували мені гарну будучність. Не можу судити, наскільки справдилось се пророкування, але звязь моя з ними пустила таке глибоке коріннє, що навіть під час свого скитання по світу я не міг забути худих, нуждених жіночїх лиць, що лишились десь далеко на Україні і час од часу виринали в моїй уяві. Се тоді.

А тепер я бажав хоч трохи полішити жіноче становище покрайній мірі грамотою.

Я й ранійше був тієї думки, що матері потрібна грамота не менш, ніж батькови, а тепер і поготів. Але примусити чи приохотити молодиць ходити до школи нічого й думати: як можна одірватись їй од дому, коли вона працює двадцять дві години в добу! Треба учить малих дівчаток, а по можливості і дорослих дівчат. Із своїх власних спостережень я знав, що в тій сім'ї де була грамотна мати (а хоч сестра), були грамотні й діти, хоч би школи й не було у селі, і навпаки, мало сімей з грамотним батьком, де-б грамоти знали й діти.

За короткий час мого тут пробування, із балачок моїх гостей виявилось, що багато з них, навіть уже старих людей, не проч би учитись грамоти, але се та те, а головніше, що нікому учити.

— А ходили б ви в школу, коли б я став вас учити? — запитав я якось не одного та не другого.

— Пі! з дорогою душею! В будень, звісно не всякий зможе, а коли б у свято... А тільки... воно й вам же треба одпочити...

І я отквив так званну „воскресну школу“.

IV.

Гай-гай! дурний хлопець! Я й не знав, що така справа не так то швидко робить ся! Виявилось — і добре, що швидко! — що на відкритте „воскресної школи“ треба обов'язково мати інспекторский дозвіл, а інакше п. інспектор міг прописати мені таку школу, що я вже і в буденну не найшов би шляху. Посилати бумагу з проханням не було рації — я знав непролазні шляхи російської пошти — треба було їхати самому. Ідучи, я рішив не казати про те, що школа вже існує, а — прохати просто дозволу одкрити. До речі, такі школи — хоч пародії на школи — існували вже в нашім повіті.

Приїхав я до інспектора і... не замішай ся меж нами проф. Е., про котрого я згадував вище, то дозвіл на „воскресну школу“ я дістав би не так то швидко.

Зробивши відповідне „наставленіє“ як треба вести справу „воскресної школи“, п. інспектор додав:

Полагаюсь на ваше благоразуміє... Я увѣренъ, что вы чужды всяких бредней вольнодумцевъ (тоді ще, навіть в таких „конфіденціальних“ розмовах, боялись сказати слова „соціаліст“, „соціалістичний“) какъ относительно вопросовъ религіозныхъ, такъ равно и политическихъ“ і т. д., і т. д. Виходило, що дорослих людей теж можна було вчити, але чому? Та чому хочете, крім того, що справді треба селянам! Можна було учити грамоти, вести читанне і „собесѣдованія въ религіозно-нравственномъ духѣ“, учить географію, можна було, нарешті, учити історію...

Але що то була за історія — відомо, я певний, кожній, навіть не освіченій людині. Се була історія династій, книги родоводів, і написана в такому дусі, що „всі власті суть од Бога“ і все те, що творять вони — є іменно те, що найнеобхідніше мужикови, або інакше — „народови“, як гучно написано у таких „утверджених, разрѣшених і допущених історіях“. Взагалі учитель стояв у таких умовах, що про навчення селян чому-будь корисному можна було тільки гадати.

Правда, грамота сама по собі вже була користь величезної ваги, але... чи великої грамоти научиш людину за якихсь сто годин? Чи не багато краще було-б не стільки учити грамоти, — котрої научити багато однак не встигнеш, — а прочитати, розповісти докладно про те, що слухачеві прочитати ніколи не доведеться і що допомогло-б його розвиткові куди більш ніж початкова грамота, яка, не будучи далі підтримана, так і забудеться серед тяжкого горьованного селянського життя? Але... треба було користуватись хоч тим, що давали, а там виднійше буде, що можна зробити, а що ні.

Тепер, коли я мав уже дозвіл, можна — та і не обхідно — було взятись докладнійше за сю справу. Од неділі до неділі цілих сім днів — досить часу, щоб розміркувати головніші пункти і виявити по можливості склад будучих моїх „воскресних“ учнів, і я взявся за складання статистичних відомостей, що до грамотности селян. Мені цікаво було вяснити, в яких процентних відносинах до школи стоїть населення села взагалі, процент дітей шкільного зросту, підлітків — як муж., так і жіночого стану — а тако-ж і процент грамотних меж ними. Через тиждень, на підставі більш-менш певних джерел — як от „Свѣдѣнія о школах“ попередніх учителів, громадські списки та власні досліді — я зложив страшенно цікаву картку. Правда, можливо тут немало і помилок, але і за винятком їх лишається цілий ряд цифр, які хоч почасти розкривають наслідки довголітнього існування російської школи на українській території.

Ось де ся табличка:

Село У—івка. Дворів з хуторами 215.

Стан	од 1 до 7 літ.	од 7 до 16 л.	од. 16 до 30 л.	од 30 до 60 і далі	Всього.
Мущ. . . .	98	96	112	137	443
Женщ. . . .	103	97	115	139	454
Всього	201	193	227	276	897

Із числа 897 душ обох статей ходило в школу не менш зими ¹⁾ :					
Мущ. . . .	„	124	57	20	201
Женщ. . .	„	26	15	2	43
Всього	„	140	72	22	244
Із усіх 244 душ, що ходили в школу, знають грамоти ²⁾ :					
Мущ. . . .	„	88	14	3	105
Женщ. . .	„	15	6	1	22
Всього	„	103	20	4	127 ³⁾

Із 244 душ залилось письменних — і то дуже умовно! — тільки сто двадцять сім!

Де-ж інші? Де ті „випуски“, що робились що року? Де ті вісімдесят школярів, що одержали свідоцтва і прізвища котрих записані у відповідній книзі?

За двадцять літ існування школи — 14,16% грамотних!

На 244 душі, що ходили до школи не менш зими, грамотних лише 52,05%!

Ще будиши малим хлопцем, я не раз чув нарікання своїх односельців на учителів, на школи взагалі. Все те хоч і не забулось — пам'ять просто пасивно затримала його в моїй голові — але мало характер майже цілком абстрактний і існувало якось незалежно від мене. Тільки тепер, з кількома рядками дрібненьких цифр, я зрозумів те легеньке загальне незадоволення народньою школою, котре — чим далш зростаючи — пізнійше вилилось в такі антикультурні форми, як небажанне деяких сел завести у себе школу або закриття вже одкритих. Та і як можна любити школу, котра, одриваючи від дому зим на три-чотири дитину, научує писати на стінах хат неподобні слова або підкидні листи тако-ж характеру і в кращім випадку — з гріхом пополам прочитати — промучити якусь книжку. Хто в сьому винен — село не знає. Воно бачить перед собою учителя, бачить наслідки його вчення, — і винуватить його... в більшості випадків таки цілком його. Що се не так — відомо кожному, навіть не учителеви, але... велика доля правди в народному наріканню по адресі учителя все-ж таки є. Як учитель, я був одним із перших на кінці і через се, роблячи своє діло „заднього“, я бачив, що мож-

1) Сюди прираховані і школярі, що зараз ходили до школи.

2) Письменними я лічу тих, хто хоч з горем пополам умеє читати та писати.

3) Тут раховано і теперешніх школярів 86 душ, з яких душ 70 безумовно уміли читати і писати.

на було зробити, маючи хоч крихту хисту, а головніш усього — бажання.

Але вернемось до „воскресної“ школи.

Перший раз в житті мені довелось бачити таку різноманітну аудиторію! Із сорока з лишком душ — багато, як я узнав потім, не прийшло: посоремились — не було і десятка одного зросту. Було кілька душ хлопців, що скінчили школу торік, було кілька і таких, що скінчили курс років чотири тому; було кілька недавно жонатих чоловіків, — і таких, що сами вже мали жонатих синів; були парубки, дівчата і навіть такі з малих — що в школу зовсім не ходили. Така-ж різноманітність була, звичайно, і в знаннях. Той уміє читати, а писати — ні однієї літери; той і писати уміє, але... „печатними“; та уміє читати тільки склади, а той тільки славянське, за те так рубає, що й любий дяк позавидує; та он списує з книжки чи прописи як каліграф, за те диктовку так пише, що й сама не розбере потім; той чув багато гарних книжок і для такого глухого села незвичайно розвинений, але сам ні читати, ні писати не вміє. Те-ж саме й відносно арифметики і иншого. Коли я почав выясняти хто що знає і до якої групи його віднести, то сміху та жартів було так багато і вся аудиторія настроїлась на такий веселий лад, що далєбі не пригадаю такого випадка, щоб мені — та і всім моїм учням — було так весело. Нарешті удалось таки всіх погрупувати, але груп вийшло майже стільки-ж, як і учнів! Та дарма! було багато груп, які в близькому часі можна було зеднати в одну-дві, а ще дальше — і всіх в три основних групи.

Годин чотири тяг ся мій іспит; нарешті, загадавши приносити з собою необхідні речі для писання, я приємно розпроцав ся до слідуєчої неділі і пішов у свою кімнату. Але кімната здалась мені такою тісною, сумною і темною, що я зараз же подавсь блукати по степу, співаючи якісь чудові пісні без слів і будуючи необмірно широкі і високі будинки народного розвитку.

Тим часом наше готування до ялинки провадилось далі, а одного дня я похваливсь про се і попечителяви, маючи, звичайно, на увазі матеріальну піддержку з його боку. На превелике диво він згодив ся і навіть був радий, що буде ялинка, тим паче, що тут її не було ні разу відколи стоїть школа. Чи то може незвичайне зявище ялинки в народній, та ще такий глухій, школі, чи може його убила совість культурної людини, а може які й инші причини мали такий гарний вплив — не відомо, але факт той, що всі розходи він узяв на себе і пообіщав крім того купити ще книжечок для подарунків школярам.

— Так що ви тут готуйтеся — з великою натугою переводячи дух (бо був надзвичайно гладкий) сказав він — а я поїду на Різдво в Київ і накуплю всього, чого буде потрібно. У Києві живе моя мати — по-

яснив він, бачучи, що я дивуюсь подорожі в Київ за такими дрібницями, як окраси на ялинку — так я і її одвідаю, і подарунки куплю. А ви третього дня свят приїздіть обовязково. Я буду безумовно вже дома.

І те, що справа з ялинкою йде на лад, і те, що вона обіцяє бути багатою навіть, і „воскресна“ школа — все отсе так підбадьорювало мене, так зарядало енергією, що працював я як божевільний, мов п'ять душ людей сиділо в мені і працювали моїми руками. І коли після трудового тижня, у неділю після обіду в школу збирались мої „воскресники“ і розсажувались по своїх місцях, я приймав ся за них з таким запалом, що навіть ті з них, що дивились на своє вченне скептично і учились не з великою охотою, — переймались моєю енергією і залюбки рішали навіть трудні для них питання. Та на „грамоту“, правду кажучи, я й не налягав дуже. Вище я зазначив, що при такій ріжноманітній збірانیці, якою були мої „воскресники“, і при такому короткому часі, як 60—100 годин за рік, навчити путньо грамоти було не можливо; головнійше, чого я бажав досягти, се дати хоч маленький розвиток і прищепити любов до книжки. Значить, треба було потроху освічувати темні закутки їхніх голів, давати більш-менш ясний погляд на людей, на їхнє призначінне на землі, на їх рівність, до якої б кості — білої чи чорної — вони не належали. А сього можна було досягти тільки довгими розмовами та читанням гарних книжок. Тоді-б уже кожний з них і сам зумів би і навчатись і розвиватись далі, і не блукав би темною, дикою товарюкою серед свого темного, тяжкого, притуплюючого життя.

Та... такого-то вчення і не можна було провадити... Щиріш всякої сторожі застерегали від такого вчення всякі „циркуляри“, а десятки добровольних охранителів „єдинства, цілоти і порядку Росії“ готові були при першій же непевній або необережній ступні підняти цілу бучу і послати куди слід десятків-другий доносів. Багато таких темних сил існувало — та й тепер існує — у наших бідних, забутих селі, і єдине, з чим боротись не сила навіть значній людині, се вони, кліщі-охранителі. Доки що сутички мені з ними не було — я ще тільки що починав свій учительський шлях — але про присутність їх у селах я знав з иншого досвіду. Доводилось крутитись, як то кажуть, так щоб і кози ситі — і сіно ціле. Се було не в моїй натурі, та і діла було така гібіль, що аби управляв ся робити, а не те, що міркувати там над якимись — як я думав тоді — дурницями. До речі-ж, я ще й не знав нікого з тих, кого треба було остерігати ся, а стало бути і небезпешности з якого-будь боку я ждати не міг.

Але одною „воскресною“ школою далеко не можна було задовольнити пекучої потреби селян „підучити ся грамоти“ і „взагалі підучить ся“. Лишало ся багато ще хлопчаків літ по 15—16—17, по частій

скінчивших школу, а почасти таких, що хоч і не скінчили, але ходили до школи зім по три і навіть по чотири і грамоту, порівнюючи, знають добре. Всі вони мали увечері вільний час і з дорогою душею — хоч і не всі — ходили-б що вечора до школи; доки ж що, вони „парубчилились“, ходили на вечерниці і під приводом старших парубків, під час дуже распутних, научались наукам, дуже далеким од тих, що могли вони навчитись в школі. Тут і грамота їх іде іменно на таке, на яке й грамоти вчитись було не слід.

Коли я запитав одного та другого — десятого, чи ходили-б вони увечері до школи, і вони одповіли, що „багато з нас ходитиме з радістю — встояти було не можливо: треба було одкривати „вечірню“ школу.

І, не довго думаючи, я одкрив її.

Чи по силі було се мені одному? Чи справді я учитиму їх всіх і научу хоч чому-будь, чи се буде тільки одна комедія, одні гарні заміри, якими, як відомо, і шлях до пекла вистелений? Я не знав; але що знав добре — так се те, що хоч вони і не багато научать ся, може й зовсім нічому не научать ся, так зате не научать ся і всякої гідоти, котру залюбки вбере в себе їх одкрита, на пів дитяча, душа. І таке загальне бажання учитись, навчитись „хоч трошки грамоти“ мене так глибоко вразило, що всі балачки про мужичу неохоту до науки, які я раніш часто чув по меж інтелігентами, здались тепер мені незрозумілими, видуманими.

Так ось де — думав я — джерело величезної духовної сили, яка розгорнула ся у таку незвичайну культуру в V—VI віках! Ось воно те природне прагнінне до світла, наслідки котрого, як великий одгук минулого, лишились на сторінках історії XVII—XVIII віку і котрі так нахабно, по варварському, були знищені Московією!

Невже і тепер неймовірно жорстокий гніт Москви на протязі останніх двох з половиною віків не зломив, не розчавучив сеї найкращої прекмети народної душі?

Очевидячки, ні. Дійсність виразно майже на кожнім ступні свідчила про се, і треба було негайно іти назустріч отсим нагальним духовним запитанням, сьому святому поривові до освіти.

Коли я, швидко після одкриття „воскресної“ школи, явив ся до інспектора за дозволом на одкритте „вечірньої“ — він довго перелякано дививсь на мене і нарешті надріз одмовив.

— Не разрѣшу! Не могу!.. Вѣдь, вы тогда совсѣмъ забросите свои прямья обязанности! Помилуйте! школа земская, школа воскресная, школа вечерняя... да это положительно не мыслимо! Какъ хотите! Будь васъ еще двое — куда бы ни шло, но одинъ! — нѣтъ, нѣтъ, нѣтъ!

Если двумъ господамъ нельзя одинаково служить, то тѣмъ болѣе тремъ!.. Да, наконецъ, когда вы будете отдыхать? Когда? — спрашиваю я васъ?

— Вибачайте, кажу, служити я буду не трьом „господамъ“ — як то ви думаете — а одному, тільки що в трьох лицах, — напів жартуючи одповів я, — що ж торкається ся мого спочивку, то се вже має особисте діло, і якщо, я не матиму фізичної змоги справитись — кину яку-будь... У всякім разі се не може бути причиною вашої одмови на дозвіл.

Звичайно, турбував ся і бояв ся п. інспектор не за те, що я „зброшу свої прямія обов'язанності“ — він трохи знав, що я не здатний на се — і не за здорове моє, до якого йому було стільки-ж діла, як до торішнього снігу, бояв ся він, — лякала його „крамола“, а занадто крамола українофільська, до котрої він лічив мене трохи причетним і котрої бояв ся більш огню. Але прямої причини одмовити мені не було, і він мусив згодити ся.

— Але пам'ятайте — прощаючись уже зауважив він — що як тільки я замічу недбальство що до ваших прямих обов'язків — зразу ж закрию і „вечірню“ і „воскресну“ школи.

Таким чином, в один чудовий день, або краще сказати в один чудовий вечір у мене вродилась і „вечірня“ школа. Правду кажучи, той вечір був зовсім не чудовий: чорні, як земля, хмари низько повзли над землею і без устанку сіяли дощ і сніг, і од того була темрява і тванюка, що ні шляху не найти, ні ноги не витягти, але яке ж мені було діло до того, коли в школі зібралось душ двадцять п'ять славних молодих хлопців, котрі через чотири-п'ять років стануть справжніми громадянами і внесуть з собою в громадське життя хоч ті невеличкі крихотки знання — світу, які я зможу їм дати за уривчасті часи вчення? Хіба се не чудове явище? Хіба не досить його, щоб навіть ще гірше безладдя в природі зробити чудовим?

Звичайно, в перший вечір годі було й думати учитись: увесь він пішов на вияснення знаннів всіх взагалі і кожного учня з окрема, щоб як найкраще скласти з них групи. І знов без кінця жартів і веселоців, і знов безкраю чистого народного гумору і сміху. На запит, наприклад, одного хлопця про те, що він знає — він одповів словами великого філософа:

— Я знаю... що нічого не знаю.

Другий на таке ж саме запитання одповів:

— О, я багато знаю!.. Я знаю, наприклад, що є Ї (ять) і що воно пишеть ся... а де воно пишеть ся — сього і в школі не знав.

— А я, — каже другий — діпив тверді знаки (ъ) після кожного слова, щоб уже запевне вгадати, де його треба ставити.

Третій заявив, що з усієї грамоти, яку він знав у школі, він знає тепер тільки О, та й то через те, що моя мати пече бублики, і я — каже — майже що-дня бачу сю літеру.

— А я — каже четвертий — так далі забув уже, у якій руці й перо держати: чи в правій, чи в лівій. Іноді здається, що в правій, а іноді подумаю — ні, таки в лівій!

— Бо він лівша — додає один з гурту — і все робить на ліву руку.

Було коло дванадцяти годин ночі, коли я, розповівши — як умів — про користь знаннів і те щастя, яке вони дають людині, одупстив усіх додому.

Сідаючи потім за поправління задач, я довго ще не міг розглянути ні одної: рука мимоволі спинялась, а я думав про велику місію народного учителя, про щасте бути ним і сіяти зерна великого світу, думав про братерське єднання людей на ґрунті чистих знаннів, які позбавлять людність од тяжкого блукання в пітьмі вигадок і кривавої ворожнечі брата з братом, народу з народом, — про те, нарешті, що все-світньою історією справді керує народний учитель, ся забута підвалина світової культури...

Коло десятка літ минуло з того часу, з молодого хлопця я зробився дорослою людиною, багато всякої всячини випадало на мою долю, але я й досі памятаю той чудовий вечір і ту ніч чудову, ясну і ті почуття високі, під впливом котрих я ладен був розіп'ястись на хресті... І досі ще при однім тільки спогідді про той вечір на душі стає невимовно радісно і ясно і бажається вірити у швидку перемогу зла добром.

Святий, незабутний час!

(Далі буде).

ІВ. ЩЕРБАТЮК.

З альбому селяника¹⁾.

Вербичка.

По над шляхом битим	Сама одинока;
У зеленім житі	Тонка та висока
Вербичка стояла;	Гіллячком гойдала;
Листя пожовтіло,	Вся галиччю крилась,
Од пилу змарніло —	Од бурі хилилась,
Ледви не завяла.	Лихо визнавала

¹⁾ Автор селянин Київської губ., 36 літ.

Та про милий берег,
 Про щасливі верби
 У вітра питала:
 „Скажи, вітре тихий:
 Чи всі таке лихо
 Терплять мої сестри?
 Чи горя не знають,
 Що не спогадають
 Мене нещасливу?
 Хоч би ти до мене
 Листячко зелене —
 Приніс од їх звістку!
 Чи їх обминає,
 Як коли буває,
 Лихая година,
 Що й гілля ламає,
 І як проживає
 Моя вся родина?“

Став вітер шептати
 І так розмовляти,
 Щоб бідну розважить:
 „На-що чуже знати,
 Котрим не владати,
 Чужий талан-долою?
 Така твоя доля,
 Що ти серед поля,
 Одна посихаєш,
 На спеці й морозі
 В стецу, при дорозі,
 Свій вік доживаєш.
 Тій долі кори ся
 І з горем мири ся, —
 Ти з ним не звоюєш;
 Бо горе — без серця:
 З нещасних смієть ся,
 Щасливих руйнує...“

Хапатня.

Нещасний дячок
 Перед попом гнеть ся,
 За те пятачок
 З ласки достаєть ся
 . А іже строптивий
 Мзди не воспрієм,
 В-двох на всі мотиви
 Тако воспоєм:
 „Хіба тобі стільки?
 Хіба все твое?“
 На всю церкву грімко
 Дячок вопіє.
 „Додай, лиходію,
 Пиріжок з корцюбом¹⁾,
 Бо я завладію
 Твоїм святим чубом“.

— „Како ти дерзаяш
 Сіце уязвлять?
 Руці позволяєш
 На чуб воздівать?
 Смертний гріх сей вину
 Пріємлеш од Бога!
 Аз по харі двину —
 Достанеш порога.
 За хапатню, дяче,
 Я лучче молю ся.
 Рило ти свиняче, —
 Тебе не бою ся!
 Пиріжок мій буде,
 Мої й паляниці:
 Мінї несуть люде!
 Жалій ся владиці!“

¹⁾ З печерицею.

А. Я — в.

Аграрні рухи на Україні 1905—1906 р. р.

(Труды Императорскаго Вольнаго Экономическаго Общества №№ 4—5 за 1908 годъ).

На початку 1907 р. Імператорське Вільно-Економічне Товариство, бажаючи зібрати матеріал для всестороннього дослідження бувших у 1905—1906 р.р. аграрних рухів, рішило зробити спеціальну анкету про ці рухи в 47 губерніях Европ. Росії. В протязі першої половини 1907 р. Т-во розіслало на місця трохи не 20 тисяч екземплярів програмних бланків і одержало 1400 відповідей на поставлені в бланках запитання. Відповіді прислали особи різних верств громадянства, різних політичних переконань та суспільних течій, селяне й поміщики, учителі, священники, чиновники, крайні ліві і крайні праві, ті що брали участь в рухах, і ті що боролись проти рухів, ті що перетерпіли від репресій, а також і ті що перетерпіли від аграрних погромів. Одержані відповіді мали дуже неоднакову вартість: були відповіді точні, багаті змістом, безсторонні, було також багато поверховних, коротких і очевидно сторонніх, яскраво суб'єктивних. Спеціальна комісія І. В. Е. Т., розглядавши і оцінивши набутий через анкету матеріал, виробила один загальний план оброблення цього матеріалу на таких принципах: метою роботи поставлено не витягання яких небудь кінцевих висновків, а безсторонній систематичний виклад всіх даних, яко матеріала, що повинен служити одним з джерел, укупі з іншими, для дальшого наукового студійовання аграрного руху; значна частина зібраного матеріалу має яскраву суб'єктивну закраску. Комісія не могла одкинути суб'єктивний елемент матеріалу; навпаки, вона скрізь захоче його, маючи на меті залишити матеріал в такому стані, щоб читач або дослідник могли також самостійно оцінити і також ясно бачити суб'єктивний елемент окремих дописей, як і автори праці, що мали діло з автентичними документами. Нарешті, з огляду на кількість і якість матеріалу, комісія признала неможливим робити загальний огляд руху по всім 47-ми губерніям разом, а ухвалила звести матеріал по губерніям і дати огляди руху по районам та країнам. В результаті праці комісії і членів І. В. Е. Т. з'явилися одинадцять начерків аграрного руху по районах, при чім кожний начерк містить у собі загальний огляд руху і систематичний збір відповідного матеріалу, добутого анкетною. Матеріали, що належать до аграрного руху на Україні, оброблені в трьох

начерках: А. Е. Лосицьким — Київська, Подільська, Волинська губернії; В. С. Голубевим — Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії, і В. І. Громаном — Катеринославська, Херсонська і Тавричеська губернії

На підставі поданих в названих вище начерках матеріалів І. В. Е. Т. попробуємо дати короткий нарис аграрного руху на Україні в 1905 — 1906 р.р., його форм, причин і наслідків.

Аграрний рух на Україні почався в перші місяці 1905 р. (Чернігів та Подільська губ.); з початком весняних робіт на нивах рух у формі страйків обхопив 8 повітів Подольської губ., 7 пов. Київської і почасти Житомирський пов. Волинської губ. Інші форми руху не так уже гостро, виявилися в Анапівському та Єлисаветському пов. Херсонщини, в Катеринославському та Олександрівському пов. — Катеринославськ. губ., в Сумському та Лебединському — Харківської губ., в Кобиляцькому, Пирятинському, Лубенському та Золотоношському — Полтавської губ., в Глухівському, Стародубському, Новозибківському та Городнянському — Чернігівської. Літом 1905 р., під час жнив, страйки на правобережній Україні, припинилися, а інші форми руху тут ще не виявлялися; на лівобережній та південній Україні за сей час траплялися поодинокі факти аграрного руху, але в невеличкім числі і не гострого характеру. В осені 1905 р. на правобережній Україні страйки знов віджили і обхопили спокійні до того повіти Волинської губ. (Житомирський, Новоград-Волинський, Старо-Константиновський, Заславський, Острожський та Кременецький); в Київщині на сей час виявилися політичні форми руху (Васильківський пов.). Зовсім іншу картину руху малюють матеріали на лівобережній та південній Україні: з початком осені 1905 р. поодинокі факти руху почали зростати числом і силою, поки в кінці жовтня 1905 р. не злилися в загальний рух майже по всій зазначеній території; на території усіх повітів Чернігівщини, Полтавщини та Харківщини аграрний рух у сей час досяг кульмінаційно пункту; також само і в південній Україні, де рух, почавшись після маніфеста 17 жовтня, у Верхньодніпровському повіті, посунувся на захід в Олександрійський та Єлисаветський пов. Херсонської губ., а надто на південь-захід по Дніпру, де в південній частині Катеринослав. губ., східній—Херсонської та в Дніпровському і Мелітопольському пов. Таврії — було огнище гострого аграрного руху. К зими 1905 — 1906 р.р. рух на всім просторі України притих, за винятком тільки де яких повітів Волинщини (4 повіти), Київщини (2 пов.) і Поділля (1 пов.), де виявилось нищення панських лісів, та ще на лівобережній і південній Україні рух виявлявся в незначнім числі місцевостей у формі то страйків то погромів, то загальним неспокойним настроєм людности.

Весною 1906 р. знов піднімають ся страйки на правобережній Україні, під час работ на бурякових плантаціях; на сей раз рух охоплює 13 повітів (6 Подільської, 6 — Київської та 1 Волинської). К літу страйки обхопили вже 22 повіти (10 Подільської, 8 Київськ., 4 Волинської), але по иншим відомостям рух виявив ся літом 1906 р. ще в більшим числі повітів. Взагалі зібраний через анкету матеріал малює літо 1906 р., як час найбільшого страйкового руху на правобережній Україні. Весною і літом 1906 р. аграрний рух підняв ся також і на лівобережній Україні, причім на сей раз тут, як і на правобережній Україні, найбільше росповсюдженою формою руху були страйки. Теж саме треба сказати і про південну Україну, де к літу 1906 р. аграрний рух майже залишив гострі форми погромів та пожеж, а натомість виявив ся у формі страйків. Нарешті, в осені і зимою 1906 р. аграрний рух затихає на всій Україні як що не лічити поодиноких фактів ворожих відносин селянства до поміщиків та їх власности.

Що до форм, у яких виявляв ся аграрний рух на Україні, то зібрані через анкету матеріали дають дуже багато фактичних даних. Зводячи до купи всі отсі дані, можна зазначити для правобережної України характерну форму руху — страйки, для південної України — погроми поміщицких садіб та економій; щож до лівобережної України, то тут рух виявив ся як у формі погромів та инших простих стихійних формах, так і в формі більш складній, організованій — у формі страйків. Детальніший огляд форм аграрного руху поділимо по районам. І так в правобережній Україні пануючою формою руху були страйки. Страйки виявили ся ріжними способами; одним з характерних способів була проста заява вимагань: селяне приходили юрбою до економії і викладали свої найбільш пекучі потреби, після чого натовп мирно розходив ся. Така форма страйку найбільш була росповсюджена весною 1905 р. в Подільській, Київській і в осені 1905 р. у Волинській г'уб. Частійше після заяви своїх потреб селяне здійсмали з роботи в економіях усіх робітники при чім в одних випадках діло кінчало ся тихо й мирно (коли робітники були свого села і слухали ся), в других випадках, робітників розганяли силою (коли робітники були чужі). Взагалі по всьому краю при страйках 1905 р. селяне не вживали дуже гострих та суворих способів, а як і були поодинокі випадки гострих вибухів руху, то в сім частійш не селяне були винні. 1906 р. найбільш росповсюдженою формою руху були: заява селян про свої потреби, звязана з одібраннем робітників на економіях, та одмовленне від роботи на економіях і здійсманне чужих робочих з роботи. Під час жнив 1906 р. подекуди вживала ся найвисша форма організованого руху — одмовленне від роботи усіх робітників і селян без жад-

ного примусу; такий спосіб боротьби можливо було вживати тільки там, де існувала повна солідарність між селянами й постійними робітниками на економіях, а також між сусідніми селами. Ця форма страйку з успіхом провадилась напр. в Чигринському повіті. Крім страйку, на правобережній Україні рух виявився і в інших формах; так, частіше від других форм вживалися порубки та отрави в північних повітах Поділля, Волини та Київщини. Особливої уваги варті страйки арендаторів в Балтському повіті Подольск. губ. та Радомисльським Київської; причиною цього руху кореспонденти І. В. Е. Т. називають зменшення земельної площі, що віддавалася в аренду селянам. Характерним для всього краю являється відсутність постійних гострих руйнуючих форм руху; тільки в південній частині Поділля на межі з Херсонщиною було кілька випадків погромів економій та в Липовецькому повіті погромлено один сахарний завод. Сюди ж треба залічити підпали економічних будівель, сіна, хліба і т. п.; правда, що підпали на правобережній Україні траплялися і раніше, але під час рухів вони всюди побільшалися в числі; тим часом і про цю форму руху треба сказати, що вона провадилась не систематично, а спорадично і більш всього залежала від кінцевих результатів інших форм руху (страйків), провадилася в залежності від суворих способів боротьби з страйками і т. д. Нарешті треба зазначити форми руху політичного характеру: з таких форм на правобережній Україні матеріали називають мітинги, які були доволі розповсюджені, та зміну сільських виборних урядників і управління цілим селом через виборний комітет (с. Ольшаниця, Васильковск. пов.).

Повну протилежність що до форм руху в порівнянні з правобережною Україною дає південна Україна (Херсонська, Катеринославська та Тавричеська губ.), принаймні в 1905 році. Найбільш розповсюдженою формою руху тут були погроми економій, гвалтовне захоплення поміщичої землі, скоту, збіжжя і т. п.; за ними йшли страйки, рідко в чистім виді, а більше в зв'язку з попередніми руйнуючими формами. Літом 1905 р. матеріали зазначають страйки в зв'язку з гвалтовним захопленням поміщичого майна; в осени того ж року безумовно переважали погроми в чистім виді, або в зв'язку з захопленням і страйками; нарешті в 1906 р. рух виявився майже виключно у формі страйків, але був у однім випадку погром. Що до місцевостей, в яких виявилися ті або інші форми руху, то треба сказати, що на заході південної України (Ананіївський, Тираспольський, Одеський пов.) вживалися виключно страйки. Ідучи далі на схід, в повітах Єлисаветським та Олександрійським страйки починають уже супроводитися погромами; ще далі на схід та на південь-схід, в Херсонським, Верхньодніпровським, Катеринославським, Мелітопольським та Дніпровським повітах, найбільш

росповсюдженими формами руху були руйнуючі форми: погроми і т. п. форми руху політичного характеру найбільш яскраво виявилися в Бахмутському повіті Катеринославщини. Тут рух охопив 8 сіл, притім всі села стояли в звязку, організувалися під приводом виборного комітету; сей комітет настільки впливав на життя селян, що до нього вони звертали ся у всіх своїх потребах: він припиняв крадіжку та рабунки, виконував функції суду. Селяне скасували волостний суд, вигнали урядника та стражників, не дали заарештувати вчителя, не платили податків, крім страхових земських оплатків; нарешті в 1906 р. почалися постійні мітинги і були послані телеграми і приговори до Державної Думи.

Лівобічна Україна (Чернігівська, Полтавська та Харківська губ.) займає середину між двома вище зазначеними частинами України: тут аграрний рух виявився як у формах більш солідних, організованих, так і в формах простих, гострих, руйнуючих. Для лівобічних губерній, надто для Чернігівської, матеріали зазначають тісний звязок руху з загально-російським рухом кінця 1905 р.; рух почався по всій Чернігівщині, а подекуди, в Полтавщині і Харківщині після маніфеста 17 жовтня 1905 р. у формі мітингів, сходок, а також рабунків, погромів економій та підпалів. З кінцем 1905 р. і в 1906 р. ці гострі форми змінюються на страйки, вимагання підвищеної зарібною плати і т. п. З других форм руху матеріали зазначають поруб лісів і крадіжки дров в Чернігівщині та єврейські погроми в Чернігівщині та Полтавщині. Кореспонденти І. В. Е. Т. подають, що єврейські погроми перейшли на села з міст, відкіля повертали ся селяне, що бачили погроми, з переконанням, що євреїв дозволено бити й руйнувати; таке своє переконання селяне потім перенесли і на панські економії. Єврейські погроми на селах обмежилися руйнуванням лавок та домів, але жадних всилувань над людьми при погромах матеріали не зазначають.

Хто приймав участь в аграрних рухах, які причини, мета і наслідки цих рухів, — на ці питання матеріали дають досить докладні відповіді.

По всій Україні головну й виключну участь в аграрних русі брали селяне; в Херсонщині та Катеринославщині, крім селян, де яку роль грали й робітники, але ці робітники — тіж селяне, тільки з інших українських губерній. Найбільш активним елементом була молодіж, найбільш пасивним — старі люди та жіноцтво; не малу роль грали також селяне, що побували на заробітках в інших губерніях: робітники, шахтарі то що; по деяких місцях доволі значним авторитетом користувалися „манджурці“, імпонуючи селянам своєю розсудливістю та звичкою до дисципліни і організованості. Що до економічних груп села, то головну участь в русі приймали бідні, малоземельні селяне, а також

і селяне середнього достатку; часто до сих груп приєднувалися й більш заможні групи; тільки селяне-богатії, власники купленої землі не приймали участі в рухах. Взагалі, матеріали зазначають, що рух вели і цілі села, коли в них не дуже значна була диференціація економічних груп селянства, коли не було виключно заможних селян, які вже не приймали участі, а іноді й самі ставали об'єктом руху. Виключні випадки давали трохи інше групування учасників руху; так на Поділлі найбільш селяне часто не могли витримати страйку, бо лишалися зовсім без заробітку, а значить і без хліба; через це вони мало співчували своїй формі руху і іноді більш заможним селянам доводилося ділити на якийсь час своїм достатком, щоб підтримати страйк. В Єлисаветському повіті найбільш селяне не приймали участі в русі (вони думали, що землю дадуть на викуп, а не мали грошей викупити). Навпаки, в Чернігівщині та Полтавщині значну участь в русі брали й заможніші селяне, а власне в погромах та порубках лісів. Як загальне явище аграрного руху матеріали зазначають відсутність ворожнечі і сварок між селянами; за винятком нечислених випадків та не приймаючи на увагу відносин більшості селян до своїх же багатіїв (яких вони визнавали не селянами, а поміщиками), за весь час руху селяне одностайно провадили свою тактику зо всіма добрими й лихими наслідками її.

Аграрний рух, як малюють його матеріали, мав загальний класовий характер; він ішов проти власників маєтностей, що обробляли землю наймитами, без огляду на те, хто були ці власники: поміщики-дворяне, купці, священники, селяне або євреї. Головніше і перш всього об'єктом руху ставали великі лятіфундії, в яких господарство велося через нанятих робітників на гроші власника або арендатора; менше рух зачепив такі маєтності, де земля давалася селянам на одробіток.

Дані матеріалів про причини аграрного руху на Україні мають найбільш суб'єктивний характер; тут яскраво одбилися як соціальне становище, так і погляди тої групи, до якої належать кореспонденти. Причини руху можна поділити на дві групи; у першу групу підуть причини первісного характеру, або власне ґрунт і умови аграрного руху, се — малоземелле, нестача вигонів, покосів, лісу, черезполосиця, мала зарібна плата, гостра нужда та відсутність заробітку, неродюча надільна земля, зменшення площі арендних земель та підвищення арендної плати. У другу групу підуть причини похідного характеру, причини політичні; се — агітація, класова неприязнь, загальний політичний рух; нарешті недбалість та піянство селян, безсилля уряду, низкий ступінь розвитку селян, і т. п. На причини першої категорії переважно покликають селяне і всі ті з кореспондентів, які стоять близько до селян, поділяють їх погляди і надії; навпаки на причини другої групи покликають селянські

ні власники та арендатори великих маєтностей. З усіх причин руху найбільше число покликів, навіть кореспондентів ворожих селянству, приходить ся на малоземеле недостатку вигонів, покосів та лісу, на малу зарібну плату і на високу аренду; можна сказати, що се — найголовніші причини руху. Що се так, можна упевнити ся, згадавши, хто був об'єктом аграрного руху, а також маючи на увазі ту мету, яку ставили собі селяне, піднімаючи в тій або иншій місцевості рух. Селяне вимагали полегчення арендних умов, побільшення площі арендної землі, дарового наділу з земель поміщицьких, нарешті підвищення зарібної плати. Найбільш розповсюджена форма руху — страйки мали метою перш за все підвищення зарібної плати, а потім, уже одібране і поділ поміщицької землі; останньої мети селяне стежили також, руйнуючи будівлі економії, розганяючи наймитів, скот і т. п. Що до причин політичного характеру, на які покликають ся переважно поміщики та арендатори всяких маєтностей, то з них найбільшу вагу має, запевне, загально-політичний рух держави; агітація мала невелике значіння і згадують про неї тільки кореспонденти лівобічної та південної України. Нема чого й казати, що такі причини руху, як піяцтво, недбалість селян то що в дійсности зовсім не існували і поклик на них являється тільки наслідком ворожих відносин до селянства тих кореспондентів, які про сі причини писали.

Спиняючись, нарешті, на тих даних матеріалу І. В. Е. Т., які мають результати аграрного руху на Україні, треба зазначити взагалі, що сі результати мало вплинули на економічне становище як селян, так і земельних власників. Ціни на землю, продажні і арендні, лишили ся майже на тім самім рівні, на яким були до руху; зниження цін, як що й було воно де небудь, явилось наслідком инших причин. Так, матеріали показують, що ціни на землю понизили ся в Чернігівській та Полтавській губ., але причиною сього було переважно пересеління та малий попит на землю. В инших місцевостях земельні ціни лишили ся на попереднім рівні, а де куди щей підняли ся; так було на правобічній Україні, надто, в Київщині, де існують мілїонні господарства власників та арендаторів. Далеко значнійш результати аграрний рух дав що до зарібної плати і взагалі умовин праці. Зарібна плата підняла ся на 40—50%, надто в літо 1906 року; крім того, поліпшали відносини до робочих, зменшив ся робочий час, зменшали ся шахрайства при розцоті робочих. Але не треба переоцінювати вагу такого поліпшення умов праці: за підвищенням зарібної плати йшли нарівні инші явища, які майже зовсім паралізували добуті результати. Так, підвищення зарібної плати в значній мірі було звязано з високим врожаєм 1906 р., бо вже в 1907 р. ціни значно понизили ся; далі, реальна зарібна плата підняла ся значно менше, бо разом з сим підняли ся ціни на всі продукти необхідної по-

треби; нарешті, загальний заробіток селянства навіть зменшився через те, що поміщицькі господарства зменшили площу сівби буряків то що, де селянство найбільше заробляло, а також почали більше вживати машинний спосіб збору хліба.

В остаточному результаті, аграрний рух не дав селянству більш-менш постійного поліпшення їх матеріального становища, а разом з тим і не утворив якихось там дуже шкідливих умов для поміщицького господарства; що правда, перші бурхливі часи руху зле вплинули на психіку земельних власників, багато з них залишили свої маєтності та перенеслися у великі міста, але се вже більш залежало від психологічних причин, ніж від впливу аграрного руху на умови селянського господарства.

Такими рисами малюють аграрний рух на Україні дані зібраних Імп. В. Е. Т-вом матеріалів. З різних причин не можна було в сім короткім начерку торкнутися тих численних і дуже цікавих подробиць, які містять у собі матеріали, та й форма начерку не зовсім відповідає всьому великому значінню сих матеріалів. Бо значінне їх для наукового студійовання аграрних відносин на Україні дуже велике і кожному майбутньому дослідникові економічного життя України матеріали І. В. Е. Т. дадуть велику силу фактів, поданих з перших рук, самими діячами або близькими свідками відносин, напрямів і течій серед сучасного селянства на Україні. Треба тільки бажати, щоб такі дослідувачі нашлися, і з сього погляду звертаємо увагу на цінну працю І. В. Е. Т.

ЛЮСЕН ДЕКАВ.

ОБРАЗКИ¹⁾.

Жебраки.

Одного сумного й голодного сніжного вечора я зайшов по довгих блуканнях в пусту улицю одного з далеких кварталів. Наліво гордо височила дзвіниця, направо чекало на їздців кілька фіякрів проти блискучих вікон, повних світла й тепла, що дивилися холодним, скляним поглядом на панель, вкриту білою пеленою. Коли не коли на тлі суцільної сніжної завіси вирисовувались самотні постаті перехожих.

Я вступив до шинку, щоб обсушити ся й поїсти. Здавалось, начеб

¹⁾ Докінченне, див. кн. III.

вузький низький покій освітлювався радше червоними обличчями візників, що обідали за маленькими столиками, аніж двома мізерними газовими світелками. Вони передавали один другому повні літри вина, горлянки яких блищали червоним воском, і перевертали в соусі засмажені з кровю шматки мяса. Їх обличчя здавалися малиновими квітками, що розпвіли серед грубих вовняних шарфів.

Я сів коло столу, здалека від них, і мовчки взяв ся до свого нещасного вареного мяса, бо я був без грошей, і не міг дозволити собі замовити щось иньше; раптом до шинку проліз обшарпаний панок, перепрашаючи, що разом з ним в хату вірвав ся дужий вітер. Весь він тремтів з холоду в своїм легким несезоннім, жалкім вбранні; на бороді висіли довгі льодові бурульки, і здавалось, що то — тонкі нитки, протягнені в невидимі ігольні ушка, які сховано в зайлозений подушці на голки. І під тіню вій про щось сумували і на щось скаржили ся його очи.

Він підійшов до хазяїна, попросив його про щось, одержав дозвіл і заспівав, стоячи коло рундучка.

Він співав про любов, про весну, про веселоці, про шумуюче вино, про щастє... Він наче стара бабуся оповідав про те, чого ніколи не бачив сам, і чого не бачили ті, від кого він чув про все те.

Став відтаювати; струміннями стекала з його вода, проте співав далі тремтячим перериваним голосом; до того увесь час штовхав його офіціант, що проносив повз його різні страви. Він жадібно вдихав їх запах, силкуючись захопити його як найбільше, а потім видихав його назад, — і коло рота, з якого лилась одна пісня по другій, стояла густа пара.

Добродушно настроєні і ще більш почервонілі, дякуючи ситному обіду, візники відбивали такт і всміхаючись один одному, з співчутєм дивились на співця.

Коли він підійшов до них з брилем в руці, вони всі стали кидати в нього гроші. Взявши свої грілки, більшість їх вийшло з шинку, з батогоми в руці і з люлькою в роті.

А співець в той час рахував свій зарібок. Очевидно був задоволений з нього, бо помітивши мій столик, сміливо сів коло його і замовив таку ж саму страву, яку кінчав я. Йому подали; але коли він взяв ся до неї аж лящало за ухами, другий бідний проліз в двері, став на щойно покинуте місце серед покою і заспівав, як і перший, про все високе й гарне, усолоджуючи себе при сїм запахом страв, що проносили повз його.

Він видав ся ще більш нещасним, ніж перший. Виснажений, одягнений в шматє, він весь був покритий снігом, який поволі роставав

верхньої частини обличчя зовсім не було видно, а з широко розкритого рота видітали з свистом майже зовсім невиразні звуки.

Коли виклав весь свій репертуар, пішов в наш бік. Тоді мій сусіда, який не сказав ні слова за весь час, підвів голову і сказав мені:

— Невже вам приємно слухати співи сього канюки? Що до мене, то я не виношу, коли мені заважають під час їжі. І для чого сюди пускають кожного з улиці?

Жebraки, жebraки, — се нещасні, які не люблять один одного.

Три арешти.

Старий революціонер оповідав так:

— У перше мене арештовано після державного перевороту. Одного ранку, коли я ще був в ліжку, до нас позвонили. Жінка моя, яка саме готувала наш скромний сніданок, пішла відімкнути; але не встигла вона відхилити двері, як два тюремні доглядачі відштовхнули її, вдерли ся до хати і захопили мене в ліжку. Позаду них виступав грубий і червоний поліцейний комісар, тримаючи в одній руці парасоль, а в другій капелюх. Він силкував ся заспокоїти сих звірів:

— Ну, ну, тихше! Ви ж бачите, що сей пан не думає противити ся... він готовий навпаки полекшити нашу задачу, яка і без того досить неприємна. Най пан одягнеть ся спокійно, а ви зробіть маленький трус... теж неприємна формальність, але, на жаль, її ніяк не уникнеш, — додав він, сідаючи з втомленим виглядом, немов виконуючи важкий обов'язок.

Помітивши на столі чашки з гарячою кавою, він звернув ся до моєї жінки:

— Ваш чоловік, пані, може перед відходом поспіяти: час він має, ми не квапимо ся...

Коли моя вірна товаришка життя, вся бліда й налякана, пролепетала у відповідь кілька слів подяки, він очевидно осмілів і притягнувши собі на вколішки одного з наших дітей, п'ятилітнього хлопчика, став пестити його і спитав:

— Се ваш синок, пані? Як тебе на ймення, мій приятелю? П'єр? Чи ви бачите! Він зовсім не дикун і не лякаєть ся мене. Я обожаю дітей. Маю їх теж двойко. Старший, на шість років, далеко менший від вашого. Він нам завдав багато клопоту сеї зими. Але проте я не можу собі уявити дому без дітей.

О, Боже, хорони мене і всіх мені приятних,

Рідню, друзів і ворогів моїх

Від того лиха, що страшнійше над усе:

Без ясного килиму квітів уздріти землю о весні,
 Чи улик без бжолки, чи овочів не мати в осени,
 Або без дітей, без життя, — зустріти дім понурій.

чудово сказав наш великий поет Віктор Гюґо. Прегарні вірші! Я люблю поезію, коли вона говорить нашому серцю. Що таке?..

Під час своїх пошукувань, шпирачі знайшли стару рушницю, кілька патронів і поржавілу шаблю.

— Добре, несіть все се в карету, — сказав їм комісар, — більше нічого? Ви добре обшукали всі кутки? Дивилися під меблями і під матрацами? Слово честі, все се не має жадного значіння. Як я і був загодя певний, вся історія не варта й шеляга.

Вся ця комедія вже надто довго тяглася і мені рішучо набридла. Я, наскільки міг, скоротив сцену прощання і знаком показав поліціянтови, що я готовий йти за ним. Він підвівся, уклонився моїй жінці, поплескав по щочках моїх дітей, ввічливо запитав, чи не забув я чого небудь, і вийшов разом зо мною. Внизу нас чекав фіякер, ми сіли і комісар зараз же почав далі:

— Ви помиляєтесь, коли думаєте, що в мені не викликає відрази та роля, яку мене примушують грати. Я розумію — треба забирати злочинців! Але нас не торкаються і не повинні торкатися політичні справи. Візьміть мене, наприклад; в моїй родині є „червоні“, і в глибині душі я без сумніву такий самий добрий республіканець, як і ви. Я чудово знаю, що в сей час я обороняю не суспільність, а нове правительство... Ви спитаєте, що примушує мене нести обовязки, якими я погорджую? Господи! та жінка, діти і стара безпорадна мати... Се мій святий обовязок. Людина не має права зріктися його для своїх переконань... Ви, певно, розумієте, як прагну я вислужити пенсію. Вона буде скромна, і я оселюсь в провінції. Я можу там займатися сільським господарством: се мрія мого життя! Я дуже люблю ліс, квітки, рибальство... Лови мені не так до вподоби. Мені обридлива пролита кров навіть звірів!.. Яке щасте прокинутись рано при співах пташків! Відчинити віконниці, висунути обличчя на зустріч сонцю і чистому повітрю! Хиба ви не згоджуєтесь, що се найвище щасте?

Ми приїхали. Комісар перший вискочив з карети і поніс сам, як трофей, зброю, знайдену в моїй хаті; за неї потім мене засудили.

Причиною мого другого арешту була справа 31 жовтня. Кілька днів по нім одного прегарного ранку до мене прийшли поліційні агенти і комісар, як рідний брат подібний до свого колеги, що арештував мене в 1851 році: той самий зріст, та сама огрядність, та сама солодка ввічливість. Він потішав мою жінку і приязно балакав з нами, поки

його помічники робили трус. Вони вже тратили надію знайти що небудь, коли нарешті їм трапила ся рукопись „Відозви до Парижан“, зредагована мною.

— Сей документ не має ніякого значіння, — сказав комісар збираючи його.

— Для чого ж його берете? — спитав я.

— О, тільки для того, щоб не прийти з порожніми руками! — відповів він сміючись.

В кареті він змінив тон і розкрив мені свою душу.

— В який час ми живемо! Хиба ми маємо правительство? Кого ми слухасмо ся? Як подумасш, політична помста — дивна річ; як би кілька днів назад перемогли ви, то сьогодні мені довелось би арештувати ваших супротивників. Але те, що відкладено, ще не втеряно, — чи ж не так? Ніхто не знає, що буде завтра. Але все таки дивуєш ся, коли бачиш, що старі республіканці, як ви, що зробили державний переворот... не заперечуйте, не заперечуйте, се зробили ви... коли бачиш, говорю я, як сих республіканців переслідують люде, які також покликають ся на своє минуле, на свою боротьбу з правительством, на жертви, зроблені ними для справи... Кого вони обдурюють? Як раз ви, пане, говорите правду: нами правлять нездатні й брехливі люде. Підданне Меца, яке ранійше заперечували, а потім признали, плян Трошку, оголошення перемиря... О! куди ми йдемо, мій пане! Бідна Франція! Нещасна республіка. Така молода і вже так зраджена. На щастє я за три роки йду на пенсію. Я не заплісню в Парижі. Я куплю собі де небудь в селі домок і садитиму капусту. Боже! Їсти огородину й овочі, сажені власними руками, овочі, що зросли і дозріли на власних твоїх очах! Жити серед поля здоровим і спокійним житєм хлібороба!.. Нічого крашого я не бажаю!..

Сю ніч я спав в вязниці... Мене випустили б за кілька день на волю, як би відозва до Парижан, яку знайдено в мене, не була доказом, і через неї протяг ся й мій арешт.

У третє мене арештовано перед 1 мая, просто для остороги. Чи ж я міг сумнівати ся, коли передо мною в надзвичайно ввічливій позі став поліційний комісар, з приязним виглядом листоноші, який приніс рекомендованого листа, і подав мені наказ арештувати мене. Мені здаєть ся навіть, що він перепросив мою жінку за те, що потурбував, та за той нелад, який доведеть ся зробити в таким чистім і затишнім помешканні, роблячи трус... Я мушу зауважити, що його ламанне на сей раз не справило вражіння на мою жінку, навчену гірким досвідом, і що її недовіре, зовсім законне, ще вирросло, коли вона побачила, що сей пан

бере... о! повірте, тільки для виправдання свого сумління... брошури Реклю, Кропоткина і Грера.

Коло моїх дверей нас чекала карета, яка захочувала, очевидно, до інтимних і сердечних розмов. І я знов не міг уникнути ні того, ні другого.

— Я не беру вас — почав комісар, — в одне з шкідливими злочинцями, які грозять суспільности. Ви — жертва непорозуміння, яке швидко розсієть ся. Без сумніву, нинішній суспільний лад не вповні добрий, і справедливо його осуджувати; але насильство бридке всім чесним людям, як ви та я. Для чого ми працюємо? Щоб добити ся скромного добробуту і мирно користуватись з нього. Я з того року ма- тиму право на пенсію... І знаєте, що я зроблю?

— Знаю, — відказав я, — ви решту свого життя проживете са- мітно, далеко від Парижу; у вас буде вартівий пес, ви будете розводи- ти курей, кріликів, голубів, ви будете їсти свою власну городину, роз- водити свої квітники, бо ви любите квітки і звірят; і я певний, що ви вже загода тішитесь думкою, як ви їстимете зелень з свого саду, мо- локо від своєї корови, яйця від своїх курей... Вам набридла політи- ка і ті обовязки, які вона на вас накладає. Протягом 20 років ви мрієте тільки про спокій і про рибальство.

Комісар із здивованнем глянув на мене й сказав:

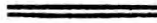
— Як добре ви мене знаєте! Ви справді висказали всі мої ба- жання!

У вечері мене посадили в тюрму... і з огляду на захоплені сим- милим паном брошури, мене випустили звідти тільки за 3 тижні.

Ви зрозумієте тепер, чому я, мов чуми, боюсь всіх урядників, що належать до сих страшних слідчих, яких завжди хвалять за їх м'якість і ввічливість обвинувачені, поки вони не переконають ся, що признанне, яке в них вирвано дякуючи їх легковірности, стає проти них грізним доказом і причиною їх засудження. Ніколи власть не піддає мені біль- ше недовіря, як коли вона удає з себе нашого приятеля. І хочете зна- ти, в чім моя амбіція, моя мрія?

Ранійше, ніж я помру, зустріти такого поліційного комісара, який грубо вліз би до моєї хати, схопив би мене за горло і виповняючи таким робом отверто і без облуди свою волю, дав би мені спромогу ви- конати свою — заїхати йому в фізіономію.

Переклала *Н. Романович*.

ІВАН РАКОВСЬКИЙ.

Ювілей ідеї розвою.

Людський дух змагає споконвіку без упину до прояснення усіх творів та проявів оточуючої природи, до самоозначення свого становища в тійжеж природі, та до зведення усіх проявів природи до одного знаменника, до одного спільного закону.

Висловом сього змагання являєть ся безліч здогадів: теорій та гіпотез, які зроджує людський дух, для заспокоєння свого нахилу до пізнання правди.

Не однакова доля судилась тим нечисленим теоріям і гіпотезам: одні мов той весняний сніг, зявляють ся ясні й принадні, та швидко зникають під впливом горячих промінів наукової критики й досвіду; а другі мов той ураган знімають бурю і громи, виривають з коренем давні, сильні мов дуби погляди, валять пережиту старовину, пробивають нові шляхи-напрями, та одкривають нові горизонти, новий світогляд!

До тих останніх власне належить між иньшими природничая ідея розвою — еволюції, ідея походження більше досконалих (совершенних) живих істот природи від менше досконалих, ідея поступенного розвою висших сотворинь з низших.

Сього року припадає як раз ювілей сеї ідеї розвою, а то: соті роковини проголошеня теорії розвою Жаном Лямарком (Jean Lamarck) у „Philosophie zoologique“, соті роковини народин другого великого сподвижника ідеї розвою Карла Дарвіна (Charles Darwin), та пятьдесяті роковини появи головного твору Карла Дарвіна: „Про повстананє пород природним добором, та удержуванем здатнійших відмін в боротьбі за істнованє“ (On the Origin of Species by means of Natural Selection and the Preservation of favoured Races in the Struggle of Live. London 1859).

Весь культурний світ святкує ті роковини згадуючи обох творців ідеї розвою, їх погляди та їх значінє, а проте і ми бажаємо присвятити коротку згадку сьому ювілеєви; та з огляду на те, що погляди Дарвіна тепер загально прийняті усіми, що найзначнійшими дослідниками природи, а погляди Лямарка, хоч старші, не здобули такого значіня та що йно в останніх літах починають звертати на себе увагу, проте ми розкажемо насамперед про Дарвіна і його погляди, а потім про Лямарка і його теорію. Такий відворотний порядок вказаний і з методичного боку, бо тільки на основі огляду і критики дарвінізму можна зрозуміти як слід ріжницю обох згаданих теорій розвою, та заразом і при-

чину чому тепер дарвінізм у вершку своєї слави починає уступати перед лямаркизмом.

I.

Дарвін і дарвінізм.

Чарльз (Карло) Дарвін родився 12-го лютого н. ст. (29-го січня ст. ст.) 1809 року у Шрюсбері (Shrewsbury)¹⁾ в Англії. Його батько Роберт, був славним лікарем та відзначався незвичайною бистротою ума і високо розвиненою здібністю спостерігання, йогож дід Еразм був славним дослідником природи та, як побачимо, й ідейним предтечею свого внука. Перші диточі літа проминули весело молодому Чарльзови в крузі найближшої рідні, під старанною опікою родичів, що дуже дбали перед усім про те, щоби молодий Чарльз бував свobodно посеред природи, посеред цвітів і звірят: на леваді, в садку, на полі або в поближкїм лісочку. Так незаметно надійшов шкільний вік. Літом 1818 р. віддано молодого Чарльза до школи, таки у ріднім містечку, де він вчився через 7 літ. Дарвін згадує сю школу лихим словом: „Ніщо не могло бути гіршим для розвою мого духа, як ця школа“ — каже Дарвін у своїй автобіографії — „вонаж була виключно клясичною, а в ній понадто нічого більше й не вчено крім одробини застарілої вже географії й історії. Вона власне зробила мене на ціле житє нездатним опанувати яку небудь живу мову. Особливу увагу присвячувано в ній робленю віршів, а сього я ніколи не втяв до ладу. Коли я скінчив сю школу, то як на свій вік я анї не поступив надто вперед, анї не остав надто позаду і думаю, що мої учителї і мій батько вважали мене цілком звичайним хлопчиськом, що радше не дійшов до середньої міри духового розвою. Раз навіть на мою велику образу сказав мій батько до мене: „Ти не знаходиш у нічим иньшим замилювання як тільки у стрілянню та ловлі псів і шурів, тому ти станеш ганьбою собі і своїй рідні.“

Всеж таки по скінченю згаданої середньої школи, в жовтні 1825 р. вислав батько молодого Чарльза до Единбєра (Edinburgh), де він разом із своїм братом мав студіювати медицину. Але опіка і приклад брата не придалися на ніщо; Чарльз по давному не прикладав ся до науки, та гайнував час їздою кіньми, польованєм і веслованєм. Коли так прогайнував три роки післав його батько до Кембриджа (Cambridge) та велїв йому записатись на теологічний факультет — але з сього також нічого не вийшло, Чарльз і тут не прикладав ся до студій свого будучого звання, робив тільки те, що мусїв, так, що зажурений батько нераз му-

¹⁾ Тут і далї даємо англійські слова так як вимовляють їх Англіїці.

сів картати його за його лінивство і легкодушність. Але дарма! Тео-
 логія не займала його зовсім, а не маючи давної спроби польованя
 та їздженя кінно почав пильно збирати комахи! Давне замилуване до
 життя посеред природи починаєть у нього змінювати ся у нахил до при-
 родничих студій: він починає читати пильно описи подорожий славного
 Гумбольта та зазнайомлювати ся із ростинністю, звіринністю та геоло-
 гічною будовою рідного краю. Шукаючи поради і помочи в тім напрямі
 познайомив ся Дарвін із звісними геологом Седвіком (Sedgwick) і сла-
 вним ботаніком Генсловою (Henslow) і влучним вказівкам тих двох
 славних природників завдячує він пізнане основ природничих наук.
 Незвичайно сильно розвиненою здібністю спостереганя та великим зами-
 луванєм до природи звернув швидко Дарвін на себе увагу обох згада-
 них вчених. Саме тоді вибирала ся під проводом капітана Фіц-Роя
 (Fitz-Roy) експедиція для провіреня і докладного усталеня вигляду і
 географічного положеня берегів Патагонії, Огневої землі, Чілі, Перу
 і деяких поблизьких островів Тихого Океана, та звернула ся до згада-
 них природників з прошеннєм, аби рекомендували їй якого молодого
 природника, який займав би ся в експедиції збиранєм природничого мате-
 р'ялу. Вони вказали на Дарвіна. Дарвін як раз скінчив тоді „на папері“
 теологічний факультет, та замість налягнути священнічї ризи не зава-
 гав ся прийняти предложене експедиції Фіц-Роя. Не противив ся сьому
 і батько, який врешті нічого не мав проти сього, щобп легкодушний
 Чарльз прогайнував іще кілька літ, поки стане солідним чоловіком. Експе-
 диція виїхала в дорогу 27-го (13-го) грудня 1831 р. на кораблі „Бігль“
 (Beagle). Про сю подорож оповідає сам Дарвін ось так: „Подорож на
 Біглі стала ся найважнійшою подією мого життя та означила цілу
 мою дальшу судьбу. Я все відчував, що тій подорожи завдячую перше
 правдиве виховане мого духа; я мусів присвячувати пильну увагу ба-
 гатьом галузям природних наук. Далеко більшу вагу мав розслід геоло-
 гічних відносин звиджуваних місцевостей, бо тут приходилось льогічно
 подумати... Другою стороною моїх занять було збиранє ріжнородних зві-
 рят... Одну частину дня я присвячував писаню мого дневника, та до-
 кладав усіх сил описати старанно і живо все, що я бачив... О скілько
 я в силі судити про себе самого, то підчас цілої подорожи я працював
 все доки лиш ставало сил тільки із самої приємности у розсліджуваню,
 із горячого бажаня до великої маси фактів в природних науках додати
 ще кілька фактів“..

Оттак чого не змогли зробити школа й університет сього доконала
 подорож по чужих краях. З вітчизни виїхав Дарвін недосвідченим мо-
 лодиком з дуже невеличким кругом духових інтересів, а вернув з подо-
 рожи зрілим мужем, повним наукового досвіду, вишколений в методі

наукового розсліду з широким всесторонньо розвиненим науковим інтересом, з ідеалом і матеріалом наукової праці на ціле жите і... випереджений славою!

Велика заслуга в сім самогож капітана корабля і провідника виправи Фіц-Роя. Правда, природа обдарувала Дарвіна незвичайним даром блистро і глибокого спостереження та питомим нахилом до реального, строго логічного способу думання; домашнє гарне вихованє дало йому замилуванє до природи, але анї школа, анї універзитет не дали спромоги розвинутиє тій вродженій і набутій вдачі його душі. Нагоду до сього дала згадана доперва подорож по чужині; вона дала Дарвінови нагоду не лиш жити знова посеред природи, але й пізнавати її безмежну ріжнородність і багатство та розсліджувати її в науковий спосіб. А капітан Фіц-Рой, сам чоловік глибоко учений і заслужений для науки, не лиш що поведив ся дуже приязно з молодим природником та радо сповняв усі його бажаня і жаданя, але оцінюючи належно працю Дарвіна, у своїх листах до вітчини підносив її все з належним признанєм. І справді завдяки Дарвінови експедиція „Бігль“ з географічної стала ся властиво природничою, бо зібрала власне незвичайно багатий науковий матеріал до геології, фльори і фавни звиджених країв.

1836-го року, 2-го жовтня н. ст. (18-го вересня ст. ст.) опливнувши довкола землю причалив врешті „Бігль“ назад до берегів Англії. Дарвіна привитано як чоловіка науки, открытого славою.

Відносини родинні стали тепер розумієть ся як найліпшими; батько Чарльза бачив на власні очі, що син його став солідним чоловіком, скоро тільки знайшов відповідний терен праці, а ціла рідня окружала його пошаною і любовю. За три роки після повороту оженив ся Дарвін з донькою свого вуйка Веджвуда (Wegwood), а ще три роки опісля купив собі хутір в Давн (Down) коло Кенту (Kent), де жив аж до смерти.

По повороті до вітчини віддав ся Дарвін виключно науці і науковим дослідам.

Перед усім заняв ся він науковим опрацьованєм велитенського зібраного матеріалу. 1839 року вийшло справозданє з подорожи „Бігль“, а третій том того твору, виданий Дарвіном, містив власне його дневник і спостереженя. Спеціальні наукові досліди видавав Дарвін окремо, предкладаючи їх звичайно перед тим „Льондонському геологічному товариству“, та незадовго став одним із його найбизначнійших та найбільш поважаних членів.

З поміж богатьох праць Дарвіна згадаємо тільки найважнійші, щоб хоч в приближеню представити його наукову діяльність:

1. Про будову і розширенє коралевих скал; погляди

Дарвіна на будову і повставане коралевих скал остоялись до сьогодні в науці;

2. Спостереження над геологічною будовою Полудневої Америки, які теж ще й до тепер не втратили своєї вартости;

3. Про повставане пород природним добром та удержуванем ся здатніших відмін в боротьбі за істноване; в тім творі Дарвін вперше виступив перед ширший загаль з своєю теорією розвою висших, доскональших істот із низших, менше досконалих, і рік видання сього твору 1859 вважається роком народин „дарвінізму“, тому, що начерк теорії розвою предложений товариству Ліннея в Лондоні рік передше, тільки не багатьом був звісний. Твір сей викликав правдиву духову революцію. Учені і невчені незвичайно занялись теорією розвою, та розділились зараз на два ворожі табори: противників та прихильників. З огляду на те, що тодішнє англійське священство вважало теорії розвою противними біблійним оповіданням про сотворене світа, боротьба прийняла швидко острій конфесійний характер та перенесла ся на круги, які з наукою не мали нічого спільного. Та без огляду на се наукова критика признала велику вагу ідеї розвою, ставлячи теорії Дарвіна на рівні з теоріями Коперніка і Ньютона. Славний тодішний геолог Ляйель (Lyell) писав до Дарвіна: „Се світлий приклад звязного заключуваня, і довгого, всестороннього, річевого доказуваня“, а навіть Вірхов (Virchow), звісний противник поглядів Дарвіна, висловлюється про них ось так: „Теорія розвою, хоч сама про себе не доказана і в поодиноких точках мабуть часто помилкова, всеж таки являється не тільки логічним, але й етичним постулятом. Не як новий догмат, а як світило на темній дорозі дальших досвідів, принесє вона людськості богате благословенство“. Найславніші тодішні дослідники природи: в Англії згаданий Ляйель, зоолог Гекслі (Huxley), звісний Джон Лібок (John Lubbock), в Америці біолог Аза Грей (Asa Gray), в Німеччині зоологи Брон (Bronn) і Гекель (Haeckel), стали горячими прихильниками дарвінівських поглядів. З нагоди полеміки накидувались нераз противники теорії розвою таки особисто на Дарвіна, часом грубо, зовсім не по джентельментськи, та Дарвін умів підняти ся висше понад особисті напасти, не тратив ніколи рівноваги духа та на усі критики, навіть найострійші відповідав все спокійно і річево. Тимчасом працював все без упину дальше над збудованем своєї теорії, а результатами його пильних студій були дальші отсі твори:

4. Змінність освоєних звірят і рослин (1868), де вилжені основи спадковости, мішаня рас і штучного плеканя;

5. Урядженя, якими запліднюють ся британські і заграничні орхідеї, та про користи перехрещуваня рас; праця, в якій показано способи запилюваня рослин комахами.

6. Про природне походження чоловіка та про половий добір, 1871; в тій праці Дарвін виказує, що чоловік походить також від менше розвинених істот і старається прослідити се походження; та хоч в тій творі Дарвін розсліджує найбільш дразливе питання походження чоловіка та відкрито прикладає свій метод дослідів і свою теорію розвою і до людини, то всеж таки згаданий твір приймала суспільність далеко спокійніше, як перший про „Повстання пород“, просто тому, що була від давна приготована на такі дальші виводи теорії розвою, а прихильники і вороги тієї теорії повели ті виводи скоріше від самого Дарвіна вже на основі твору „Про повстання пород.“

7. Про виражування духових зворушень у людині і звірят — проба порівнюючої фізіологічної психології.

8. Комахоїдні рослини.

9. Перехрестне запилення і самозапилення рослин.

10. Про повстання чорнозему через ділянку дожджаників (дошевих хробаків); усі три останні біологічні праці до сьогодні не втратили свого значіння.

Крім того написав Дарвін майже п'ятдесят менших різнородних розвідок, які друкувались у різних часописах і журналах.

Крім наукової праці займався Дарвін ще дуже пильно кореспонденцією з усіма значнішими тодішніми природниками та людьми, що займалися життєм і годівлею рослин і звірят. Ся дуже широка кореспонденція забирала йому дуже багато часу, та Дарвін старався відповідати точно на всі листи навіть таким, що писали до нього лиш тому, щоби дістати його автограф.

Незвичайно лагідної вдачі, чистого як кришталю і непохитного характеру, неімовірно працьовитий та совісний у сповнюванню своїх обов'язків, при тій без крихітки зарозумілості, здобував собі Дарвін щирі любові і привязані у всіх сучасників, що мали коли небудь нагоду з ним стрічатися, а для грядучих поколінь остане він назавжди ідеалом ученого культурного мужа. Людськості дав він те, на що найлучшого міг спромогти ся і повна свідомість того давала йому спокій і рівновагу духа: „Кожного разу коли я бачив, що помилив ся, або в моїх працях показували ся недостачі, або коли мене критикували несправедливо, а навіть коли мене над міру хвалили, я знаходив все найліпшу потіху в тій, що й я собі сам говорив по сто разів, що я так тяжко і так добре працював, як тільки міг, та що ніякий чоловік не зміг би більше зробити“.

В родиннім життю був Дарвін дуже щасливий; головна заслуга в тій була його щиролюбячої дружини, яка не лиш зуміла уладнати йому відповідно домашнє житє, але докладала усіх сил, щоби улекшити йому усі прикrostи і страждання. А без тих розумієть ся не обходилося. Був

він дуже слабого здоров'я, а невігоди довгої подорожі та постійна морська хвороба, яка його мучила за весь час тої подорожі, знищили його до решти. Тяжкі страждання на тлі ревматизму і невралгії не покидали його ціле життя: „коли другі хвалять ся, *nulla dies sine linea*, то мені від тридцяти літ ні один день не проминув без фізичного болю“; „світ знав тільки про його ясний день, а не про муки його безсонних ночей“, пише про нього його син. Та Дарвін дуже терпеливо зносив сі муки, шукав розради у праці і в крузі найближчої любої родини, та завдяки старанній опіці жінки і безжурному систематичному життю дожив глибокої старости. Помер 19-го н. ст. (6-го ст. ст.) цвітня 1882 року. Земляки, оцінюючи як слід його заслуги для науки, поховали його велично у англійськiм пантеоні: в Уестмінстерській святині (Westminster Abbey). На похороні були представники чужих держав, а китайку, що вкривала тіло, держали на знак пошани: Джон Лібок, Уолес, Гекслі, князь Девоншир, ерль Дарбі та князь Арджіль.

Спочиває Дарвін побіч Ізаака Ньютона.

На камені видніє скромна напись:

Ч а р л ь з Р о б е р т Д а р в і н .

Уродив ся 12 лютого 1809.

Умер 19 цвітня 1882.

Бажаючи в'яснити погляди Дарвіна та їх значінє для науки мусимо пригадати собі стан природних наук за його часів. В часах народин Дарвіна природні науки були майже виключно описовими науками: вчені природники займали ся перед усім збиранєм, описуванєм та систематичним порядкованєм творів та проявів природи. Розумієть ся, що в тих часах так як і тепер кидалось у вічі незвичайне багатство форм, перед усім живих творів природи, та змушувало вчених застановлюватись над причиною тої ріжнородности живих істот. Коли ж хто небудь і коли небудь застановлюєть ся над сим питанєм, то має тільки дві дороги до вибору: або вважати ті найріжнороднійші роди і породи рослин і звірят постійними, сотвореними від разу такими, які вони тепер, або прийняти, що спершу було тільки дуже мало або лиш кілька родів, а може тільки один первісний рід живин, а теперішні всі роди і породи та відміни живих істот виродили ся з них поволі дорогою поступеного розвою. Оба погляди однаково давні, подибуємо їх разом побіч себе в філософії грецькій і середновічній, а далі і новій, та ми не можемо тут займатись розвоєм обох тих ідей, звернемо тільки увагу на се, що в часах народин Дарвіна всевладно панувала теорія постійности родів і пород. Найславнійші тодішні природники Кюве (Cuvier) і Ліне (Linné) стояли власне на тім становищі; Кюве висловив сю засаду тезою: „Tot genera habemus, quot ab initio creavit Deus infinitum“ (стільки маємо родів, скільки на

початку сотворив Бог), а Ліне тезою: „Species tot numeramus, quot ab initio creatae sunt“ (стільки пород числимо тепер, скільки від початку було сотворених).

Правда в тім самім часі у Франції славний природник Лямарк боронив завзято теорії змінности і розвою, та пояснював їх психо-біологічними причинами, приймаючи що до сього доводять з одного боку уживання і неживання приладів, а з другого внутрішня потреба приспособлення до обставин; Жофруа Сент-Ілер (Geoffroy St. Hilaire) звертав увагу на вплив окружаючих обставин на живини; в Англії Еразм Дарвін, дід Чарльза, проголошує також ідею постійного розвою живин, доказуючи її на знідліх органах та доборі; були і в Німеччині прихильники ідеї розвою, як пр. Кант, Гете, Окен, Мекель і Тідеман, та ні оден з згаданих прихильників ідеї розвою не подав таких доказів, щоб ними можна було переконати противників; навіть Лямарк опер свої погляди тільки на незначній скількості фактів, так що його геніяльна теорія мало зєднала собі прихильників, та недоцінена сучасними, доперва тепер починає звертати на себе належну увагу. Оттак до виступлення Дарвіна всевладно панував в природних науках погляд постійности родів і пород усіх живин, та вкорінював ся глибоко у людській суспільности завдяки також авторитетови християнської церкви, яка прийняла теж сей погляд тому що він зовсім добре годив ся з біблійними оповіданнями про сотворене світа.

В таку пору виступає Дарвін із своєю теорією змінности і розвою усіх родів живин. І, треба признати, здобув світлу побіду! Можна не годити ся з деякими поглядами Дарвіна, можна вважати їх недостаточними та старати ся їх доповнити, але се треба признати що йому вдало ся доказати змінність і розвій родів живин, так що від сього часу вже нема між природниками такого, що зважив би ся признавати постійність родів, і сей погляд вже належить до історії.

Світлу побіду своїх поглядів завдячує Дарвін передусім своїй незвичайно розвиненій здібности спостерігання; найменші дрібнички, часом ледви помітні риси, ніким непомічені ріжницї, він швидко завважує та належно оцінює. Ся вдача його душі дала йому не лиш спромогу нагромадити таку масу ріжнородних фактів, як ніхто перед ним, але й упорядкувати його як слід, та всесторонно поглибити і розширити свій науковий матеріал. Друга важна вдача його духа се питоменність його способу розумованя: спосіб думаня у Дарвіна наскрізь реалістичний, він усе держить ся реальної дійсности: творів і проявів природи, і майже ніколи не переходить у метафізичні вишини; до того спосіб висновуваня думок чисто індукційний і так сказатиб математичний: він збирає як найбільше однородних фактів, а ви-

від виходить сам як сума тих фактів. Читаєш який небудь його твір і бачиш, як автор наводить майже аж до знудження безліч фактів, та скажеш собі: „ні, мені вже досить, се ж мусить бути так, а не інакше“, а він наводить ще факти, поки нарешті дійде до того самого виводу; се надає його выводам логічну математичну певність та збільшує в нас почуване правдоподібности; третя характеристична прикмета дарвінівського способу доказування се незвичайна обережність: він неустанно перевірює факти та свої логічні виводи, зводить усі можливі закиди, а навіть сам придумує їх та совістно перевірює, чи який закид не буде справедливий, а на решті коли вже справа цілком доказана і певна, він висновуючи вивід додає завсіді: „мені здається“, „дуже можливе“, „можна би прийняти“, а ся скромність і обережність додає нам іще більше довіря до правдивости його виводів. Четверта прикмета дослідів Дарвіна се приложене міри часу, простору і тягару до природничих дослідів; Дарвін се Лявуазіє (Lavoisier) біології; метод вимірювання, який Лявуазіє впровадив до хемічних дослідів, Дарвін вперше приклав до розсліду живих істот, із неменьше корисним вислідом. Пята прикмета дослідів Дарвіна се порівнючий метод тих дослідів: Дарвін порівнює усякий прояв із відповідними проявами у иньших сотворінь, а се дає йому можливість оперти свої досліди на як найширшій основі та доходити до загальних законів природи. Шоста і найголовніша прикмета дослідів Дарвіна се так сказати їх біологічний характер: Дарвін розсліджує усякий твір і прояв живої природи разом із усіма окружаючими обставинами життя; коли він розсліджує яку рослину або звірину, то не лиш описує її вигляд, будову і иньші характеристичні прикмети, але зараз розсліджує місце і спосіб життя даної живини, та шукає звязи між усіма відкритими фактами; а хто йде слідом його думок, бачить, що живі істоти, то не якісь апокаліптичні таємні ества, а плід всесильного життя природи, від неї безумовно залежний і з нею нерозлучно звязаний.

Всі ті згадані прикмети дослідів Дарвіна, а то бистрість і докладність спостерігання, реалізм думки, обережність в висновуваню виводів, метода вимірювання та порівнування, а в кінці всестороння увага для обставин і умов життя, надають усім поглядам Дарвіна таку переконуючу силу, що усі найвизначніші вчені відразу стали горячими прихильниками його ідей, і хоч мав він попередників, які безперечно приготували йому шлях і піддали не одну ідею, то всеж таки ідея змінности і розвою раз на все злучена з його іменем. Гарною ілюстрацією сього послужить отсей факт: питанєм змінности і розвою живин займав ся в однім часі з ним також другий Англієць Рессель Уолес (Russel Wallace). Далекі подорожи по Маляйських островах дали йому також спромогу

назбирати багато спостережень, та зовсім незалежно від Дарвіна дійти до подібних виводів. В році 1855 видає він розвідку: „Про закон, якій управильное повставане нових пород“, а в році 1858 „Про нахил відмін безмежно виступати від взірцевого типу“, де висказує думки дуже зближені до дарвінівських поглядів. Знаходимо тут так само ідеї повільного, поступенного розвою живин, боротьби за істнованє і добору, проголошені о кілька літ скорійше від поглядів Дарвіна. А всеж таки, коли появили ся твори Дарвіна, Уолес очарований величию матерялу та методом дослідів Дарвіна зараз публично зрік ся належного йому права „первородства“ ідей та вдоволив ся скромною ролею коментатора дарвінізму, і не лиш що належав все до нагорячіших прихильників Дарвіна, але навіть вже по смерти свого геніяльного соперника, назвав свій просторий твір про змінність і розвій живин „Дарвінізмом“.

Пригляньмо ся на хвилинку поглядам Дарвіна.

I. Змінність пород. Численні спостереження і досліди на домашних звірятах і плеканих рослинах переконали Дарвіна, що різні відміни тих живин походять від одної дикої породи. Се таки давно звісний факт для всіх, що займають ся плеканєм рослин і звірят, а заслуга Дарвіна тільки в тім, що він сей факт доказав науково. Се навело Дарвіна на думку, чи подібної прояви нема між „дику“ живучими рослинами і звірятами. Довголітні, дуже многосторонні спостереження вказували на те, що справді породи рослин і звірят не незмінні і постійні, та що ті породи, які належать до спільного роду, походять від одного спільного роду, з якого вони поволі виродили ся, а якого розуміеть ся тепер уже нема. Усі приміром теперішні відміни голубів виплекано безперечно з одної дикої породи голубів; так само усі породи диких голубів виродили ся із первісного одного спільного роду голубів, так що породи живин се ніщо инше як тільки визначні і більш трівкі відміни.

Сей погляд мусів заставити Дарвіна пояснити, звідки береть ся така незвичайна різнородність живин. Се можна пояснити тільки нахилом живин до змінности: кожне потомство ріжнить ся завсїди і від своїх родичів і між собою певними питомими прикметами, все одно чи се людські діти одних родичів, чи курятка одної пари курий, чи висів з одного колоска збіжа. Вистане тільки, щоби котра небудь питома прикмета стала трівкою та перейшла на потомків, а вже маємо до діла з новою відміною, або породою. А власне усяке потомство унаслідує все різні прикмети своїх батьків — се славний закон спадковости. Передають ся з батьків на дітей не тільки спадкові прикмети, які ті батьки переняли від своїх предків, але також і такі, що їх батьки набули доперва з часом. Дарвін встоєє за тим, що набуті прикмети теж можуть переходити на потомство та через те утревальювати ся та давати

притоку до повставання нових відмін і пород. Нові сі прикмети являють ся головно наслідком здібности усіх живин примінюватись, приспособлюватись до обставин. Зміна обставин життя викликає у всіх живин появу нових прикмет, які утравалені являють ся у всіх дальших потомствах, як доказ могутнього закона спадковости. Зміни обставин життя можуть викликувати зміни прикмет безпосередно: от приміром коли в якій країні підсоне (клімат) стає холоднійше, то у звірят волосє стає коротше і ніжнійше, а се може довести до утвореня нової породи з коротшим і ніжним волосом. Або являється се посередно—серед уживаня або неживаня приладів тіла. Уживанє приладів тіла зміцнює їх будову та змінює відповідно до способу уживаня, а неживанє їх викликає знидідне, занепад, а сей нахил до знидідня, переходячи на дальших потомків, може довести до повної затрати того приладу. От приміром по темних печерах живуть звірята, що не мають очий; звірята того самого роду, що живуть на поверхні землі, мають дуже гарно розвинені очі і предки тих печерних звірят безперечно теж були видючими, але через те, що почали жити у темній печері, перестали уживати очий і вони їм знидїли, а сей нахил перейшов на потомство і з часом вони й зовсім стратили зір. Зміни можуть виходити також із т. зв. взаємин у розвою приладів. Де-які прилади тіла змінюють ся лиш тому, що змінюють ся інші прилади, що на перший погляд не залежать від них: так пр. розвій сильного волося потягає за собою сильнійший розвій зубів і рогів і т. и.

Бачимо з сього, що головним чинником повставаня нових відмін і пород буває спадковість; як би не повстали зміни прикмет, то нові відміни живин повстануть тільки тоді, коли ті зміни постійно переходитимуть на потомство. Дарвін бачив добре, що причина спадковости лежить дуже глибоко, у внутрішнім устрою самої ж живої матерії, та стараючись усякий прояв пояснити шукав і тут тієї причини. Він думав, що клітинки, з яких складається кожда жива істота, виділюють із себе малесенькі частиночки, які розходять ся по цілому тілі та дістають ся аж до розродних клітин, що служать до витвореня потомства, та розвивають ся разом з ними. Тим способом пояснював він собі не лиш унасліджуванє набутих прикмет тіла, але і духа, та сю гіпотезу пангенези сучасна наука не приняла.

II. Боротьба за істнованє. За часів Дарвіна виступив економіст Мальтус (Malthus) із поглядом, що в суспільностях людських ведеть ся завзята боротьба за істнованє через те, що засоби поживи не множать ся в таких самих відносинах як люди: людей на світі чим раз більше, а проте їм стає чим тіснійше і скрутнійше жити, і звідси виходить завзята боротьба за істнованє. Дарвін переніс сей погляд на

цілу природу і доказує, що в цілій природі множать ся усі живини далеко більше, як есть поживи, і через те вони мусять між собою боротись за сю поживу. Ся боротьба завзята і безоглядна, а що вона йде за поживу, проте найстрашнійша між звірятами що живлять ся тою самою поживою. А хоч вона ведеть ся несвідомо і без пляну, то всеж таки доводить до позитивних визначних вислідів.

Перед усім наслідком безпощадної загальної боротьби за істноване вигибають усі живини слабі і неприспособлені до даних обставин; полишають ся при житю і добре живуть тільки найвідповіднійші живини, які або силою фізичною або духовою, або й иньшими відповідними прикметами можуть оборонитись від ворогів, побороти усі трудні умовини житя, здобути собі поживу та як слід жити і розмножуватись. Тим пояснює Дарвін приміром т. зв. охоронну закраску звірят, себ то такі барви, що хоронять їх від ворогів, приміром біла закраска звірят, що живуть в околицях вічних снігів, зелена барва тих звірят, що живуть між листем, жовтосіра тих, що живуть на пустинях і т. ин. Тим рівно ж пояснює він і прояв званий наслідуванем, імітацією (мімісгу): от пр. деякі комахи мають вид листочків, або сухих гілячок, або кори, або подібні з виду до инших комах, таких, що мають якісь способи оборонятись від своїх ворогів.

Так само, як боротьба за істноване впливають також усі инші обставини житя: всі вони тяжкі і непривітні, так що кожда живина мусять собі здобувати можливість істнованя, а в тій боротьбі за жите удержують ся, як сказано, тільки живини найвідповіднійші до даних обставин житя.

Природа, як бачимо, не задержує всіх живин при житю: усе що невідповідне вона нищить, а зоставляє при житю тільки те, що найвідповіднійше, що найдоскональше, найліпше. Се звісний закон природного добору.

Спеціальна відміна природного добору—добір половий; се той прояв, що у звірят звичайно самці мусять добувати собі самочки силою, а самочки, оскільки се від них залежить, вибирають собі самчиків таких, котрі визначають ся певними замітними прикметами.

Тим пояснює Дарвін той факт, що самчики узброєні звичайно ріжними приладами до боротьби (роги, пазурі), або яскраво обарвлені, а самочки звичайно слабші, безборонні і незамітно обарвлені (пава, кури).

Змінність усіх живин і природний добір се два основні закони природи; перший вказує на факт, що в природі усі живини постійно змінюють ся, а другий, що з усіх тих змінених форм удержують ся тільки найвідповіднійші. З сього можливий тільки оден висновок: що всі доскональші роди живин се тільки молодші утревалені відміни давнійших меньш досконалих, значить виспі живини походять від низших.

Отся ідея розвою стає конечним висновком закона змінности і природного добору; закон змінности достарчив матерялу до сього розвою, а природний добір доконав його.

Оттак, на погляд Дарвіна, нема непрохідних границь між низшими й висшими родами живин; від найнижших, найпростійше збудованих, до найвисших, найбільше зложеної будови є безперервний перехід, і тепер, з огляду на будову, і в минувшині—тому, що висші роди живин походять від низших, а ті в кінці від найнижших, найпростійше збудованих, які проте являють ся найбільше первісними істотами.

Верх і корона всеї природи се безперечно чоловік, а проте звязь його що до тіла і духа із звірним світом, та походжене від менше розвинених істот се неминучий вивід з теорії розвою. У своїм творі „Про природне походжене чоловіка“ виказує Дарвін наглядно анатомічну і фізіологічну звязь чоловіка з малпами і низшими звірятами. Шукає за слідами походження чоловіка від низших істот в т. зв. останкових приладах, які для чоловіка не мають значіння, а у низших звірят гарно розвинені і потрібні. Виказує, що зародки людські подібні до звірячих. Застановлюєть ся над спільними прикметами чоловіка і антропоїдних малп (подібних до чоловіка), та з звичайною обережністю кінчить ось так свої розсліди: „А коли чоловік з генеалогічного становища належить до громади вузконосих малп, то мусимо вивести з сього, хоч як наша гордість проти сього може обурюватись, що наших прародичів правдоподобно можна би було назвати малпами. Та ми не сміємо попадати в сю помилку — приймати, що давнійші прародичі цілої громади малп, разом з чоловіком, були ідентичні з якимсь теперішнім родом малп, або навіть дуже до нього подібні“.

Заслуги Дарвіна для науки дуже великі. Він доказав єдність устрою і життя природи, викрив основні закони тогож життя, та видвинув на дневний порядок розслід життя в природі та питане про походжене чоловіка. Се викликало незвичайне заінтересоване природою зарівно у вчених як і невчених; пізнати природу і становище чоловіка у природі стає від сього часу благородною метою науки й інтелігентного загалу. Від Дарвіна починаєть ся справдішний „поворот чоловіка до природи“ у найліпшій сього слова значіню; суспільність починає чим раз більше відчувати потребу пізнання природи і свідомо починає виховувати у тім напрямі будучі покоління. Отсе перша безперечна заслуга Дарвіна. Вислідом того заінтересованя природою був могучий розвій природних наук; можна сміло сказати, що до Дарвіна природні науки тільки що животіли та займали дуже невизначне місце посеред своїх сестер; з виступом Дарвіна починаєть ся нова доба розвою природних наук. Сей геніяльний знавець і дослідник природи поклав природні науки на

властивий шлях, яким розвій тих наук підгнав таким нечуваним розгоном вперед, що нині вони становлять величавий систем різнородних окремих наук з питомим, видосконаленим способом і технікою розслідування та імпазантною літературою. Тільки хемія не завдячує нічого дарвінізмови, а систематичні природні науки (зоологія, ботаніка, мінералогія і динамічна геологія) були вже гарно розвинені; біологія (наука про жите живин), ембріологія (наука про зародковий розвій), порівнююча анатомія (наука що займаєть ся порівнуванем будови живин), антропологія (наука про чоловіка, спеціально про людські раси) — се все пишні цвіти, що вирости з зерн засіяних у творах Дарвіна.

Отсе друга правдива заслуга сього великого учителя. Кожда з тих наук нагромадила безмежне число нових фактів, які змушують прихильників ідей зміности і розвою живин у багатьох точках доповнити, справити або й змінити погляди Дарвіна: Гекель (Haeckel) збудовує систематичну філіогенію і антропогенію, якими стараєть ся виказати родову звязь чоловіка з звірятами та прослідити перебіг розвою людини від найнижших звіриних форм аж до сучасного ступня розвою. Ру (Roux) засновує механіку розвою, бажаючи вияснити перебіг розвою живин механічно-математичними правилами; той же Ру переносить ідею добору в природі до мікрокосму кожного поодинокого організму та ставить теорію „боротьби складових частин організму“, „доброру клітинного“, та „доброру приладів тіла“. Вайсман (Weismann) відкриває закон „тяглости розродної матерії“, що майже виключає зовсім набуване набутих прикмет. Васман (Wasmann) зауважує у звірят „приятний добір“, який впливає прямо противно як природний добір, тому, що звірята „добирають ся з симпатії“ часом з найбільшими своїми ворогами. Таким чином погляди Дарвіна з часом всесторонно змінили ся перетворюючись звільна у науку розвою. Тепер дарвінізм се лиш частинка сієї науки розвою. З другого боку строго наукова критика виказала докладно усі недостачі дарвінізму. Та хочби ми признали за Гальтоном (Galton) і Аймером (Eimer) безсильність природнього, а за Уолесом неістноване полового добору; хочби заперечили за Вайсманом вплив спадковости набутих прикмет, а за Врісом (Vries) тяглість і непереривність розвою, хочби за Дрішом (Driesch) звели до нуля значіне історично-порівнюючого способу дарвінівських досвідів, називаючи його простим каталогуванем; хочби вкінці ми зважили ся навіть стати на становищі грубого скентицизму та разом з Фляйшманом (Fleischmann) вважали цілу науку про походжене „безосновною будівлею уяви“, то всеж таки з цілої мистецької теорії Дарвіна остане ся кріпка основа, яка зовсім вистарчає, щоб Дарвіна вшанувати як одного з найбільших геніїв людського духа. Тою трівкою основою являють ся факти!

Нахил до змінності живин існує в дійсності; спадковість теж не можна заперечити; боротьба за існування теж прикра дійсність; природний і половий добір існує безперечно теж в природі. Се все незаперечені факти, які мусимо признати, тому що вони все і всюди наглядно кидають ся нам у вічі. Се не гіпотеза, се відвічні загальні закони природи. Заперечити тих законів природи ніхто не може, можна сперечати ся тільки про далекосяглість їх поодиноких і всіх разом. На тім полі й обертаєть ся все наукова критика дарвінізму: заперечує тільки або меньша далекосяглість, а не існування тих згаданих законів, бо вони безсумнівні й існуватимуть доти, доки існуватиме у природі життя. Через те доки існуватиме культурна людськість, імя Дарвіна нерозлучно звязане буде з тими законами.

Тепер коли вже минуло шість століть від появи головного твору Дарвіна, ми можемо вже цілком без пристрасти і річево застановлюватись над значінням і заслугами Дарвіна для науки і, як би не задивлювали ся на його теорію, все сам Дарвін являєть ся нам як чоловік чистого як кришталю характеру, муж правдивої науки оден з найвизначніших подвижників поступу людського духа до правди.

В. К.

Весна розкішно панувала,
Заквітчана собі гуляла,
Травою землю одягла
І листем ліс оповила...
Цвіла! Цвіла!

Не довго пишная пишалась,
Не довго гарно так квітчалась.
За нею літо надійшло
Й жнива з собою привело...
Пекло! Пекло!

Ба ось і літо промайнуло.
З півночі холодом дихнуло.—
І сонце більше не пече,
Лиш дощ щодня один січе
Іще, іще!

Холодний вітер завиває,
До решти листе обриває
Та сумно в комині свистить....
А так всьому в теплі ще жить
Кортить, кортить!

ЕВГЕН ЛЕВИЦЬКИЙ.

Чесько-німецький спір ¹⁾.

Хоч як часто вже писало ся про чесько-німецький спір на сторінках сеї часописи, то супроти ваги його для внутрішніх відносин Австрії, і для австрійських Українців, я думаю, не буде без інтересу познайомити Вп. читачів з основними моментами сього спору, а особливо з тими заходами за для його поладнання, які роблять ся в останнім часі із боку легіслативи.

Спір чесько-німецький впливає із того самого жерела, із якого впливають усі спори національні в Австрії — із недоладности австрійської конституції. Теперішня конституція австрійська, склала ся в роках 1860—1867, а її фабрикантами були в першій лінїї фєвдали всякої масти, а в другій політики мадярські і німецькі. Так званими красивими статутами з р. 1861 закріплено на довгі роки поділ Австрії на краї коронні, хибно названі „історичними“, бо про історичність в глибокім того слова значінню годї говорити, коли області тих країв творили ся в значній часті цілком випадково; а де-які з них повстали що йно в посліднім часі. Країв коронних має Австрія 17, а характеристичною рисою є се, що переважна часть тих країв, бо аж 11 має населенє мішане по національности. В той спосіб вже сама основа австрійської конституції не згоджуєть ся з її структурою етнографічною і в тім як раз факті глядати треба головної причини, чому спори національні в Австрії затроюють усе її політичне житє. З етнографічного боку народи держави розміщені так, що кождий з них має окрему національну територію, однак „історичні краї“ порізали сі народи на кусні, і сі кусні стали через неприродний поділ адміністраційний жертвою гнету й штучно-вигвореної маїоризації.

Політики мадярські і німецькі побудували в р. 1867 на сій неприродній основі краюї автономії дальшу часть державно-правного ладу з видимою метою, забезпечити собі виключне панованє по сей і той бік Литави. Передовсім відрізано так звані краї корони св. Стефана, з яких

¹⁾ З огляду на те значіннє, яке має чесько-німецьке питання для австрійських і спеціально австрійсько-українських відносин, і на досить неясне понятє про нього, яке помічаєть ся часто особливо у суспільности України Російської, редакція просила депутата віденського парламента д-ра Е. Левицького дати по сьому питанню спеціальну статю для виясненнє підстав сього спору і близших приводів до непорозумінь, які виникають на ґрунті його. Знайдуть в тім наші читачі багато цікавих знань для наших національних відносин і питань.

Ред.

утворено окрему державу під назвою Угорщини, а в якій віддано усю власть в руки малярського елемента. Краї по той бік Литави, в числі 17, — як ми вже згадували, творять другу державу, австрійську, в якій обезпечено гегемонію німецьку в той спосіб, що утворено для сих країв центральні спільні влади і центральний парламент у Відні, з перевагою послів німецької народности. Тільки одним Полякам віддано на основі окремої позакулісової угоди виключну власть в Галичині, а се на те, щоб Поляки могли йти разом з Німцями та спиняти иньші народи в боротьбі проти німецької гегемонії.

Чим більше помилені народи в Австрії приходять до свідомости, тим острійшою стає також і національна боротьба в її поодиноких територіях. Найсильніше кипить однак ся боротьба в Чехії таї загалом в краях чеських, раз через те, що Чехи народ культурний й економічно найбільше розвинений, а також і тому, що Чехи в самій Чехії здобули вже рішучу перевагу над Німцями, трясуть вже чеськими краєвими властями і соймом, а і в парламенті мають в порівнянню до иньших покривжених народів, найбільше число репрезентантів (тепер майже $\frac{1}{5}$ часть цілого парламенту!). Тимто вибили ся Чехи в боротьбі національній, яка обхопила вже усю майже Австрію, на перший плян і тому не диво, що на спір чесько-німецький звернена тепер уся увага політичних кругів, хоч Русини (Українці), Словінці й Хорвати мають без сумніву більше причин жалувати ся на покрив жене і гніт національний чим нарід чеський.

Ми вже згадували, що головна причина національних спорів в Австрії та, що конституція австрійська, а зокрема поділ держави на історичні краї не відповідає розміщеню населеня по національности. Як же має ся з тим річ дотично країв заселених Чехами?

Чехи замешкують аж три краї коронні, Чехію, Моравію і Шлезк, з яких два перші мають рішучу перевагу чеського елемента. Перепись з року 1900 виказувала Чехів в Чехії 62.68% (супроти 37.26% Німців), в Моравії 71.36% (Німців 27.90%) а на Шлезку 22.04%, супроти 44.69% Німців а 33.21% Поляків. Етнографічно представляє елемент чеський одноцільну етнографічну територію, яка тягне ся впоперек всіх трьох „чеських“ країв, а обведена елементом німецьким наче вінцем по краях від сторони заходу, полудня і півночі. Отсе розміщене обох національних елементів впливає з історичного факту, що Чехи із усіх тзв. західних Славян вбили ся найдалше клином в північно-західнім напрямі в територію заселену компактно Німцями таї вмели зберегти своє істноване помимо напору, який на сім експонованім місці мусіли видержувати з боку німецького елемента.

Чеські політики стояли зразу на тім, що чеські краї, а з окрема

Чехія, мають бути поділені на національності і ті чеські області мають бути злучені в одну державно-правну (автономну) чеську територію. Був се принцип національного автономізму, якого першими творцями в Австрії були якраз видні чеські політики: Гавлічек і Палацкій. Але від того часу, як ставилась та перша чеська програма в р. 1848, відносини значно змінилися і нарід чеський прийшов вже до такої сили, що опанував головний чеський край, Чехію, з її столицею Прагою майже цілковито. Нині отже замість автономізму національного Чехії видвинули новий ключ — автономію історичних країв чеських і злуки тих країв у вищу державно-правну організацію як Королівства чеського. Чехам мрієть ся давна корона св. Вацлава, державна окремішність країв, що входили в склад чеської держави, а її відновлене представляють собі так, що краї сеї корони мають прийти до решти монархії в таке правно державне становище, в яке пришла свого часу Угорщина на основі дуалізму. І з сього принципіального становища випливають всі дальші консеквенції в поведеню Чехів що до справ конкретних біжучої чеської політики. Чехи тепер противлять ся всякому діленю властей або твореню окремих язикових територій у своїх історичних краях, бо хочуть у тих краях стати колись елементом виключно пануючим, державним, бо хочуть аби ті краї в цілости на основі прав історичних увійшли колись в склад Чеської держави, якої Чехи усї тепер, без виїмку, добивають ся.

Зовсім противне становище Німців, які, цілком зрозуміло, роблять все можливе, аби увільнити ся від чеського заливу і можливої колись беззглядної майоризації. Вони отже стоять за поділом Чехії на окремі національні території, а що статут краєвий в дорозі конституційній звалити тяжко (на се треба згоди чеського сойму, в яким перевагу мають Чехи!), тож змагають вони до сего дорогою посередною, домагаючи ся 1) такої ординації виборчої, щоб майоризація їх в справах національних була виключена (поділ сойму на національні курії з правом „veto“) — 2) поділу властей адміністраційних по національності через отворене національних округів (Kreise) 3) уладнане справи язикової так, щоб на території німецькій язык урядовий був виключно німецький. А що Чехи хочуть саме перевести реформу виборчу не оглядаючись на домагане Німців, а навіть з очевидним наміром побільшити навіть релятивно число послів чеської народности, тож Німці загатили діяльність чеського сойму обструкцією і не відступлять від сеї обструкції, поки Чехи не пристануть на їх основні, висше згадані народні постуляти.

Заходить питанє, яке становище супроти супротивних чеських і німецьких національно-політичних течій займає правительство. Для правительства найвигіднішою булаб „середня лінія“, та кожний бачить, що щось середнього між тим, чого домагають ся одні і другі, дошукати

ся неможливо. Від часів міністерства Кербера, а саме від предложення з р. 1900 уряд станув на становищу Німців, то значить на тім становищу, що тільки поділ володіння обох елементів на основі національної самоуправи, без порушення одноцільності краю, довести може до поправи національних відносин, особливо в Чехії. Становище се відповідає принципам автономії національної, яке всі розумні політики посліднього часу вважають за одинокое средство до поладнання спорів народних в Австрії. Таке поладнане в поодиноких краях, коли воно має пійти мирною дорогою, а не дорогою катаклізмів, обіймає головно три області народного життя: 1) сойм як краєве тіло законодатне, 2) власти адміністраційні і 3) урядовий язик властей або унормоване урядового язика властей на дотичній території. Як третю область навести можна б іще шкільництво, та для Чехії річ ся остільки неактуальна, що там переведено давно поділ ради шкільної краєвої на дві секції, чеську і німецьку, так що кождий з обох народів краю заряджує своїми справами шкільними автономно. В теперішню пору інтересують обі народности Чехії вже тільки так звані школи для „національних меньшостей“ по громадах, одначе ся справа належить виключно до сойму і вже через те одно усуваєть ся зпід впливів правительствених чинників. А що і ординація виборча до сойму, або зміна тої ординації лежить також виключно в компетенції самого сойму, тож для правительства остають ся фактично тільки дві області, на яких воно проявити може свою миротворчу діяльність, а то: 1) унормоване справи язикової по урядах та 2) переведене звязаної з сим реформи чи реорганізації краєвих властей на основі національній.

На тих двох областях і обертають ся фактично в послідню пору всі заходи поладнання чесько-німецького спору з боку правительства. А як правительство думає дотичні справи унормовати, яких законів домагаєть ся, аби спір чесько-німецький усунути раз на все із публичної арени, покажемо в дальших уступах сеї статі.

Загальний погляд на відносини, який ми що йно у вступі вложили, причинить ся до того, що читач, необізнаний з самим тереном, зможе так в заходах правительства, як і в трудностях, на які сї заходи напотицають, лекше зорієнтувати ся.

Зачнемо від реформи на полі адміністрації.

Кождий коронний край в Австрії розпадаєть ся на повіти політичні (адміністраційні), так звані староства, на яких чолі стоять старости. Над ними в кождім краю стоїть намісництво під проводом цісарського намісника, в поменчих краях названого президентом. Для адміністрації політичної староства представляють першу інстанцію, другу

інстанцію репрезентує намісництво як спільна власть над цілим коронним краєм, третьою інстанцією міністерство у Відні як спільна найвища управа над усіма коронними краями. Побіч тої політично-адміністраційної структури є ще й друга категорія властей — судових, вони вік властей адміністраційних відокремлені, згідно з конституційним порядком, що власти судові повинні бути взагалі незалежні. Територіяльною підставою тої другої категорії властей служить поділ краю на повіти судові. Повіти судові всюди менші від повітів політичних (староств), так що на одно староство припадає в Австрії по два, три, а навіть і чотири повіти судові. Кинувши оком з гори, кожний край австрійський представляєть ся нам наче шахівниця, в якій основний поділ творять староства, а в обсягу тих поодиноких староств містять ся поменші поля повітів судових.

Чехія розпадаєть ся тепер на 100 політичних повітів (староств) і 224 повітів судових, так що пересічно на одно староство припадає там по два судові повіти. По національності (відкинувши міста Прагу і Райхенберг, які становлять окремі округи) староств чисто німецьких (себто таких, де елемент чеський не доходить навіть до висоти 10%) загалом 26; чеських політичних повітів на тих самих умовах 51 а повітів політичних мішаних, себто таких, де людности кожного з обох народів більше як по 10%, загалом 21. Коли взяти за норму, що меншість може доходити і до 20% не нарушаючи національного характеру повіта, то чисто німецьких політичних повітів (староств) в Чехії буде в теперішню пору 30, чисто чеських 58, а мішаних себто таких, де кожний з національних елементів перевищає 20% (значить одну п'яту часть людности повітів) загалом 10. Коли взяти на увагу повіти судові, то повітів судових чисто німецьких (значить таких, де Чехів є нисше 20%) загалом 80, чисто чеських 105 а мішаних 25, так що мішані по національності повіти представляють вже в їх теперішнім складі ледве що $\frac{1}{3}$ часть цілого краю. І се найліпший доказ, що Чехію не можна уважати за край національно мішаний, але за край поділений на дві менші більш замкнені в собі національні території.

На Моравії стан судових повітів по національності представляє ся так: повітів чисто німецьких 8, чисто чеських 36, мішаних при теперішнім складі 25. Значить і Моравія не може вважати ся краєм мішано-національним, подібно як і третій край Шлезія, де Чехи і Німці живють також відокремлено, в замкнених національно областях, хоч в сусідстві третього ще туземного елементу — Поляків.

Поділ краю на староства з намісництвом на чолі невідповідний для країв, де живе більше народів не в суміш, а побіч себе. Староства

підлягають намісництву, а що намісництво все в руках того елемента, який в краю переважає, тож не дивниця, що староства, приневолені слухати намісництва, неминучо стають ся зрядом національного гнету і майоризації. Так воно і в Чехії з Німцями, бо Чехи в політичнім змислі стали вже майже панами краю.

Аби кожний з народів, що заселяють даний край, міг одержати свою управу, незалежну від впливів другого народа, повернено в останнім часі до давньої думки потвореня ще одних одиниць адміністраційних, тзв. округів (Kreise). Такий округ мав би бути більший від повітів політичних, був би посереднім звеном між староствами намісництвом. Округи мали-б по можности обіймати повіти чисті по національності, значить або чисто чеські, або німецькі. Всувені так окружні власти були-б другою інстанцією для староств, а тим самим могли б впливати на староства так мериторично (значить що до поладнання поодиноких справ) як і персонально, (значить що до обсаджувания староств). В консеквенції річи довело-б се до знаціоналізованя низших властей адміністраційних на даній національній території і до національної самоуправи, без нарушеня формальної одноцільности краю.

Округи існували в Австрії ще за часів абсолютних; змела їх ера 60-их років, ворожо настроєна для національної автономії, а прихильна для тзв. „країв коронних“. Ще перший конституційний парламент в Австрії тзв. Бромєрижський сойм з р. 1848, домагав ся поділу країв на округи відповідно до границь етнографічних, одначе як звісно, не довело ся сему соймови перевести діло зреорганізованя держав до кінця. Стару інституцію „Kreishauptman-ів“ підкопувано поволі із усіх усюдів вважаючи її за зряде „германізації“, аж всю власть сих „Kreishauptman-ів“ перенесено на намісників, згл. президентів краю. Так переміг принцип красового централізму в інтересі національної геґемонії над народними „меньшостями“, що змів остаточно округи з їх Hauptman-ами із лица землі. Довів до сего остаточно закон з р. 1869 про організацію властей, який знає вже лиш старостів і намісників, а який на жаль і досі обовязує в усіх краях австрійської держави.

Доперва заверюха чесько-німецька вивела на ново на світло дня погибшу вже інституцію. Стало ся се предложєнем д-ра Кербера, внесеним в австрійській раді державній дня 8 мая 1900 року, в яким переведено плян поділу Чехії на тзв. округи і довершено спростованя теперешніх повітів на основі національній.

Предложєне д-ра Кербера ділить Чехію на десять округів, з яких пять округів чеських (Прага, Табор, Кеніґрець, Їчін і Хрудім) — три німецькі (Еґер, Райхенберг і Ляйтмеріц), а два мішані: Будїєвичі (Budweis) і Пільзен. Заразом, щоб сей поділ так задля твореня округів

як і унормованя справи язика відповідав більше етнографічному розположеню обох національних елементів, справлено також відповідно і округи судові. По мислі Кербера мало-би бути округів судових 234, з того лише 13 мішаних. Як бачимо, тенденцією предложеня було поділити Чехію на дві по можности чисті і замкнені в собі території. Додати ще треба, що за мішані вважаєть ся в тім предложеню сі повіти, в яких меншість національна перевишає 20%, значить $\frac{1}{5}$ часть населеня. Повіт, в яким меншість виносить менше ніж 20%, мав вважати ся вже не за мішаний, а за повіт чеський або німецький, відповідно до його національної більшости.

Важна ще постанова предложеня, що до того, яка компетенція мала прислугувати новоутвореним окружним властям. В тій мірі важні постанови що до заміщуваня дотичних урядників як і що до їх компетенцій. На чолі округа мав стояти окружний гетьман (Kreishauptman, окружний староста) або його заступник, яких подібно як і намісників іменувати мав сам цісар. Дальших урядників іменувати вже мав міністер справ внутрішних, а тільки іменоване найнизших урядників уряду окружного прислугувати мало намісникови краю. Що до компетенції окружних гетьманів, то мали вони мати повну власть над підвласними собі старостами а крім того як власть другої інстанції рішати мали в усіх тих справах, в яких до тепер рішала власть краєва тоб-то намісництво. Третьою інстанцією мало бути міністерство, головно розумієть ся міністерство справ внутрішних. Намісництву оставало-б ся після того лише головний нагляд над урядами окружними тай ряд справ конкретно намісництву законом застережених.

Як бачимо, предложене Кербера мало на меті детронізувати, що так скажемо, намісника, а поробити самовладними панами гетьманів окружних. Крайсгаптмани були би таким робом по правді намісниками en miniature. І було се раціональне, бо тільки тим способом не нарушуючи одноцільности краю кожний з місцевих народів мав змогу одержувати свою знаціоналізовану і від краєвої централі независиму адміністрацію.

Проектови Кербера не судило ся одержати коли-небудь силу закона. Чехи перейшли супроти таких намірів правительства, в яких вони бачили замах на одноцільність чеського краю і свою будучність до рішучої опозиції. Результат був такий, що предложене не могло дійти навіть до правильного парламентарного трактованя і мусіло бути взяте назад. Слідом за тим і сам Кербер мусів уступити із активної політичної арени.

Минуло вісім літ, поки справа поділу Чехії на округи виринула знов на порядок, хоч в зміненій значно формі. Маємо на думці предло-

женє теперішнього міністерства Бінерта, яке в минувній сесії внесло знов до ради державної новий проєкт, і поновило його в сесії біжучій. Всім ще в пам'яті, що минула сесія мусіла бути при кінці минувшого року замкнена власне з причини чесько-німецьких проєктів правительства — чеські радикали привитали сї проєкція трубами і свиставками... Проєкція що-до округів бр. Бінерта різнить ся від проєкту Кербера передусім тим, що намірені ним округи мають бути менші — а має їх бути аж 20, з того десять чеських (з 1/2 Німців низше 20) — шість німецьких (з 1/2 Чехів низше 20) і чотири мішані. До мішаних мають належати Брікс з перевагою німецькою (Чехів 26.26%), Будієвичі з перевагою чеською (Німців 29.38%), Ляндскрон (Чехів 35.54%, Німців 64.46%) та Пільзен з перевагою рішучо чеською (Німців 25.54%). Коли зважимо, що мова йде про більші території, то по правді за мішаний можна вважати лише оден округ Ляндскронський, бо на такі області 1/4 населеня не може входити в рахунок. Заразом націоналізовано ще більше в проєкції Бінерта округи судові, округів тих має бути аж 238, а з того крім округів судових в самій Празі тільки пять округів судових остало-б ся як мішані по населеню. Округи ті Брікс, Будієвичі, Добжан, Дух, Оберляйтенсдорф, а результат сей досягнуто тим, що деякі округи судові справлено відповідно до національності, а деякі новоутворено. Таких нових мало би бути 14, а остаточний успіх був би той, що коли-б проєкція Бінерта стало законом, була-б Чехія фактично поділена лише на дві великі національні території з тим, що територію т. зв. мішану зведено-б до можливо тісних границь.

І се було доброю стороною проєкція в порівнянню до проєкція Кербера. Натомість лихою, і то дуже лихою стороною нового проєкція було те, що третьою інстанцією (або другою для рішень окружних властей у власній компетенції) було-б не міністерство, як хотів Кербер, але намісництво, отже центральна власть краєва. Через таку постанову трапить поділ на округи в значній мірі свою політичну важність, і було се уступкою в напрямі бажань чеських, а може й краєвих феодалів, мабуть для того, аби приєднати Чехів для проєктованого проєкція.

Проєкт Бінерта не перейшов ще навіть до комісії. Чехи противлять ся намірній реформі, не менше як противились колись аналогічному проєктові Кербера. Чехи заявляють передовсім некомпетенцію ради держави для поділу округів судових і доводять що справа належить до чеського сойму, якого права тим проєкцією нарушено. Та се тільки заміт формальний. По правді Чехи противні всякому поділові краю на основі національній, бо боять ся, що такий поділ знищить їх надії на одноцільне незалежне королівство чеське, а в усякім разі спинить їх змаганя, щоб через наплив елементу чеського в повіті німецькі забрати колись і решту краю під своє виключне володінє.

Яка буде доля пропозицій правительства на разі предвидіти годі. Все ж таки втішна річ, що отсе вже вступлено в друге на шлях, який веде до перестрою Австрії на основі національної автономії, а на яким і інші пригноблені народи, в тім числі і галицькі та буковинські Українці, знайти можуть в межах Австрії поправу свого національно-політичного існування.

Так стоїть справа заходів правительства для поладнання чесько-німецького спору в області адміністрації. А тепер перейдемо до другої часті — до змагань правительства що до унормованя в краях чеських справи язикової в урядах державних.

На разі мусимо дати ще одно пояснене, без якого поодинокі постанови дотичних законів і розпоряджень були би незрозумілі. Дотеперішні норми язикові в Австрії відрізняють строго дві області урядованя — урядоване внутрішнє і внішнє. Внутрішнє урядоване дотикає веденя справ в самім уряді та зносин урядів між собою; внішнє урядоване дотикає тих чинностей, які вивязують ся між урядом і „партією“, то значить між урядом і публікою, яка має зносини з властями чи то з примусу (прим. поступоване карне), чи то з власної ініціативи (прим. процесі цивільні і т. и.) Для обох тих областей діяльності властей обовязують загалом в цілій державі відмінні приписи язикові.

Переходжу до тих норм язиково-правних, які доторкають ся спеціально країв чеських, а з окрема країв Чехії і Моравії. Шлез (Сілезія) не входить тут в гру, через те, що на Шлезку панує ще вповні німеччина, а правительство не має навіть наміру завести там які небудь нові порядки в області урядового язика.

Вихідною точкою буде для нас розпорядженне тзв. Штремаєрівське для Чехії з дня 19 цвітня 1880 (Ч. 14. В. з. кр.), яке досі обовязує і служить основою, коло котрої обертаєть ся боротьба язикова між Чехами і Німцями. Розпорядженне те має назву штремаєрівського, від імени міністра, який се розпорядженне свого часу видав.

Розпорядженне Штремаєра не нарушує прав німецького язика у внутрішнім урядованю і тим самим язик німецький остаєть ся після того розпорядженя і дальше єдиним язиком урядовим.

У внішнім урядованю розпорядженне вводить повну рівноправність обох язиків краєвих, чеського і німецького, і то на усій території краю, отже так в округах мішаних, як і в чисто німецьких та чисто чеських.

Посли німецькі з Чехії ніколи не хотіли узнати того рода унормованя справи, як ввело його згадане розпорядженне. Рівноправність обох мов краєвих на цілій просторони краю, отже і в повітах, де Чехів або майже зовсім нема, або де вони існують ли-

ше в малій меншості, загрожує національний стан посіданя Німців навіть на терені чисто німецьким, і тому Німці побоюють ся, що розпоряджене Штремаєра може вкінці довести до того, що їх національна територія в Чехії завдяки впливови згаданого розпорядження може з часом замінити ся на край, мішаний що-до національності. Натомість Чехи, які змагають ся чехізованя повітів німецьких та уґрунтовання в той спосіб одноцільності краю, стоять усею силою при розпорядку Штремаєра, а жадають лише, аби постанови того розпорядження розширено також на урядоване внутрішнє. Коло тих-то супротивних змагань, тих — що так скажемо — точок вихідних, і обертаєть ся уся язикова боротьба обох національних елементів та їх політичних репрезентантів.

На підставі розпорядження Штремаєра має поладнанє справи в усіх державних урядах, отже в урядах адміністраціних, скарбових і в судах відбути ся в тій мові, в якій сторона внесла поданє, або в якій свою справу устно предложила (§ 1.) В консеквенції річи мають отже також протоколи списувати ся по чеськи або німецьки, відповідно до того, якої мови сторона уживає. (§ 2). Зізнаня свідків списують ся теж в одній або в другій мові краєвій (§ 7). Вироки і рішення в справах цивільних наступати мають в тій мові, в якій відбула ся розправа — при мішаній що-до мови розправі вирокі і рішення укладають ся в обох мовах краєвих (§ 9). В переводі карно-судовім рішає мова обжалованого так для розправи як і для акту обжалуваня й вироку (§ 8). Оголошеня, вписи до книг ґрунтових і т. и. послідувати мають також в мові чеській або німецькій, відповідно до того, на якій мові жадано впису, зглядно відповідно до того, для яких кругів по національності оголошенє призначено. При сумнівности оголошеня посліднують двоязично, в мові чеській і німецькій (§§ 4, 6, 10).

Чехи і Німці, кождий з свого боку старали ся постанови розпорядження Штремаєра при кождій дальшій пробі унормованя справи язикової в Чехії змінити на свою користь. Ті обосторонні, а протилежні собі впливи слідно на всіх розпорядженнях, які відтак видано, як і на предложениях законів язикових, які правительство вносило досі, хоч без успіху, в раді державній. Додати лиш треба для інформації, що в Австрії загалом реґульовано досі справу языка в урядах дорогою розпоряджень і доперва від р. 1900 (предложения Кербера) намагаєть ся правительство під напором Німців перевести унормованє справи урядового языка в Чехії і Моравії дорогою законів державних. В р. 1897 видано нове розпорядженє язикове для Чехії, тзв. Баденівське. Розпорядженє се з дня 5 цвітня 1897 відповідало вповні домаганям чеським і має на собі видний слід впливу чеських політиків. Розпорядженє Бадені стоїть вповні

на основі розпорядку Штремаєра (рівноправності обох мов на цілій області краю), але розширює сюрівноправність вперве також на внутрішнє урядованє. Мову німецьку полишено тільки при почтах і телеграфах, при властях тзв. фінансових та скарбових інституцій, що підлягають безпосередній контролі властей центральних. По за тим в обох урядованях, внутрішнім і внішнім рішати мав принцип персональний — якою була мова подання чи устного предложєня, в такій мові мав іти також увесь провід справи, і у внішнім урядованю.

Розпорядок Бадені привитали Німці одним голосом загального обурєня. Обструкція в раді державній, а потім штурм на презідію палати змели з лица землі розпорядженє Бадені, а з ним і його міністерство.

Зараз новий рік приніс нове розпорядженє, тзв. розпорядженє Гавча з дня 24 лютого 1898. Був се рішучий поворот в напрямі тих домагань, які ставили Німці. Внішне урядованє, зі сторонами, лишаєть ся в розпорядженю Гавча незмінєне, так як того нормували розпорядженя Штремаєра і Бадені, значить на основі необмеженої рівноправності обох мов краєвих на цілій області краю. За те що - до внутрішнього урядованя вводить розпорядженє Гавча вперве принцип національної автономії на основі територіяльній, творячи три роди округів язикових: чеські, німецькі і мішані. В округах чеських урядовою має бути мова (для внутрішнього урядованя!) чеська, в німецьких німецька; в мішаних обі мови краєві залежно від мови сторони або інтересованих кругів. Німецьку мову при почтах і телеграфах іти, полишено без зміни. Від розпорядженя Гавча принцип поділу язиково-територіяльного лишаєть ся вже і на дальше для всіх проб, які починєно в тім напрямі. Він лежить також в основі предложєнь законів язикових внесєних свого часу Кербером, а в посліднім часі бр. Бінертом.

Розпорядженє Гавча не могло устояти ся: звалила його обструкція чеська, так само як колишнє розпорядженє Бадені звалила обструкція німецька.

В р. 1899 зажадали Німці на основі порозуміня між німецькими партіями, щоб справу язикову в Чехії поладнано не розпорядженєм, яке видає правительство по своїй волі, але дорогою закона. Німці хотіли забезпечити ся, що унормованє справи урядового язика в Чехії наступить лише за їх згодою, себто за згодою їх послів, та що вони не будуть наражені на нові якісь несподіванки, так як се склало ся вже раз за часів Бадені.

Так явив ся перший проєкт язикового закона що до унормованя урядового язика на Моравії і в Чехії, внесєний правительством Д-ра Кербера на засіданю державної ради дня 8 мая 1900 ро-

ку. Проти цього пропозиція піднесла ся рішуча опозиція чеська, так що пропозиція за для технічних труднощів не відіслано навіть до комісії. Промова Кербера, виголошена з нагоди внесення проекту закону, аби сторони не перетягали струни і старали ся погодитись, була голосом „вошіючого в пустині“. А тим часом мовний проект Кербера був знаменитим законодавчим помислом, який повинен би лягти в основу всіх дальших проб унормованя мовної справи в цілій державі — всюди там, де живе побіч себе два або більше народів.

Проект опираєть ся на поділі краю на національні території. Ціла Чехія розпадає ся на основі того пропозиція на області мовні. (Sprachgebiete), яких є три — 1) область чеська, яку творять всі повіті чеські, де елемент німецький не доходить до висоти 20% — 2) область німецька, яку творять повіті німецькі з меншою чеською нисше 20% і 3) область мішана, яку творять повіті такі, де оба елементи є собі менше більше рівні, а меншість національна перевищує в усякім разі $\frac{1}{5}$ (20%) часть населеня.

Мова у внутрішнім урядованю виключно такий, яка область. На області німецькій урядова мова німецька, на чеській чеська; в мішаних округах обі мови, відповідно до язика, якого сторона, взг. інтересовані круги населеня уживають. Коли отже, як бачимо, на територіях національних частин обовязує принцип територіальний (про мову рішає область!), то на території національно-мішаній рішає принцип персональний (мова сторони).

У зовнішнім урядованю допускаєть ся у всіх областях уживане обох мов, але зі значними обмеженнями. Поданя можуть бути зовнішні в обох краєвих мовах всюди — на території чеській по німецьки, на території німецькій по німецьки. Однак сторона мусить в таким разі своє письмо внести сама — коли сторона заступлена через нотаря або адвоката, подане мусить бути внесене в урядовій мові даної мовної області. Протоколи при розправах списують ся тільки в мові урядовій, так само вписують інтабуляції гіпотечні та видають ся рішеня.

Коли сторона уживає при розправі иньшої мови краєвої ніж областьна, її зізнапя мусять бути переведені на мову уряду і так списані. Перекладу довершують самі урядники, які сю мову розуміють. Аби урядників перекладачів було подостатком, пропозиція Кербера проектує іменоване урядників „extra statum“, в більшій кількості, ніж даний уряд вимагає. Такими урядниками extra statum (надчисельними) мають бути розумієть ся, урядники, що володіють обома мовами краєвими.

Д-р Кербер станув, як бачимо, на становищу повної охорони прав нації на її національній території. В тим своїм змаганю пішов він так

далеко, що порозуміне з урядом одиниць які уживають иньшої мови краюї ніж є область, допускає тільки за посередництвом перекладчика. Справді сей проєкт Кербера має ту мету, щоб не допускати напливу урядників-Чехів в округи чисто німецькі, хоч та постанова виходить на користь обох сторін, бо так само і спиняє наплив урядників-Німців на область чеську.

Крім предложеня для Чехії вніс ще Д-р Кербер проєкт унормовани відносин язикових на Моравіі. Сей проєкт мав ту хибу, що признав цілу Моравію за округ мішаний по національности, хоч постанова того роду не відповідає дійсности. Моравія має в своїм етнографічнім складі дві окремі національні території і не було причини робити з неї край мішаний. Д-р Кербер зробив се одначе в інтересі Німців, які маючи значні меньшости, по містах також чеської области, виставлені були б на чехізацію.

Предложеню Кербера не судило ся, як звісно, стати законом. Проєкт Кербера вертає знов на порядок дня в предложениях теперішнього президента міністрів бр. Бінерта, який вніс ті самі предложеня під своїм іменем, хоч в змінений деңцо формі.

Предложене Бінерта, внесене в раді державній вперве при кінці 1908 р., має сю добру сторону в прирівнаню до проєкту Кербера, що творить лише пять повітів мішаних, так що територія мішана зведена в тім предложеню до можливо найменьших границь. Важні і деякі иньші постанови Бінертівського предложеня. Передовсім уживане другої краюї мови в областях національно „чистих“ дозволяєть ся не тільки сторонам, але і нотарям та адвокатам — постанова, яку бр. Бінерт ввів на домагане Чехів, котрі проти тих постанов проєкту Кербера дуже сильно опонували. Порозуміне між стороною і урядом, там де сторона уживає иньшої мови при розправах ніж урядова мова области, віддаєть ся новим проєктом самому председателеви трибуналу — так само можуть бути списані в оригівалі иньши язичні зізнаня сторони й свідків як долучники („прилоги“) до протоколу. Категорію урядників *extra statum* зносять. Навпаки, як найбільше урядників повинно володіти обома мовами крайовими — зміна, заведена також наслідком замітів, підношених проти дотичних постанов предложеня Кербера з чеської сторони. Про язикову здатність урядників рішають язикові комісії, творені при центральних крайових властях для обох категорій властей (чеських і німецьких) окремо. Для заохоти до виучуваня другої краюї мови постановлено, що ті урядники які володіють також другою краюю мовою, мають бути ліпше гоноровані (плачені). Аби знов через те чеські урядники не залляли німецької території, постановляєть ся, що процентове число урядників каждой народности має бути раз на все

унормоване. Відносини урядників (чисельні) обох народностей мають відповідати кождочасному відношенню, яке заходить поміж населенем обох народностей в краю. Хибсю предложеня Бінерта було те, що воно обмежує ся виключно Чехією, а Моравію лишає на боці. Видко, що що до Моравії не осягнено навіть в близьких правительству кругах порозуміння що до того, як край сей має бути трактований: чи має він бути язиково поділений, чи навпаки признаний в цілости за мішану територію.

На проєкті бр. Бінерта слідні впливи обох інтересованих сторін, чеської і німецької. Особливо замітне пересуненє справи в напрямі чеського становища, очевидно для того, щоб приєднати Чехів до унормованя справи за коном на основі територіяльно-національного поділу, проти чого Чехи застерігають ся з цілою силою. Чехи стояли і стоять на становищу принципів персональності й рівноправности обох мов на цілій території краю, бо репрезентуючи переважну більшість населеня, можуть тільки при таким унормованю справи счехізувати цілий край і забезпечити його правно-державну одноцільність для будучого чеського королівства.

* * *

Зближаємо ся до кінця.

Боротьба чесько-німецька кипить дальше, хоч правительство робить все можливе, щоб довести обі сторони до порозуміння. Та порозумінє таке, як бувало давнійшими часами, стало вже неможливим. Остання проба зацитькувати обі сторони дрібними уступками й міністеріяльними портфелями була зроблена за міністерства Бека. Склеєно коаліцію, в якій засіли Чехи з Німцями при одній трапезі. Маючи безпосередний вплив через своїх міністрів на правительство Чехи думали, що зможуть счехізувати адміністрацію в краю і завести урядову мову у внутрішнім урядованю *via facti*, дорогою тихого, але поступенного ввядженя чеської урядової мови при помочи чеських урядників. Але Німці схопили ся на тій грі й заложили своє veto. Бек упав, а гаслом нового правительства стало: не давати ніяких національних уступок без обосторонного порозуміння. Так отже виринула чесько-німецька справа в своїй повній піринії і не можна її поладнати, поки рішенє спору не буде переведено у всіх сферах боротьби — так що до сойму й урядової мови, як і адміністрації. На разі, аби примусити Чехів до згоди в справі самої Чехії на основі національної автономії, Німці приперли до муру Чехів загаченем чеського сойму при помочи обструкції. Чи Чехи, втративши віру в успішність боротьби мирною дорогою, не зроблять того самого з парламентом, покаже будучність.

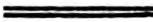
Правительство в усякім разі стоїть між обома сторонами відокремлено, а його проєкти висять у воздуху.

Для нас, Українців, ся боротьба Німців з Чехами і заходи правлячих кругів коло поладнення чесько-німецького спору дуже цікава. На спірних точках чеських і німецьких змагань можна студіювати, чим взагалі стало питанє національне, як питанє політичне. Його суть полягає в тім, щоб опанувати цілий свій етнографічний терен, захопити власть над сим тереном у свої руки та вибити на усій адміністрації того терену характеристичне пятно своєї національності.

Не менш інтересні також заходи правительства. Правительство стало на становищу, що спір німецько-чеський, і загалом національний, може бути поладнаний тільки розділом сфер володіння народів-суперників. А становище се зайняло правительство по раз перший від часу, як існує в Австрії конституційна ера. Тим самим правительство стануло на шлях, на яким також і галицькі Українці можуть дійти до кращої долі в межах Австрії.

Дають сі справи також цінні вказівки і для будучого розв'язання національної справи в Росії.

В тім лежить спеціальний інтерес, за для якого ми вважали за відповідне написати отсі статі про чесько-німецький спір.

Г. БАЙРАЧЕНКО.

І знов весна!..
 Крилом турботним повійнула
 І серце знову сколихнула!

 Іще ти, веснонько, — далеко... там, — далеко...
 А серце рветь ся вже тебе зустріти..

 Як кібці збудять ліс, а в озірце вбрєде лелека,
 З під кущика всміхнуть ся білі квіти
 І як вітрець тихесенький повіє, —
 Я на гробках волошки синї сїю.

Сила віри.

Роман¹⁾.

Всі сі люди думали, що Ванген сам тільки винний їхньому лиху. Та й се ще не найгірше було. Десь там, на дні душі ворухили ся якісь такі темні прочуття, від яких тікав Ванген і силкував ся розважити ся хоч якою роботою.

— Забери собі, — сказав він жінці та й подав їй піднос.

— Та ти ж не випив кави, — зауважила вона здивовано.

І знов ліг Ванген і заклав руки за шию.

— Ні, ти віднімаєш у мене апетит, Каро.

— Я?

— Щиро кажу, — не розумію, яка тобі втіха говорити мені про того кравця? Я думаю так, що краще-б ти направила його до Норбі. — І Ванген так важко дихав, наче щось мучило його.

— Пробач, зітхнула Кара, узяла піднос та й пішла з хати.

Від самого допиту наче гарячка напала на Вангена. Його тактика була така: довести, що він невинний і показати, що справа зо зфальшуванням — то тільки одно кільце в довгім ланцюгу інтриг проти його діла, а з сієї тактики нічого не вийшло. Нею тільки збільшило ся підозрінне. Але Вангенови й на думку не спадало, що він робить не так, як слід.

Ні, після допиту Ванген ще дужче впевнив ся в своїх підозріннях. Адже-ж віра в змову проти його була така, що, хоч і які падали йому на голову нещастя, а вона підтримувала в нім чисте сумління.

Суд присяжних, який або засудить його, або виправдає, неблаганно наближав ся. І Ванген аж слабій став від напруження, але не з ляку, що його засудять за зфальшованне. Ні, лякала його думка, що вся змова проти його може розвіяти ся за вітром — і тоді він сам себе засудить. Ся віра в подлість людську надавала Вангенови певности в тім, що сам він — гарна людина. І от тим-то аж кипів він злобою, коли жінка заступала ся за сих людців. Ставав він тоді несамовито лютий, ладен був кинути ся на жінку. І таким способом Кара віднімала в його останню підпору, за яку-б Ванген міг держати ся.

Почував він і те, що тільки на підставі сієї змови проти його має

¹⁾ Див. III кн. Л.-П. В.

він право звати робітників товаришами своєї педолі. Тим-то всяке бажання жінки виправдати Норбі робило на Вангена таке вражіння, наче вона хоче зменшити його добродійність, ту силу, якої він набрався, спочуваючи робітникам.

Того-ж таки ранку, зійшовши вниз, Ванген побачив, як там тепло, захисто. Він ніяково спитав:

— Пішов кравець?

— Еге, — відповіла жінка, стоячи над балією, де полоскала білизну, — насилу пощастило відправити його.

Наївши ся, Ванген узяв ся до єдиної роботи, яку міг останніми часами робити — до писання статей в робітничу газету. В заголовку стояло: „Спроби з восьмигодинним робочим днем — власника фабрики“.

І те, що саме тепер він був заклопотаний сією справою, відбивало ся на нім гарним світлом, впевняло Вангена, що то не він і не лехковажна реформа привели до руїни.

Справа ся стала йому улюбленою мрією, трактування її мав Ванген за втіху свою, бо вона скидала з його відповідальність і кидала тінь на його ворогів...

І от він сидів собі з люлькою в зубах, — і писало ся йому все теплійше та теплійше. Коли се рипнули двері і ввійшла пані Ванген з засмиканими рукавами.

— Любий Генриху, — каже вона — чи не пішов би ти та не пошукав сьогодні квартиру?

Ванген розсердив ся, що його перебили.

— Я вже не раз казав, що не можу шукати квартиру, коли на моїх плечах ота справа.

І він знов узяв ся писати, а жінка говорила:

— Невже тобі хочеть ся, щоб нас выпхано за двері? Хиба ти забув, що на тім тижні тут буде аукціон?

Ванген кинув об стіл олівцем.

Останніми часами йому все здавало ся, що Кара не має до його віри, думає, ніби все, що він робить — погано, а через те втручаєт ся до всього.

— Наче сама ти не можеш піти напитати квартиру? Се було-б краще, ніж раз-у-раз заважати мені, — відповів він жінці.

— А я й не туди-то, що твоя праця такої великої ваги, Генриху. Як що ти зараз пишеш якісь-там анонімні листи до Норбі та до інших, то краще-б ти не робив сього. Я певна, що тобі від того тільки гірше буде.

— Ти не можеш інакше думати про мене, як тільки так, що я роблю всяку підлоту? Се мені, Каро, дуже приємно чути...

Вона стояла й мовчки дивилася на чоловіка. А тоді пішла до кухні і взяла ся прати дитячу білизну. Тяжко-важко було їй жити серед сього милого збіжжя, що вже не їм належить.

Як сідали обідати, то не певні були, чи будуть вечеряти. Але-ж йти на село й шукати собі притулку — се сором, на який Кара не могла зважити ся.

А се власне й казали їй, впережали, коли йшла заміж за Вангена.

— І чом би то йому самому не піти, коли має так багато гулящого часу? Чом він не пожаліє її?

Отакі думки страшенно мучили Вангенову жінку останніми часами.

А на Вангена швидко знов найшов настрої і він чимало написав, коли знов увійшла жінка. Тепер вона прийшла з дівчачим двоохлітком.

— Вибач, Генриху, що я осе знов тобі заважаю, але я просила тебе врубати дров, а ти не нарубав. То доведеть ся тобі наглянути на дитину, поки я піду та врубам сама.

Ванген підвів голову, поглянув на неї й тяжко зітхнув.

Кара бачила, що чоловік щось має сказати і дожидала, неспокоїно поглядаючи на його.

— О, Боже-ж мій! — зітхнув Ванген.

— Так дуже журиш ся, Генриху?

— Я гадав собі, що ти, Каро, станеш мені в такий час у поміч, а от тепер бачу, що коли-б люди прийшли сюди і вбили мене, — ти так само спокійно підеш варити їсти, прати, журити ся тим, щоб знайти квартиру. А перш за все ти-б не забула врубати дров.

— Що-ж робити, Генриху. То не моя вина, що я не маю тепер наймички.

Тоді Ванген сердитий схопив ся з місця.

— Ти знов своєї! Доки й жити мого буде, силкуватиму ся віддати тобі твої гроші!

Карен оступила ся, неначе в лице її вдарено: вся вона аж скипіла.

— Ні, се вже занадто! Я навіть починаю бажати, щоб ти був винуватий, Генриху, бо, ніде правди діти, ти стаєш неможливий через оту свою безневинність!

— Каро, що бо ти кажеш! Він зблід і губи закусив.

— Те, що ти чуєш! — відповіла вона, взяла за руку дитину й пішла собі.

Трохи згодом Ванген почув, як Кара рубає дрова в повітці.

— Тяжко їй мабуть цюкати поліна, — подумав він. Все инше вона терпеливо робить... А що як люди й її віднімуть?

А пані Ванген, узявши ся до роботи, не спускала з очей доньки,

якій дала грати ся двома гіллячками. Обурювало її те найбільше, що чоловік, захоплений думками про свою невинність, а-ні трошки не дбав ні про неї, ні про дітей. І ні про що инше не повинна, на його думку, говорити Кара, — тільки про його невинність; нічого не повинна почувати, окрім жалю до його. Не минуло й пяти тижнів, відколи вони поховали немовлятко, а чоловік і не згадує про його та й її забороняє.

А найгірше надокучили пані Ванген безупинні чоловікові підозріння. Ввесь світ почав здавати ся їй таким поганим. І дуже прикро було те, що Кара сама почала приставати на ті самі думки, що й чоловік, а се було їй так противно, як ота хвороба, якою вона гидувала і якої хотіла-б позбути ся.

І що більше ханав ся Ванген за негодящі способи, аби довести свою безневинність, то гіршим здавав ся він жінці. Частійше приходив він до дому паний. А тоді робив ся неделікатним і не давав сперечати ся з собою.

Пані Ванген здавало ся, що та невинність скине з чоловіка всяку відповідальність за все те лихе, чого він попередю накоїв, і дасть йому право робити все, що схоче тепер і там далі.

Коли пані Ванген ще раз увійшла до хати, то чоловік ходив туди й сюди.

— Каро, — сказав він — ти, звичайно, можеш собі думати про мене все лихе, бо пожертвовала для мене собою...

— А ще що можу я робити? Я-ж, здаєть ся й так працюю з ранку до смерку.

— Так. Ти працюєш. Але ти могла-б не так багато працювати. Чом би тобі не відіслати дітей на якийсь час до твоєї тітки? Ти-ж знаєш, що вона з охотою візьме їх, — а тобі було-б спокійнійше.

— Та невже справді ти хочеш усіх трьох віддати?

Ванген помовчав.

— А хиба се щось таке страшне?

— Можливо, що, як на тебе, то воно й не страшне, — промовила Кара тай пішла собі до кухні.

Було се наприкінці квітня. В повітрі пахло вже весною. Одного дня, коли пані Ванген стояла на веранді і любовала з погоди, сонце так гарно пригрівало. Глинисто-жовта річка бігла з шумом, ховаючи ся часом у вільхових кущах, які вже вбірали ся в зелені пуянки. З-праворуч видко було фіорд, де купали ся ясні хмарки.

— Мамо, покажи й нам, — кричало двійко дівчаток — чепляючи ся за мамину снідницю рученятами.

Діти хотіли, щоб мама показала їм те, на що дивить ся сама.

Коли се чує Кара знайоме бухиканне за фірткою, під садком. То

був її батько. Останніми часами його одвідини ставали все важчі та важчі. Вона пішла до хати й сіла шити, прислухаючи ся до батькових важких ступнів на веранді. Батько прикинув ся, наче не помітив, як дочка підвела ся й подала йому руку. Обоє дівчатка, які були вибігли дідусеві на зустріч, й собі зніяковіли, бо він поминув їх і почвалав до зручного крісла. Там він важко осів ся.

Тяжко дихаючи, поставив дід ціпок між коліньми й спер ся на його тремтячими руками.

— І сьогодні нема його дома?

— Нема, тату.

— А ранійше раз-у-раз сидів дома. Хе, хе...

Старому було років сімдесят. Був він високий на зріст. Довге сиве волосє, велика жовта борода і червоні мокрі очи робили з його патріарха з вигляду. Ходив він у чорній байовій куртці, жилетці зо срібними гудзиками. Троє їх внизу не були застыбнуті і видно було кругленький живіт.

— Як ся маєш, тату?

— Я? Чудово. От буде аукціон у нашім дворі. Заберуть усе до снаги. Брат твій поїде в Америку. А я? Лишу ся без притулку й вибиратиму: чи йти мені за сином, а чи в богадільню.

— Тату! — промовила Кара, не спускаючи з його очей. Старий засміяв ся. Губи йому були стиснуті, а червоні руки, сперті на ціпок, дуже тремтіли. І голова трясла ся на тонкій шиї.

— Може й сьогодні він читає відчит робітникам? — спитав дідусь з гримасою.

— Ні, — відповіла тихенько пані Ванген.

— Нам старим навдивовижу те, що, як гірші стають люди, то й більшу мають вони охоту навчити інших. Чи ти-б не сказала мені, чого він там навчає отих ледарів? — він, який так одурив їх.

Кара нічого не казала. Вона тільки зітхала.

— Та й ті робітники — теж добрі! Можна зводити їх як найкраще, аби тільки потім лекцію їм прочитати! Не мають же ані одєжени, ані хліба того шматка, а от же радї, коли покажуть їм клаптики паперу і тіпнуть ся тими клаптиками. Так, так... В гарні часи живемо ми...

— Тату, ти-ж не збираєш ся їхати до Америки?

— Ні, я про се не думаю, як що він верне мені моїх десять тисяч. Вони-ж були йому потрібні тільки на два тижні.

І знов засміяв ся старий.

— Та він же казав так, бо вірив, що воно так і буде.

— О, звичайно, що так! І через оту віру ми тиняємо ся тепер з одного двору до другого. Дісно, що чудесна віра!

Знов прикусила пані Ванген губи й не казала ні слова.

Старий витер губи й озвав ся :

— Але тепер я вимагаю собі задоволення. Ти мусиш покинути його, Каро. І ти й діти! Бо як я поїду в Америку, то помру серед Атлантичного океану. Може-б ще я й знайшов собі притулок у сім дворі... Але може ти думаєш, що я лишу ся там і спокійно дивитиму ся, як чужі люди порядкуватимуть у хаті? І щоб коло мене не було ні одної моєї дитини? Ти повинна бути коло мене. Чуєш, Каро?

І батько втопив у дочку свої червоні очі.

Пані Ванген дивила ся на батька й сама не знала, що йому казати. Небавом похитала вона головою. І скінчило ся, як звичайно: старий розгніваний вийшов, кажучи, що й нога його тут не буде ніколи. Але швидко Кара почула батьків голос у садку і, коли вийшла, він стояв під фірткою, відвернув ся, а руки трясли ся на цїпку.

— Ти зміркувала відповідь?—крикнув він.— Бо се я прохав тебе, Каро, в останнє.

Вона не могла нічого відповісти. Зробила руками безсилий рух тай пішла до горниць, упала там на тапчан і зайшла ся плачем.

— Покинути його? Ні, тоді вийде, що люди, обвинувачуючи його, мали рацію.

Ванген вернув ся до дому і почав оповідати, що робітники збирають ся зробити демонстрацію першого мая. І він так думає, що вони хотять йти демонстрацією до Норбі.

Карен здало ся, що чоловік тішить ся тим, і вона промовила :

— Але-ж се не твоя вигадка, Генриху?

— Моя? звичайно, що ні! — І він згорда засміяв ся.

— Прошу тебе, зроби так, щоб того не було.

— Ото, Господи, яка-ж бо ти швидка! Коли казати правду, то я не хочу їм заважати. Єдина зброя робітників — виявляти свій протест спільно. А що вони хотять показати Норбі та иншим здирщикам, якої вони думки про них, то тут я не можу ставати їм на перешкодї.

— Я саме про те й думаю, — промовила Карен, зітхнула й пішла з хати. І тепер було їй ще важче зневажати чоловіка, бо саме тепер вона мусить лишити ся коло його наперекір усьому світови. Власне тепер почувала пані Ванген потребу шанувати його. Те її дуже хвилювало, що, коли инші напосїли ся, щоб погубити її чоловіка, — він сам допомагав їм те робити і сам себе губив.

Одного дня прийшло оповіщення від заряду аукціона про те, що фабрика й виля продані, то виходить треба вибрати ся.

І от настав таки день, коли пані Ванген довело ся йти на село шукати квартиру. Недалеко, в однім дворі була гуляща хата колишнього

вчителя, але хазяїн її Ларс Крінген колись сватав Кару і вона не схотіла йти за його. І тепер йти до його? Обійшовши чимало хат, знесилена вернула ся Кара до дому та так, як була в брилику й мантильці, сіла спочити. Скрізь відмовлено їй. Але треба-ж найняти десь квартиру. Противно було думати, що ще раз треба просити чоловіка, щоб йшов шукати хатину.

— Ну, як так, то й так: що-ж робити! — І пані Ванген пішла до Ларса Крінгена.

А за кілька днів з гарної виїздила фура, а на їй сиділо двоє дітей і ще третє було на руках у пані Ванген. Віддалеки йшов Ванген, засунувши руки в кешені.

Хата стояла на горі, оточена соснами. Було в їй дві світлиці й кухня. Але коли нові господарі повходили в середину — нова оселя так відрізняла ся від попередньої, що обое поставали й стояли на однім місці. Темно. Двері й вікна понівечені. Підлога облїзла. Стїни потріскали ся. Багато було тут бруду — на лихо пані Ванген. А найгірше було те, що доводило ся просити в Крінгена в борг молока та й всього иншого. І як пані Ванген робила се, — їй здавало ся, що підлога завалюєть ся під нею...

І все се стало ся через Вангена. Що більше силкувала ся вона бороти ся з сим почуваннем образи, — то більше воно її гризло.

І в таких злидних та в біді тільки тоді балакали між собою чоловік з жінкою, коли сварили ся.

І все частїйше вертав ся Ванген до дому паний.

II.

Ейнар Норбі ще не вставав з ліжка, але що не день, то все більше дозволяли йому сидїти.

Так йшли дні за водою, один за одним минали. Бачив Ейнар — останні купки сїгу в дворі і те, як дзвоники на санках вступили місце туркотїнню колес. І чув він з даху перших птахів.

Одного дня дійшли йому до вуха мекання овець — їх вже в поле повиганяли — і крик малого Кнута зо східців вівцям у слід.

Для Ейнара ся слабїсть була чимсь таким темним. Вона відрізала його від того, що стало ся колись там давно, від того, про вішо він не міг думати. І в міру того, як все те виясняло ся, Ейнар став почувати себе тут на вдивовижу гарно. Знов зробив ся він дитиною. Мати гляділа його, давала з своїх рук їжу, а Ейнар став неслухняний і вередливий.

Мати спиняла його, прала білизну і сушила коло печі, точнісінько так, як колись робила. І Ейнарови здавало ся, наче він наново вродив ся.

При такій слабості від найменшої прикрости виступали йому сльози на очах, як у дитини. Чекати на матір, яка десь забарить ся, він ніяк не міг. І тільки, як почав Ейнар поправляти ся, то помітив, що батько не одвідує його ніколи, — і стало йому зараз ясно, що батько не хоче вернути тієї справи. Але й він сам не повинен і думати про те, бо від того стало ся вже стільки горя. А про все те горе повинен був знати Ейнар.

Одного дня прийшла Інґеборґа з літцем у мисці й весело сказала: — Треба, хлопче, помити тобі ноги.

І коли Ейнар простяг свої спитнілі ноги й почувив, як легенько торкаєть ся його тіла губка, з очей йому покотили ся сльози.

— Боже мій, — подумав хворий — як то добре опинити ся знов дома. Він згадав, як спершу під час гарячки напав на його страх, коли зрозумів, що пораяють ся біля його люди, яким він зрадив. Але те почування минуло ся, поки він слабував. У гарячці ввижав ся Ейнарови Ванґен і казав: „Через тебе йду в тюрму“. І тоді кричав Ейнар з переляку. Але ж і се було під час хвороби, а тепер він видужав. Як то дивно бути слабим!

Сестра витерла братови ноги мяким рушником, а він дивив ся вгору й думав: Дякую тобі, Господи, що не допустив мене зробити лихо сим людям...

Минали дні... Коли вже Ейнар міг ясно міркувати про все, то жах брав його від думки: що буде, як він зійде вниз і спіткає там батька? Само собою, він перепросить батька. Але се боліло Ейнарови. Думки прокинули ся й казали: „забув ти, Ейнаре, свої найсвятійші обовязки. І що більше лежиш отут та приймаєш оті знаки любови до тебе, то все безсилієш для боротьби з сим. Ти повинен порятувати безневинного від кари, показати силу своєї вдачі. А тепер ти цілком розбитий. Ти втік, — і от лежиш отут та дякуєш за се Богови“...

— Мамо, кликав тоді її Ейнар не по своїй волі. А коли матери не було, то брав його жах якийсь, і недужий аж тоді заспокоював ся, коли мати сиділа над ним.

— Як же ти схудла, зблідла, мамо! А все через те, що сидиш коло мене по цілих ночах.

— Не кажи сього, мій хлопче. Як же ти себе почуваєш? Може чого хочеш?

І такі слова, повні ласки, мали якусь силу над Ейнаром, бо прогнали страх і на якийсь час давали спокій, задовольняли. Одного разу прийшла до слабого Інґеборґа з розквітлою гілкою берези. Ту гілку поклала вона йому на ліжко.

— Ось вістник весни. Гляди, щоб ти як найшвидче міг ходити та

дивитись, як я впорядкую садок. Нарешті можна було Ейнарови ходити. Тоді він сів біля вікна. Дівчата без хусток бігали на дворі, реготали ся й весело гомоніли.

Ейнар і собі засміяв ся до них. Як був він хлопчиком, то любив бігати кругом повіток. Кожен куточок там мав свої спогади, які тепер зринають і все більше малюнків минулого сплітаєть ся з сими місцями й людьми.

Прийшла якось Інґеборґа, немов би чим зворушена, тай просить Ейнара, щоб дозволив трохи почитати йому з молитовника. Ейнар, аби вволити сестрине бажанне, згодив ся, слухав і почало подобати ся те, що читала Інґеборґа. Якось увечері, після прочитаної молитви, Інґеборґа сказала :

— Лід вже рушив. Сьогодні пішов параход.

І Ейнар уявляв собі велике, чисте озеро. Зверху воно зелене, бо стоїть ще сніг. Де-не-де плавають колодки. Он там птах якийсь сидить на шматку криги й разом з нею пливе, тріпаючи коли-не-коли крилами.

І бачить Ейнар параход, накритий від сонця брезентом (маркизою). Сидить на борті жіноцтво, повбіране в ясні сукні. Ах, літо наближаєть ся !

— А знаєш, що тато робить ? — сміючи ся питає Інґеборґа.

— Тато ? — пошепки озвався Ейнар і повернув ся до стінки.

— Еге. Він загадав зробити тобі світличку в наметі. Лікар казав, що тобі треба перебути літо в горах.

Ейнар повернув до сестри голову й раптом зайшов ся сміхом, не наче той пустун. Виходить, що й батько дбає про його.

— Батько ще ні разу не приходив до мене, — додав він журно по хвилині.

Інґеборґа зітхнула, стежучи за вогнем на свічці.

— Він роспитує про тебе по сто разів на день, промовила вона. А як було тобі дуже погано, тато не міг ні пити, ні їсти.

Тепер вона поглянула на бліде Ейнарове обличчя. Хоч очі були заплющені, але в куточках їх помітні були сльози, а губи він стиснув. Інґеборґа устала, витерла братови лице своєю хусточкою й сказала :

— Як що тато не приходив до сієї пори, то тільки через тебе. Не можеш же ти дождати батька, поки він знає, як ти про його думаєш.

Ейнар заціпив губи так наче від страшного болю.

— Чи можу я сказати татови, щоб прийшов до тебе ? Ейнаре ?

— Скажи, — пошепки мовив слабій.

* * *

Жінці своїй Норбі сказав, що посварив ся з сином і не піде до його доти, доки тому не дозволить здоровле побалакати в сій справі.

З часом Норбі переконав ся в тім, що то вороги наструнчили проти

його сина. Але хто то такий швидкий? Доброго ж вони накоїли Ейнарови.

З яким напруженням почав ждати батько, коли вже Ейнар пришле по його. Адже ж відколи вони розійшлися тоді, Норбі не міг побачити ся з сином, аж поки він сам того не схоче. Та тільки ж чи схоче? Чи вернеться до батька його хлопець?

А що ж думав Норбі тепер, коли та бажана хвилина настала? Він обережно йшов по східцях і так хвилював ся, що мусів держати за бар'єр. А як увійшов, то зараз помітив, як схуд його син.

Ріденька борідка, що виросла йому під час слабости, зовсім змінила обличчя.

В Ейнара були ще мокрі очі. Він боязко всміхав ся, подаючи руку. Інґеборґа йшла за батьком, але вглядівши, що він зворушений, нишком вийшла. Батько з сином лишили ся вдвох.

Старий затиснув губи, сів і взяв подану йому руку. Була та рука така вохка, худа та безсила, що батько бояв ся й приторкнути ся до неї...

Ейнар, помітивши, що старий зворушений, сам знервований до краю попередньою розмовою, зайшов ся голосним плачем.

— Пробач, батьку...

Старий підвів ся й щільнійше вкрив сина ковдрою.

— Не кажи про се, — насилу вимовив він. Ти зовсім не повинен думати про се, бо пошкодить твоєму здоров'ю.

А як небавом Норбі був уже в своїй канцелярії, то витерав носа, так наче була в його нежить.

— Богови дяка й хвала, — сказав він зводючи очі вгору, — за те, що вернув мені сина.

Він схилив ся над софою й сидів отак, дивлячи ся просто перед себе. Губи йому тремтіли. Ніколи нічого отакого не трапляло ся Норбі.

— Ні, ся слабість Ейнарова мала якусь вищу ідею... Тепер тільки Норбі зрозумів.

— Дякую! — сказав він і ще раз подивив ся вгору. Уявімо собі жінку, якій вернули дитину, захоплену розбійниками, і зрозуміємо тоді, що радощам її кінця-краю не буде. Але разом з тим вона буде ненавидіти того, хто захопив був її дитя. Жах, що він може вернути ся, бажання зробити його не страшним — такі самі, як і радість її.

Отаке рибало ся й Норбі: в своїх радощах він думав про Ванґена. „Не пощастило тобі, — гадав старий. Є щось дужче за всі їхні хитрощі“. І дякуючи тепер Богови за своє велике щастє, Норбі в той самий час уявляв собі Ванґена та інших ворогів: вони стояли йому перед очима, як оті темні сили, що можуть знов зробити напасть. Але тепер уже треба зробити їх нестрашними.

— Він мусить піти пріч з нашої парафії, — така промайнула в Норбі думка: одночасно і почування втіхи і лютий гнів. Доволі вже він лиха накоїв. Мало для його тюрми. Треба його зовсім випровадити звідси.

І коли б тепер найкращий друг Норбі та сказав йому: „а все ж таки ти поручив ся за Вангена!“, — то Норбі кинув би його об землю. Адже ж сам Бог бачить, що то все брехня. Хиба ж може бути безневинною людина, яка пускаєть ся на такі плутні? Ні, ні!

Коли отакі думки ворушили ся йому в голові, то було Норбі, так противно, що аж плюнути хотіло ся. Ні, він таки має рацію. Біс його бери! Ванген запевняє, ніби Норбі підписував за його в Grand Café-Ніколи в світі! Дякую тобі, мій Господи. Ну, та тепер Ванген таки мусить вибрати ся з парафії.

III.

І от таки настав той день, коли батько пані Ванген і брат її мусіли вибрати ся з свого двору. Вона наважила ся ранійше встати та помогти їм складати ся.

Але ще в четвертій годині вдосвіта збудив її грюкіт у двері. Пані Ванген здивовала ся, встала, швиденько напила на себе сукню тай підійшла до дверей.

— Хто там такий?

То був її брат.

— Щось стало ся?

— Батько! — пошепки вимовив він зтурбований та так і стояв на дворі.

— Йди до хати. Що ж там стало ся з батьком?

Брат нічого не відповів, прошов повз неї в хату і знесилений звалив ся на крісло.

Пані Ванген так злякала ся, що й слова не могла сказати, стояла на місці, дожидаючи, що то скаже брат. Стояла вона отак у сукнінках, напаявши ся хусткою, а брат як найбережнійше оповідав, що батько вчора десь зник. Усіх сусідів питали, шукали і на сам кінець знайшли його в повітці. Там він повісив ся.

* * *

Коли Ванген зійшов того дня вниз, то жінка його все сиділа в лехкім убранні і дивила ся перед себе мертвим поглядом.

Кава не зварена. Ніде не прибрано. А вона сидить неначе заніміла.

— Голубонько, Каро, що тобі таке?

— Нічого, — озвала ся вона ледве чутно.

Але все одно мусіла вона робити все, чого вимагає господарство. Старшій дочці треба було йти до школи. Меншеньких треба було поза-

чісувати, повмивати, подбати про всю иншу хатню справу — про молоко то що.

От старий тато все ходив за нею слідком. Він раднійший був убити себе, аніж покинути рідне гніздо. А тепер пані Ванген бачила, як він висить, зачепивши мотузку за тонку шию, в тій самій повітці, де вони так часто гуляли в жмурки.

І все казав він сьоеї та своєї:

— Се ти всьому виною! На що пішла за Вангена? А тепер от сама бачиш!

Ледве ноги носили її туди куди треба було.

І Ванген, як довідав ся про се, то так і лишив ся сидіти, затуливши лице руками.

Постать старого, якого він на той світ загнав своїми витівками, знов нагнала на Вангена того настрою, що мучив його в купе тоді, як їхав він з міста додому: почування провинности й тяжкої відповідальности впали йому на голову важеним тягарем.

— Ох! — скрикнув Ванген і схопив ся з місця. Се вже над силу мені, Каро! Не втерплю такого багато! Ти повинна допомогти мені.

— Ні, то ти повинен мені допомогти, — промовила вона тихенько, не дивлячи ся на чоловіка.

У день Ванген знов прийшов і застав жінку на тім самім місці. Вона сиділа, не ворушила ся і все дивила ся перед себе, хоч меншенька дочка й шарпала матір, галасуючи, за спідницю. Ванген поглянув на неї й мимоволі здригнув ся.

Він не знав, чи то зненависть до його в сїм погляді, чи переляк? „Вона думає, що то я всьому винний і от-от висловить се“, — промайнуло йому в думці. І хоч сам він почував себе винуватим, але брала охота суперечити, доводити, що се не так.

„Здасть ся й так доволі з мене“, — думав Ванген і від того все дужче брало його обурення: так наче й справді сьому новому лихови була винною жінка.

Жили вкупі, а бояли ся одне другого; мовчали, бо знали, що кожен з їх мав охоту звернути всю вину на другого. Вигнано їх з хати, де прожили вони свої найкращі літа, а тут у сій гидкій хаті злидні й недоля раз-ураз нагадують їм лихо їхнє, — і ще більше віддаляють одного від одного.

Перекл. В. Пазаревська.

(Кінець буде).

М. ГЕХТЕР.

З українського життя.

Наші муніципалітети.

Задавшись метою написати ряд біжучих нарисів про сучасне становище різних боків громадського життя на Україні, ми не могли поминути питання про теперешній стан нашого муніципального самопорядкування. Хоча звязок між муніципалітетами й українською національним життям й не є таким значним; хоча той чи инший напрям муніципальної політики може мати й не такий сильний вплив на становище народніх мас; хоча, нарешті, реформа муніципального самопорядкування й не всіма вважається черговим завданням української національної політики, — проте кілька сторінок часописи й кілька хвилин уваги, присвячених сьому питанню, марно потраченими не будуть.

Перш за все, до міста мандрує „зайва“ сільська людність, і останніми часами, з розвитком безземелля й малоземелля на селі й з розвитком індустрії в місті, се переселенне з сел до міст стає все інтенсивнішим і набирає все більших розмірів. Яке значінне сей факт має для українства—се зрозуміло з двох слів.

Від того, яку політику провадить кожен окремих муніципалітет і всі вони разом — національну й поступову чи русифікаційну й реакційну — залежить у значній мірі „національний баланс“ українства. У першій випадку більшість селян, що прибули до міста за хлібом, будуть у значній мірі заховані для культури й для українства, в останнім — навпаки.

Не слід забувати й про те, що міста здебільшого являють ся осередками українського інтелігентного пролетаріату. Ся верства нашого національно-нечисленного народу є майже єдиним носителем і провідником української національної ідеї. Розуміється, не може бути сумніву в тім, що той чи инший характер муніципальної політики не може не відбиватись на становищі сєї верстви. Те чи инше санітарне становище міста, те чи инше відношенне муніципалітету до національного питання взагалі й до українства зокрема, та чи инша постановка народньої освіти й цілого муніципального господарства — все отсе тисячами способів і шляхів дотикається до життя пересічного українського інтелігента-городянина й так чи инше впливає на нього.

Нарешті — й се головніше за все — міста се осередки осілого українського робітництва. Неорганізовані, несвідомі ні клясово ні націо-

нально, віддані в повну владу своєї темряви й своїх первісних інстинктів, українські робітники представляють собою дуже вдячний матеріал для експериментів як позитивного, так і негативного напрямку. Муніципалітети можуть зовсім не дбати про робітників і можуть уживати заходів, щоб формувати з них розбишацькі банди, й можуть, нарешті, з великим успіхом працювати над їх культурним і моральним розвитком. Усе се далеко не однаково для українства, бо кінець-кінцем робітництво все-таки являєть ся першою після селянства реальною силою, на яку зможе й повинна буде опертись боротьба за здійснення українських національних ідеалів.

Усі наведені міркування надають муніципальному питанню певний інтерес. Але oprіч цього, так би мовити, теоретичного інтересу муніципальне питання має ще в даний момент і інтерес чисто-практичний, зободневний. Саме тепер відбулись (почасти ще відбувають ся) вибори в цілому ряді українських міст: Полтаві, Одесі, Херсоні, Миколаєві, Лубнях, Катеринославі й т. д. Огляд сих виборів, представляючи й сам по собі певний інтерес, дає oprіч того змогу вияснити й теоретичний, принципальний бік питання. Зв'язавши, таким чином, „приятное съ полезным“, ми й приступимо до виконання нашого завдання.

Ще „Городовое Положеніє“ 1870 р. мало багато хиб, головнішими з яких були — цензовий принцип і підвладність адміністрації. Одначе, Положеніє 70 р. мало також багато позитивних боків, унаслідуваних від вільних принципів „епохи великих реформ“. Зате Положеніє 1892 року, на підставі якого провадить ся зараз муніципальне самопорядкування, маючи всі хиби попереднього Положенія, не має, на жаль, його позитивних боків. Цензовий принцип доведено в новім Положенії до *plus ultra*, а статі 76—88 його з ріжними пізнішими новелями й доповненнями без остатку віддають органи муніципального самопорядкування на „усмотрѣніє“ почасті місцевої й почасті центральної адміністративної власті.

Таким чином, органічні хиби Положенія 1892 р. згори паралізують усяку змогу поступу й демократизму в нашій муніципальній політиці. Одначе, коли б очищено було місце для вільної гри громадських сил, коли б та славнозвісна законність, про яку так люблять урочисто промовляти наші державні мужі, справді торжествувала, — тоді де-що можна було б робити й де-чого досягти навіть у межах прокрустового Положенія 1892 р. Та одне діло „должное“, а друге — „сущее“.

А „сущее“ настільки безрадісне й сумне, що потрібна нелюдська сила характеру й янгольська віра, щоб не опустили руки й не пропала

надія на кращу будучність ¹⁾). Се фатальне „сущее“ зустрічає муніципальних діячів при їхнім народженню й провозає їх при скінченню громадської діяльності, а часто тривожить їх ще й по смерті. Є від чого прийти в розпач.

Передвиборча кампанія се момент, коли невесела російська дійсність проявляєть ся у всій своїй непевній красі. Тут у діло пускаєть ся весь численний апарат бюрократично-адміністративних репресій, вироблених теорією й практикою російського „конституціоналізму“. Досить того, щоб яка-небудь громадська група зрелась „правого“ прапора й виступила під яким-небудь иным, хоча б таким ультра-невинним, як безпартійно-господарський, — і перед нею замикають ся всі шляхи до виборця. Ось де-які факти з цієї категорії.

В Катеринославі губернатор заборонив обом місцевим поступовим газетам друкувати реєстри виборщиків (зверніть увагу: не реєстри кандидатів на гласних, а виборщиків) у міську думу. Газетам „даєть ся“ змога передрукувати реєстри з чорносотенної „Русскої Правди“, що користуєть ся особливою ласкою. Таким чином, одного ярлика поступовости тут було досить, щоб газети було позбавлено їх законного права, а читачів тих газет примушено читати чорносотенну „літературу“ ²⁾).

Все-таки катеринославський губернатор ще, очеридно, не зовсім потеряв почуте „конфузу“, бо обмежив ся обходним „воздѣйствієм“. А от, напр., у Херсоні — там конфузять ся значно менше й „впливають“ на виборця значно простійше й безпосередніше. „До городських виборів, — пише кореспондент „Рус. Вѣд.“, лишаєть ся менше двох тижднів, але обставини, при яких проходить передвиборчий період, цілком такі самі, як у сусідній Одесі. Передвиборчих зібрань немає, непомітно ознак якого-небудь оживлення, агітації за тих чи інших кандидатів на гласних. Нічого сього непомітно, принаймні, відверто, серед поступової частини

¹⁾ Наскільки наша сучасна муніципальна дійсність здатна підірвати в людях віру видно, між иншим, з такого факту. Відомий у Полтаві муніципальний діяч д. Мих. Сосновський, переживши останню виборчу епопею в Полтаві, зневірив ся до того, що пише: „Ся демонстрація безсилости поступової частини громадянства (мова мовить ся про погром опозиції на останніх виборах. М. Г.) повинна покласти кінець її надіям зробити що-небудь на користь муніципальної справи при сучасних обставинах, її змаганню зробити муніципальну справу справою громадською, вкласти в неї ту масу енергії й знань, яких майже не можна й не буде можна прикласти до муніципальної справи при істнуванні Положення 1892 р.. Змогу безпосередного впливу на муніципальну справу з боку широких верств людности й інтелігенції ми вважаємо зараз річю безнадійною („Кієвскія Вѣсти“, 74, 1909). До якої безнадійности треба дійти, щоб так говорити про дорогу справу, на яку, може, покладено довгі роки невпинної й тяжкої праці!

²⁾ „Бирж. Вѣд.“, 46, 1909 г.

людности. Виборці сієї категорії навіть спроб не роблять для влаштування передвиборчих зібрань, перебуваючи весь час у стані якоїсь кошмарної придушености під впливом адміністративного гніту й сваволі — сього постійного прояву збільшеної охорони, під якою ми не перестаємо жити. Агітувати шляхом преси — нічого й думати: нема жадної поступової газети, всі вони зникли з херсонського горизонту після числених ударів, що впали на них у виді штрафів і інших кар. Начальство гадає, що для Херсону цілком досить виплеканого ним чорносотенного листка „Родной Край“ (друкується безплатно в губернській друкарні). Одні тільки праві, консервативні елементи мають повну, нічим необмежену волю. Виборці сієї категорії влаштовують зібрання, намічають своїх кандидатів на городських гласних, навіть, кажуть, реєстр останніх поширюється серед публіки, й взагалі повні надії на близьку виборчу перемогу ¹⁾).

У Полтаві остання виборча кампанія пройшла при таких ненормальних і разом з тим цілком характеристичних обставинах, що з сього приводу утворилась ціла література. Праві, заохочувані й на всі способи підтримувані адміністрацією, провадили боротьбу, на вислов кореспондента, „з истинно-русским нахабством і безсоромністю“. Коли ж сі випробовані „способи“ не помогли й перші вибори все-таки принесли перемогу опозиції й провал правим — тоді на поміч прийшла адміністрація й майже без жадного формального приводу касувала вибори. Розуміється, що нові вибори дали миліший адміністраторському серцю результат.

Одначе, все, сказане про предвиборчу кампанію в сих містах, можна вважати ідеалом конституційности й законности в порівнанні з тим, що діється в Одесі. Та про се треба розказати окремо.

— Коли б мені навіть рік тому, сказали, що можна так поводитись особам власть маючим з законом і мирними обивателями, хоча б і при збільшеній охороні, як б у сім все-таки, не зважаючи на стільки гірких доказів, сильно усумнив ся. Але в нас усе неможливе стає цілком можливим! Генерал Толмачов признає лише один закон — власне „усмотрѣніе“, лише одного повноправного громадянина — самого себе.

Так гірко скаржить ся на сторінках петербурської „Рѣчи“ один з видатніших одеських городян. І дійсно: те, що діється зараз в Одесі, ледве чи має собі щось подібне навіть у літописях сімволічного міста Глухова.

За весь час існування в Одесі муніципального самопорядкування се перший випадок, коли Одесіти не мають змоги влаштувати ні одного

¹⁾ „Рус. Вѣд.“, 47, 1909.

виборчого зібрання. Одеса знала Тотлебена й Панютіна, фон-Роона й Зеленого, Шувалова й Нейдгардта, але ніхто з цих адміністраторів за доконституційних часів не дозволяв собі того, що дозволяє собі генер. Толмачов за часів „оновленого“ ладу. Навіть року 1906, за часів існування військового стану в Одесі, виборці умудрялись збиратись... у бані, над чим у свій час немало сміялись у закордонній пресі. І от тепер дійшло до того, що навіть зібрання в банях являють ся для Одеситів недосяжним ідеалом¹⁾.

Ще гірше стоїть справа з агітацією шляхом преси. Нічого й казати, що одеським газетам строго-настрога заборонено подавати які-небудь відомости про поступових кандидатів або в статях чи замітках провадити яку-небудь „тенденційну пропаганду“. Так саме було наказано од імени інспектора друкарень властителям усіх одеських друкарень ні в яким разі не друкувати жадних виборчих відозв, реєстрів то-що „во избѣжаніе могущихъ возникнуть нежелательныхъ послѣдствій“.

Наслідком такого стану річей явилось те, що, напр., культурно-господарська група, яка склалась в Одесі перед виборами і в яку входять люде різних напрямів, не могла надрукувати в Одесі свого реєстру кандидатів. Довело ся послати його до Петербургу й умістити в „Рѣчи“, причім редакція останньої від себе зауважає: „Щоб обезсмертити епоху порядкування ген. Толмачова, ми друкуємо в себе сей крамольний реєстр, якого р. 1909 не можна було надрукувати в Одесі. Хай наші нащадки з сього факту судять про те, як у початку ХХ віку жило ся в де-яких містах Росії й що робили тоді адміністратори вроді ген. Толмачова²⁾. Цікаво, між иншим, зазначити, що в числі кандидатів крамольного реєстру, значать ся: колишній градоначальник, колишній правитель канцелярії градоначальника, колишній міський голова, колишній його товариш, чотирі колишніх члени управи й один теперішній, 14 теперішніх більш ніж поміркованих гласних, 6 директорів банків і кредитових товариств і инші подібні крамольники.

Нічого й казати, ще те число „Рѣчи“, де було уміщено крамольний реєстр, сконфісковано на одеській почті, причім особливою обовязковою постановою було призначено за поширення сього числа газети або 500 карб. штрафу або 3 місяці арешту. Й тепер сей реєстр поширюеть ся нелегально, наче яка-небудь революційна прокламація.

Цікаво, що власть ген. Толмачова, як видно, виходить далеко за

1) „Рѣчь“, 47, 1909. 2) Статя була вже набрана, коли телеграф приніс звістку, що одне передвиборче зібрання пошастило таки влаштувати... в салон-вагоні швидкого поїзду, який ходить між Одесою й Київом. Се, мабуть, ще менш зручно, ніж в лазні.

межи одеського градоначальства. Принаймні, про се зовім недвозначно свідчить таємнича історія з конфіскацією брошур д. Федоровича. Річ у тім, що співробітник „Одес. Листка“ д. Федорович (Сергій Штерн), не маючи змоги сказати що-небудь про одеські вибори в одеській пресі, написав кілька цілком невинних і коректних брошур та листків і віддав їх для надрукування в київську друкарню д. Нахмановича. Київська цензура не знайшовши в творах д. Федоровича нічого незаконного, вільно пропустила їх. І от за два дні до випуску брошур в Одесі ген. Толмачов арештовує д. Федоровича, як автора крамольних брошур, а через два дні київська охрана, являється в друкарню Нахмановича й конфіскує брошури. Незрозуміло тут те, як міг ген. Толмачов довідатись про справжнє прізвище автора брошур, коли останні були анонімні, й справжнє прізвище було відомо тільки київській цензурі й власникови друкарні. Незрозуміло також, як міг ген. Толмачов ознайомитись зі змістом брошур і кваліфікувати їх, як злочинні, за два дні перед їх випуском із друкарні. Незрозуміло, нарешті, як могли бути конфісковані в Києві брошури, нелюбі одеському градоначальникови. Але таких питань краще не порушати.

Переконавшись, одначе, що, не зважаючи на всі репресії, реєстр кандидатів „культурно-господарської групи“ все таки поширюєть ся в Одесі, ген. Толмачов заходив ся „сугубо воздѣйствовать“ на виборців: роблять ся, видимо, безпричинні й, розумієть ся, цілком безрезультатні труси у осіб, що фігурують у сїм реєстрі, лякають їх усякими страховищами, викликають їх „для об'ясненій“ у канцелярію градоначальника, — і... найбільш залякані заявляють у лейб-органі чорної сотні — „Русской Рѣчи“, що вони, мовляв, попали в реєстр помимо свого бажання. Се вже трапилось з 4-5 з 72 осіб, уміщених у реєстрі! З другого боку, міський голова всячески ховає від виборців момент початку виборів, щоб застати опозицію „врасплох“ і призначити вибори експромтом (як се було сими днями з виборами додаткових мирових суддів), коли в них, союзників, буде все готово, а опозиція менш за все сподіватиметь ся виборів. І ген. Толмачов благословляє й всяко підтримує сї способи.

*Само собою розумієть ся, що все описане витворює лїва половина істоти ген. Толмачова. Права його половина повна любови й милости невимовної -- й союзники почувають себе в Одесі взагалі й в одеській передвиборчій кампанії зокрема, як у Христа за пазухою.

Обставлена такими утисками виборча кампанія мусить давати результати досить специфічного характеру. Дійсно, майже всюду, де останніми часами відбулись муніципальні вибори, перемога лишилась по сто-

роні правих, чи „стародумців“, як їх називають у протилежність поступовим „новодумцям“. Найяскравішим прикладом сьому можуть служити останні Полтавські вибори. На перших виборах, що пройшли при більш-менш можливих обставинах, перемога лишилась на боці інтелігентсько-купецького блоку, якому пощастило провести 43 кандидати з 48. Але „недреманне око“ ретельного начальства не стерпіло „беззаконія“, призначило нові вибори і... в результаті на міських гласних, хоча й незначною більшістю, вибрано все-таки кандидатів правих організації і забалотировано таких видатних місцевих громадських діячів, як колишній член суду Г. Є. Старицький, адвокат Є. І. Сіяльський, уже згаданий М. І. Сосновський та інші.

В Лубнях муніципальні вибори відбулись у початку лютого. Старого міського голову й одного з членів управи забалотировано, але в усім іншим все лишилось по-старому. В Миколаїві дійшло навіть до того, що 22 гласних має призначити адміністрація з числа колишніх гласних.

До-речи, про миколаївські вибори. Як що вірити миколаївському дописувачеві „Нашей Газети“, се місто з погляду обставин передвиборчої кампанії уявляло з себе чисте Ельдорадо. Ось як картинно дописувач малює ту кампанію:

„Вся обстановка й результати нещодавно закінчених у нас виборів були непохожі на те, до чого зпоконвіку звикли й людність, і виборці й самі гласні.“ Вже передвиборча агітація показала нечуваний у Миколаїві підєм енергії, інтерес до виборів і участь у них елементу, що раніше спав безпробудним сном.

„Мешканці окраїн, сі пасерби міста, зажде глибоко переконані, що темрява, багнюка й непорядки на їхніх улицах — се сама Мойра, з якою й суперечатись нема чого, несподівано сього року заявили в голос, що хочуть мати свого власного гласного в думі, й що оборону своїх інтересів вони не хочуть доручати чужим. А старі гласні, сі остогидлі „батьки“, з домами, капіталами й великими животами — зажде певні, що порякування муніципальним господарством уготовано для них самим небом, стали тепер тратити певність у своїй провіденціальности, й дух тривоги проніс ся через їх лави. Завжде під час виборів самовпевнено йдучи до думських крісел, вони примушені були тепер вмінатись у передвиборчу гущу.

Дальший розвиток подій одначе очевидячки показав, що в старій фортеці пробито велику діру, яку заклати вже ніяк не можливо, й треба подбати, щоб вона, принаймні, не зростала. Кандидатами стали називати людей, що ні по своїй фізіономії, ні по переконанням нічого спільного з старим складом думи не мають. Виборець, зажде інертний і поклад-

ливий, раптом показався загадковим сфінксом, що простягає руку по владі. А тут ще місцева преса, яка по пальцях обрахувала, скільки засідань пропустив кожен із старих гласних і т. и.

„Не впливають уже на виборця ні палати камяні, ні животи огрядні, ні кожухи тисячні. Очи у виборця гострі, ніс за три версти чужого від свого відрізняти навчився, а головне — життя кращого забажалося. Так забажалося, що до багатих і поштенних навіть поваги не лишилось. І багата людина се відчула відразу й серіозно, і прибувши на вибори в думу, ходила й сиділа не як поштенна, а просто, як людина, котру можуть і вибрати, але можуть — ой, як можуть — і „на вороних прокатити“. Очи стали скромні, усмішка тиха й доброзичлива. Обличчя покрито думкою про благо громадське й усердіє на нїм неопикуєме“¹⁾.

Тут би, здавалося, й бути поступовій думі, бо, як бачимо, й виборець став свідомо ставитись до справи, й передвиборча агітація вільно провадила ся („преса на пальцях обрахувала“...), й старі гласні гласу громадського убоїли ся. Одначе, на ділі виясняється, що гора породила мишу. Дві третини старої думи перевибрано знов (тих самих, що мають „палати камяні, животи огрядні й кожухи тисячні“), а на місце забалотированої третини почасти вибрано певних кандидатів на „остогидлих батьків“, почасти ж не вибрано нікого, так що 22 гласних, як сказано, призначить адміністрація з числа старих гласних. От вам і „загадковий сфінкс“! Ні, очевидно, кореспондент шановної газети трохи переборщив що до свідомости виборця, а також що до свободи передвиборчої агітації й „переляку“ „остогидлих батьків“.

Такі наслідки дали муніципальні вибори по тих містах України, де вони вже відбулись. Яких наслідків треба сподіватись від тих виборів, що відбуваються або мають відбутись, про се двох гадок бути не може. Ось, напр., що до Одеси, то не треба бути й пророком, щоб вгадати, що перемога на виборах там напевне достанеться союзницько-правому блоку. В противнім разі ген. Толмачов, як повідомили сими днями газети, має на думці двічі не затвержувати виборів, щоб потім, на підставі Городового Положення, самому призначити гласних. А що ген. Толмачов людина з характером і що в нього стане сили довести свій плян до краю — в сїм можуть сумніватись хіба політичні немовлята, які, до речі, в Росії останніми часами майже зовсім позникали.

¹⁾ „Наша Газета“, 35, 1909.

МИХАЙЛО ДОЗИНСЬКИЙ.

З австрійської України.

Сучасне москвофільство.

Патологічне явище по своїй суті, галицьке москвофільство в міру того, як український національний організм, кріпшаючи, відбирає йому той терен, на яким воно розрослося, й ті соки, якими воно жилося, починає виявляти щораз більше патологічних признаків, які свідчать, що сей боляк на українському організмі знаходить ся в фазі розкладу.

Почало ся се зараз після виборів до парламенту в 1907 р., що — як перші вибори на основі загального, рівного, безпосереднього і тайного голосування — перший раз виявили коли не дійсну, то бодай зближену до дійсності силу політичних партій. На свій превеликий жах москвофіли побачили, що сей обрахунок сил випав для них гірше, ніж навіть їх противники могли сподівати ся. На 28 мандатів, призначених виборчою реформою для українського народу, вони здобули ледви пять, при чім чотири з москвофільських послів не мали проти себе українських контр кандидатів. Сей жах так і бив зі шпальт москвофільської преси: неначе люде нагло побачили, що висять у воді, а під їх ногами пропасть.

Становище, яке заняли нововибрані українські і москвофільські послы в парламенті, показало ся анахронізмом. Спільний клуб, який заложили вони, йдучи слідами традиції, по який послы українського народу в парламенті ділили ся не на українських і москвофільських, тільки на опозиційних і правительственных, при чім і в одній і в другій групі були і Українці і москвофіли, — зустрів ся з загальним невдоволенем. Український національний табор, під впливом зросту своєї свідомости і сили, став на тім, що українські послы тільки тоді можуть творити спільний клуб з послами москвофільськими, коли останні стануть рішуче на становищі української національної ідеї; з другого боку крайнійші москвофіли домагали ся від своїх послів, щоб вони в парламенті виступили ясно і недвозначно як репрезентанти російської національної ідеї, що було рівнозначне з виступленем зі спільного клубу і зверненем вістря боротьби головню проти українства, як проти „шкідливого сепаратизму“, що розбиває „єдинство рускаго народа“.

Москвофільський табор усе складав ся з двояких елементів: з нечисленної групи пропагаторів ідеї „єдинства рускаго народа“ і з маси, яка ту ідею розуміла тільки дуже не ясно, як щось утопічно-далеке, і якої москвофільство зводило ся радше до попівсько-аристократичного

консерватизму з його національно-культурним висловом: мовою і правопису, зближеною до мови і правописи церковних книг. Ся маса, з національно-політичним горизонтом, який не сягав далі границь Галичини, в практиці щоденного життя і щоденної боротьби українського народу проти польського панованя все таки мала більше спільного з українським національним рухом, як організаційною, творчою силою національного народу в Галичині і його боротьби за правний простір, потрібний для того життя, ніж з російською національною ідеєю, яка була для неї тільки святочною одіжею. І коли-б не те, що провід над нею захопила в свої руки група піддержуваних російськими обрусительськими кругами пропагаторів ідеї „единства русскаго народа“, то вона наслідком природної еволюції була би з часом розплила ся в руслі українського національного життя.

При всіх її хибах треба признати тій москвофільській масі одно: вона мала здоровий самозаховавчий інстинкт, який казав їй, що з хвилию, коли вона спалить усі мости між собою і українським національним рухом, їй висунеть ся ґрунт з-під ніг. Се було причиною всіх українсько-москвофільських консолідацій; се казало москвофільським послам утворити спільний з українськими послами клуб; се заставило трьох з них (о. Давидяка, д-ра Короля і Куриловича) до останньої хвилі противити ся рішучому розривови з українським національним табором, коли до сього почали перти під проводом двох інших москвофільських послів молодші москвофільські елементи, які поставили до москвофільських послів домагане, щоб вони виступили в парламенті під прапором російської національної ідеї.

Сього самозаховавчого інстинкту не було в молодих: їм здавало ся, що союзи з українським національним рухом тільки перешкоджають москвофільству вийти на певний шлях російської національної ідеї та що треба їм тільки зірвати з українством і вивісити явно прапор російської національної ідеї, а зараз за сим прапором підуть народні маси. І вони напружили всі свої сили, щоб довести до повного розриву з українським національним рухом, уживаючи до сього навіть фізичного насильства над названими трьома послами, що всіма силами опирали ся сьому, і досягли свого. Москвофільські послы виступили з українського парламентарного клубу і заложили власний „Русско-народный клуб“.

Ось-так настав рішучий і безповоротний розрив між українським національним рухом і москвофільством. Об'єктивно беручи, сей розрив був конечний і тільки перехід москвофільства на становище української національної ідеї міг йому запобігти, роблячи його безпредметним. Український національний організм, зрідши в національну свідомість і силу, відгородив ся від москвофільства, відняв йому всі ті соки, які воно чер-

пало, користаючи з того, що між ним і українством були певні спільні точки, лишив його його власним силам і власній долі. Ухвала московфільського зїзду в літі 1907 р., на яким порішено, що московфільські послі повинні виступити з українського клубу, була лиш витягненем консеквенції з того об'єктивного розвитку. Та ледви тільки наступив той розрив, як в наготі показала ся безсильність московфільства. Показало ся, що своїми силами йти воно не годне, що за слабі його руки, щоби вдержати прапор російської національної ідеї серед хвиль українського національного моря. І московфіли, які думали, що треба їм тільки поставити ся зовсім незалежно до українського національного руху, а побіда російської національної ідеї певна, налякані своєю безсильністю, кидають ся в обійми польських політиків.

Серед обставин галицького життя московфільство навіть незалежно від своєї волі, тільки наслідком об'єктивного стану річий не може бути нічим иншим, як тільки орудем в руках Поляків проти українського національного руху. Треба бути сліпим і глухим на весь хід дотеперішного життя українського народу, щоб не розуміти того, що ідея „единства русскаго народа“ показала ся силою зовсім безплідною, позбавленою всяких елементів, здібною тільки руйнувати. Що український нарід ніколи не стане російським, се певне; обрусителька політика може тільки спиняти його природний національний розвиток, ослабляти його відпорну силу в боротьбі з західним ворогом — з польським натиском на схід.

Особливо в Галичині обрусительна політика не може бути нічим иншим, як тільки виключно роботою *ad majorem Poloniae gloriam*. Правительства, яке своєю силою спиняло б той польський натиск на схід, тут нема, — навпаки, тут всі засоби правительства стоять на услугах того натиску, — і одинокою силою, яка боронить Галицьку Україну від польського заливу, є тут український національний табор, який являєть ся висловом національної свідомости і сили українського народу в Галичині. Ослабляти його пропагандою російської національної ідеї, значить ослабляти відпорну силу українського народу в користь польського натиску на схід.

Вже сам факт істнованя обрусительної пропаганди в Галичині для Поляків дуже вигідний. Завдяки сьому фактови вони можуть нехтувати національні домаганя українського народу, закриваючи ся тим, що годі сповняти домаганя народу, коли одна часть народу домагаєть ся сповнення їх в національній формі українській, а друга — російській; крім того, вказуючи австрійським державним кругам на російські симпатії серед українського народу, вони під маскою дбаня про австрійські державні інтереси здійснюють на нашій землі державні змаганя історичної Польщі.

Одним словом, така вже логіка історичного розвитку галицького життя, що тут москвофільство виходить виключно на користь польської державної ідеї. Розуміли се ті з москвофілів, яким інтереси українського народу в Галичині все таки були ближші від інтересів російської національної ідеї, і доки вони рішали про напрям москвофільської політики, доти проти польського натиску виступали вони солідарно з українським табором.

І се найліпший доказ патологічності москвофільства, що воно, почувши свою повну безсильність після розриву з українським національним рухом, кинуло ся в обійми польських політиків, сподіваючи ся при помочи історичної Польщі досягнути реальні здобутки для російської національної ідеї в Галичині.

Почав ся ряд просто скандальних виступів москвофільських політиків проти українського національного руху в обороні історичної Польщі. Українці домагають ся національних уступок на різних полях публичного життя, — москвофіли виступають проти того, щоб ті уступки були здійснені в українській національній формі, і тим обороняють польський „стан володіня“. Українці усувають ся від протесту проти гнету над Поляками в Пруссії, щоб таким чином задемонструвати проти гнету Поляків над українським народом, — москвофіли не тільки беруть участь у протесті, але ще й заявляють, що про польський гнет над українським народом не може бути й мови. Українці домагають ся, щоб польсько-українське питанє вважати питанєм загально-державним, яке повинно бути полагожене загально-державним законом про взаїмні відносини народів держави, — москвофіли заявляють, що польсько-українські відносини, се справа домашня, яку оба народи повинні поладити в галицькім соймі, — в тім соймі, де Поляки мають таку перевагу над Українцями, що можуть без перешкоди здійснювати свої польсько-державні пляни. Українці обжаловують у парламєнті польську адміністрацію Галичини, — москвофіли приходять польському коду в поміч, закидаючи Українцям, що не польська адміністрація, тільки власне вони нарушають закони, хапають ся терору, одним словом ведуть тактику, яка справедливо заслугує на як найбільші репресії з боку властей.

Кожний сей виступ москвофілів приймали польські політичні круги з радісним вдоволенєм; польська преса розпливала ся похвалами для політичного розуму і такту москвофільських провідників.

Підчас виборів до галицького сойму з початком 1908 р. між польським правлінем Галичини і москвофілами став формальний виборчий союз. З виїмком одного д-ра Короля всіх москвофільських соймових послів вибрано як правительственних кандидатів проти українських кандидатів опозиційних; в відплату за се у всіх інших округах москвофіли —

де тайно, а де й зовсім явно — підпирали кандидатів польської „Rad-ni Narodow-oї“ проти українських опозиційних кандидатів.

А коли намістник Галичини гр. Андрій Потоцький упав жертвою свого абсолютного правління над українським народом, голоси москвофільської преси і москвофільських політиків зілляли ся з голосами польського шовіністичного табору в один дружний протиукраїнський акорд.

На празькім зїзді температура польсько-москвофільського союзу проти українського національного руху ще більше зросла. Москвофільська преса в Галичині і обрусительна в Росії разом з польською виступили проти українського руху за зраду славянських інтересів. Москвофіли тріюмфували, сподіваючи ся, що польсько-російське зближене пічнеть ся з того, що польське правління в Галичині признає російську національну ідею і поробить їй відповідні реальні уступки, очевидно, коштом українського стану володїня.

Та прийшла перша сесія нововибраного галицького сойму і з нею розчароване. Москвофіли побачили, що їх на всіх точках обманено. Не тільки не сповнено нічого з їх домагань, але ще посїяно роздор у їх власній соймовій репрезентації: послы, вибрані з ласки правительства, не мали відваги піти проти правительства і стати ясно на становищі російської національної ідеї.

З соймової репрезентації роздор перенїс ся в широкі партійні круги і закінїла боротьба, така патологічна, як патологічним являєть ся цілий москвофільський організм.

Проти дотеперїшних провідників партії виступає група молодих „поступовцїв“, які договоряють ся аж до соціально-демократичних фраз, але рівночасно вважають своїми провідниками посла д-ра Д. Маркова й д-ра Дудикевича, того самого, що назвав Сибір „гарною країною для заблудних“, пронагують чорносотенний антисемїтизм, виступають як „істинно-руськіє“ шовіністи. Вони поборюють польонофільство москвофільської політики і домагають ся рішучої пропаганди російської національної ідеї.

Та з-поза сеї ідейної маски аж занадто часто виглядають далеко не ідейні мотиви їх боротьби проти старих. Їх очи жадно дивлять ся на багаті москвофільські інституції, в яких вигідно розсіли ся „старики“. Викурити їх звідти і самим заняти їх теплі місця — ось цїль змагань „юношей“, що червоною ниткою тягнуть ся через усі „прїнципіяльні“ писаня їх органів „Нової Жизни“ і „Руси“.

І ся цїль починає здійснювати ся. Послїдний москвофільський зїзд, опанований і стероризований „молодыми“, віддав провід партії в руки їх провідників Дудикевича і Маркова. Решта послів мусїла тікати зі зїзду задними дверми, що-би спасти ся від побоїв, а боли хотїла скликати

зїзд своїх мужів довіря, щоб боронити на нїм свого становища, голова „Народнаго Совѣта“ д-р Дудикевич заборонив їй се. І послї послухали сеї заборони.

Такий в загальних рисах образ того роздору, який запанував тепер у москвофільськїм таборі. Входить в подробиці сього роздору не варта, тим більше, що їх потує щоденна преса. Скажемо тільки загально, що й найзавзятїйші противники не обкидають себе таким болотом, як се роблять члени одної і тої самої „руско-народної партїї“.

Теперїшний стан такий, що провід партїї, як уже сказано, мають у своїх руках „молоді“, але провінція в більшості стоїть за „старими“ і боротьба між ними обома групами ведеть ся далї.

Окрему увагу треба присвятити тїй „поступовїй“ масцї, в яку вбирають ся молодї. Прояви поступовости серед галицьких москофілів, се річ, правда, дивна, але не нова. Така поступова струя була захопила частину москвофільської молодїжи в 1870-их роках під впливом Драгоманова; подібні прояви поступовости серед москвофільської молодїжи бачимо з початком 1890-их років під впливом українського радикалізму. Тільки наслідки в обох сих випадках вийшли далеко неоднакові. В 1870-их роках поступовї ідеї приводять москвофільську молодїж до українства, дяючи нам між иншим пізнійших пропагаторів українського радикалізму Франка і Павлика. За те москвофільські „поступовці“ початку 1890-их років опинюють ся в „истинно-рускомъ“ таборі „Кїевлянина“ (д-р Юліян Яворский) і „Новаго Времени“ (д-р Дмитро Вергун).

З сього вивід ясний: москвофільство і поступ, се антитези, які виключають ся взаїмно. Москвофіл, хочачи остати вірним ідеї поступу, мусить вернути до українства, а коли він схоче остати вірним москвофільству, то мусить спроневерити ся ідеям поступу і швидше чи пізнійше опинити ся в таборі „истинно-руских“ реакціонерів, в таборі тих, в чїм интересї лежить обрусительна політика.

Що-до теперїшних „поступовців“ у москвофільськїм таборі не може бути сумніву. Вони, що вважають своїми провідниками Дудикевича і Маркова, Вергуна і Яворского, що безмежною ненавистю дишуть до всего українського, — вони не стануть на становищі української національної ідеї, яке являєть ся одинокою підставою для поступу українського народу, тільки підуть слїдами Вергунів і Яворских.

А факт, що вони в своїм популярнїм органі „Руси“ вживають майже чистої народної мови, свідчить тільки про банкрутство москвофільства, коли воно, щоби вдержати ся між українським народом, мусить уживати в своїх виданях тої „мови пастухів і свинопасів“, якою так погорджує і який відмовляє всяких прав. А при тїм свідчить сей факт і про моральну вартість людий, які, щоб зискати довіре народу,

прикидають ся прихильниками народної мови. Так шпіони і провокатори удають революціонерів, щоб здобути довіре революційних організацій і довести їх до згуби.

Вертаючи до москвофільської політики, треба сказати, що польсько-москвофільські відносини тепер уже остигли. Завівши ся на Поляках, москвофіли пробують щастя на славянофільстві. В австрійським парламенті належать до „Славянського Союзу“, який зорганізували Чехи і Словінці проти „німецького“ кабінету Бінерта. Та треба сказати, що славянофільство цілого Славянського Союзу показало ся дуже непевним: щоб не наразити ся на закид протинавстрійських змагаць і не дати себе перебігти Німцям у ратованю австрійської держави, він голосував за контингентом рекрута в хвилі, коли рекрут був потрібний Австрії для воєнних приготовань проти Сербії. При першій поважній пробі славянська взаємність показала ся пустою фразою.

Та хоч найновіший курс москвофільської політики в відносинах до Поляків більше здержаний, то все таки в боротьбі з українським національним рухом приносить він їм цінні услуги. Такі кличі, як бойкотувати українські школи, українські фінансові і промислово-торговельні інституції і т. д. — а такі кличі голосить що-раз завзятійше москвофільство — приносить користь польським інтересам не тільки посередно, через ослаблюванне українських інституцій, але й безпосередно бо москвофіли, не маючи російських шкіл, посилятимуть свої діти до шкіл польських, не маючи своїх економічних інституцій і не маючи сили покликати їх до життя, підпиратимуть польські економічні інституції, скріпляючи таким чином ту силу, яка грозить українській землі польським заливом.

Коли візьмемо на увагу всю ту еволюцію, яку перейшло галицьке москвофільство протягом останніх двох літ, всі ті його польнофільські і славянофільські скоки, все те його засліплене в поборюваню українського національного руху, в кінці всю ту його внутрішню боротьбу, то все те мусимо признати признаками ненормального життя москвофільського організму. І ми переконані, що не помиляємо ся, що все те означає розклад, агонію москвофільства.

Та з другого боку й те треба мати на увазі, що москвофільський організм піддержують і піддержуватимуть і російські обрусительні круги і польське правління в Галичині, якому москвофіли потрібні для його політики „divide et impera“ супроти українського народу. Через те москвофільство, піддержуване штучно з двох сторін, може ще довго протягти своє животіще, приносячи шкоду українському національному розвиткови. І чим ближше буде воно смерті, тим більше завзято виступатиме воно проти українського національного руху, щоб бодай як найлютійше по-

стити ся на тій силі, яка спричиняє його загибель. Історія москвофільства протягом останніх двох літ вповні потверджує той здогад.

І тому задача українського національного руху дбати про те, щоб москвофільство, загибаючи, як найменше шкоди принесло українському народови. А та шкода буде тим менша, чим швидше українська національна свідомість зросте вшир і в глиб до того ступня, що обійме весь наш нарід в Галичині і забере всі народні соки, якими ще живить ся москвофільство.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Записки Українського Наукового Товариства в Києві. Книга II, під ред. М. Грушевського і В. Перетца, Київ 1908 с. 261+6. Присвячено сей том Д. Павлови Житецькому з нагоди ювілею його 45-літньої наукової діяльності і прикрашено портретом шановного ювілята, який, заманіфестувавши ся в „Основи“ 1862 р. українським ученим, збогатив українську науку дуже цінними працями з обсягу літературного язика і письменства XVII-XVIII вв. Як жива українська мова заєдно опановує штучну книжню мову, почавши з XVI в., як характеристичні прикмети нової української літератури, виявлені в писаннях Котляревського, пробивають ся уже в двох попередних століттях, як повстає на літературному ґрунті одна з найоригінальніших форм української народної поезії — форма української думи, все те вияснює ся дослідями д. Житецького з метою показання органічного і генетичного звязку між новим і давним. Оглядом тих дослідів і змальованню наукового характеру ювілята присвятив проф. В. Перетц гарну статю, написану з таким же піетизмом як і знанням предмета.

В сферу, з якої перед 45 роками вийшов д. Житецький — той, по словам проф. Перетца — молодий ентузіаст, повний молодечого ідеалізму і широго привязання до рідного народа і до науки, вводить статя д. Ів. Степенка про „Українських шестидесятників“. Бачить їх д. Степенко єдино в особах редакторів і співробітників петербурзької „Основи“ та й характеризує їх єдино на основі написаного в „Основі“. Славянофільство, демократизм і патріотизм членів Кирило-Методіївського Братства, з яких такі визначні, як Куліш і Костомаров, пишуть в „Основі“, ціхують і всіх Основян. Але давні принципи в виду нових часів мусять обновлювати ся; теория мусить примінювати ся до практики. Українські славянофіли мусять оборонювати ся перед нахабністю братів Славян; українські демократи від ідеалізації простонародя звертають ся до пізнання його недостач і заради їм; українські патріоти бачуть себе що-раз більш приневолюваними заявляти свій патріотизм ділом і зазначенням свого становища супротив патріотів московських і польських, з якими не все можна поладнати любови. Все те ілюструєт ся в статі д. Степенка рядом цитатів з „Основи“ — цитатів —

на жаль - надто численних, таких численних, що властиве в заголовку статі замість „Українські шестидесятники“ повинно-б стояти „Основа“, поза яку д. Стешенко й не вихиляється, хоч для вірнішої характеристики наших шестидесятників воно й було-б не раз пожадане.

З ряду статей присвячених старій українській літературі найбільш інтересна для нас стаття д. Ів. Каманіна: „Ще до пісні про Петра Сагайдачного“. Виказавши основно нестійність гадки д. Грінченка, що намагався звязати ту пісню з фактами другої половини XVII в. і з особою Петра Дорошенка, д. Каманін звязує її з особою Петра Сагайдачного, пояснюючи, як повстала та характеристика славного гетьмана, яку бачимо в популярній пісні.

Українській пісенній творчості присвятив статейку і д. Євген Тимченко, даючи причинок „До питання про стосунок українських дум до південнославянського епосу“ — з приводу статі д. М. Тершаківця в *Archiv f. slav. Philologie* (1907, зом. 2—3) п. 3. „Beziehungen d. ukrainischen historischen Lieder resp. Dumen zum südslavischen Volksepos“. Між иншим д. Тершаковець добачував у доволі частім уживанню в думах *vocativ*-а замість *nominativ*-а при іменах осіб слід формального впливу сербської епіки, з чим вже й редактор *Archiv*-а, проф. Ягіч незгодився. Д. Тимченко подає цілий ряд примірів уживання *vocativ*-а замість *nominativ*-а вже не з дум, але з инших українських пісень і приповідок на доказ, що така поява не була спеціальною прикметою сербської епіки; не чужа вона й білорусині. Між поданими д. Тимченком укр. примірами один сюди не належить, хоч він повторений у двох варіантах пісні:

Сіли-ж вони обідати,
гіркий наш обіде,
оглянусь я назад себе,
аж окопом іде.

Vocativ обіде має тут синтактичне оправданне і не є такою пезвичайністю як у пісенній фразі: „Ой заплаче молодий козаче“.

До історії літератури XVII — XVIII в. належить стаття д. М. І. Петрова: про „Український збірник XVII — XVIII ст.“ що зберігається в Церковно-археологічному музеї дух. акад. в Києві. Він походить з Дубиці під Луцьком і містить ряд інтересних апокріфічних статей української редакції. Одній з них присвячена й стаття д. О. Назаревського: „Хожденія Богородици по мукамъ“ в нових українських списках XVII — XVIII в.в. „ в якій вказанно відношення новознайденого списка до оголошених давніше. В звязку з тими статтями треба згадати й статтю д. С. Шевченка: Елефтерієвська редакція сказанія о 12 пятницяхъ і український список сказанія р. 1604“. Сім апокріфом займалось кілька визначних вчених, між ними й Веселовский, що виказав його византійське походження і давню популярність у Сербії. Український список має замітні відміни.

Новий утвір Леонтія Карповича з обсягу проповідництва поч. XVII в. відкриває д. С. Маслов пишучи про „Науку Леонтія Карповича в неділю перед Різдвом“. Карпович належав до передових проповідників сього часу. В проповіді репрезентував перехід від мо-

рально-еґзегетичного навчання до тої езуїтської проповіді, що осягла свій вищівт у писаннях Галятовського. Нововідкриту проповідь перед Різдвам д. Маслов приписує Карповичеві на основі рукописних вказівок і порівняння зі зніаними писаннями Карповича.

„Причинки до характеристики давнього кнївського бурсацтва подав проф. А. Лобода. Характеризують вони давню „голу школу“ з її вибригами, на які часто заношено скарги до всяких властей. Подана проф. Лободою одна така скарга не позбавлена й комічного елемента. Неясний в тій скарзі для проф. Лободи уступ для нас зовсім ясний. Жалуєть ся муж, що його жену студент назвав к — ою і питає за підставою: съ нимъ либо, или онъ ей поималъ (Чи з ним допустила ся сорома, чи він з другим її на соромнім ділі спіймав?)

Проф. А. Шахматов звернув ся „До питання про північні перекази за княгиню Ольгу“. Не заперечуючи, що на початку XI в. могли бути в новгородській землі такі перекази, показує дорогу, якою вони зайшли зразу до новгородського, а потім до початкового кнївського збору і до „Повѣсти временныхъ лѣтъ“. Се була літературна дорога, в якій грало ролю й помішання деревлянського Іскоростеня кнївського збору з Коростенем на півночі, де также жили свої Деревляне.

В кінці згадаємо дві статі що мають значінне для язикознавства. Статя д. К. Михальчука дає причинки: „До правопису деяких форм мякої деклінації в українській мові“. А. д. В. Адріанова описує „Київський уривок псалтиру XIV в.“, що його А. С. Петрушевич, як неодна може, передав у чужі руки.

Др. В. Шурат.

Сочиненія П. А. Кулиша. Томъ 2-й. Изданіе А. М. Кулишъ. Подъ редакціей И. Каманина. Кіевъ. 1908. Ст. 456 + 19.

Сей другий з черги том повного зібрання творів Кулиша, видаваного його дружною Ол. Кулишевою, містить поезії за час між 1882—1892 роками. Одже маємо тут збірник „Хуторна поезія“, передрукований з львівського видання 1882 року, за винятком прозової частини, що появить ся, відповідно до плану редакції, в дальших томах, що міститимуть прозу; „Магомет і Хадиза“, — з львів. видання 1883 року; „Хуторні недогарки“, передрук з харківського видання 1902 року; грандіозна поема „Маруся Богуславка“, друкована вже у Лт.-Н. Вістнику в роках 1899 і 1901; нарешті — цілий ряд поезій, частиною надрукованих по різних виданнях (львівський „Світ“ 1882 р., катеринославський „Дніпръ“ 1885 р. та инш. галицькі й російські видання), частиною заховані в рукопису: „Переспіви з великоруських співів“ (18 поезій), 9 поезій ріжного змісту і „Римські елегії“. Друкуючи весь сей матеріал, редакція додержує давнішого свого способу, вжитого в першому томі, — не подавати варіантів, обіцяючи видруковати їх на прикінці видання. Незручність сього способу була вже зазначена нами при рецензуванні першого тому (XII кн. Л.-Н. В. за минулий рік). Ті самі закиди приходять ся повторити й що до редакторських приміток і уваг: вони так само бідні й недокладні, як і в першій томі. Особливо се треба сказати за примітки до „Марусі Богуславки“. Так, наприклад, твердження, що друга половина поеми заховалась тільки в одній редакції; тим часом, у II-й кн. Л.-Н. В. 1901 р., де вперше ся друга половина видрукована, виразно зазначено, що друковано її по двом спискам: одним, присланим небіж-

чиком Кулішем у 1885 р. для альманаху студентського „Союза“ в Чернівцях“, другим — надісланим вдовою поета вже після його смерті. Обидва списки різнять ся між собою, і редакція Вістника скрізь сї одміни позазначала. Д-ію Каманіну текст поеми з Вістника 1901 р. відомий, принаймні він на нього покликаєть ся на ст. 16 своїх уваг, але взагалі його характеристика трьох редакцій „Марусі Богуславки“ дуже неясна і полишає поле для всяких сумнівів. В цілім коментарі редакції дуже сухі й побіжні як на таке солідне видання.

Що до змісту опублікованих в сїм томі поезій, то маємо тут річі дуже неоднакової вартости. Поруч з де-якими віршами з „Хуторної поезії“, — правдивими перлами що до поетичного натхнення й форми — от як „До кобзи“, „Божий суд“, „Молитва“, поруч з сильними утворами т. зв. громадянського змісту — „Слово правди“, „До Шевченка“, „На незабудь 1847 року“, — стрічаємо тут гимни „Єдиному цареві“ й „Єдиній Цариці“, злові вигуки проти козацтва й його героїв, і вже у віршу „До рідного народу“ чуємо ноти якогось призраства, а то й просто ненависти до українського демосу, якими перейняті „Хуторні недогарки“, написані пізніше. Взагалі, в усій поетичній діяльності Куліша після 80 років настільки переважає тенденційність і риторично-публіцистичний елемент, що дійсно художественні й правдиво поетичні уривки й уступки буквально тонуть в масі холодної балаканини і тенденційного мудрованья. Всі сї твори дають незвичайно багато для зрозуміння душевного стану Куліша за 80 роки і початок 90-х, але до скарбниці нашого письменства вони вносять дуже мало, непропорціонально мало навіть що до потрачених на них інтелектуальних сил і хисту. Т. зв. туркофільство Куліша, його симпатії до магометанства вимагають докладного психологічного аналізу, пильних історично-біографічних дослідів, чому цікавий початок поклав д. Щурат своїми недавніми відчитами; без вступних критичних коментарів, без відповідних пояснень біографічного характеру, більшість поезій II-го тому зостанеть ся незрозумілою і зробить дивне вражіння на читача, що вперше ознайомить ся з сими творами Кулішевої музи. Все ж таки з інтересом будуть прочитані вірші з „Хуторної поезії“, гарна поема „Магомет і Хадиза“, переспіви з великоруських поетів. В них помітно сильний поетичний талант і справжнього майстра форми і української мови. Поезії Куліша найяскравіше одбили в собі індивідуальність їх автора, сього „в історії — ідеолога без системи, у філософії — фантаста без ідей, в суспільнім життю — народника без демократизму, в національнім — культурника без розуміння ходу культури, в політичнім — українського патріота, що ненавидив Україну з любови до неї“... (Ст. Томашівський, Л.-Н. Вістник, 1901, V, ст. 98).

Д. Дорошенко.

Українсько-Російський словник В. Дубровського. Редакція І. Степенка. Видавництво „Час“ у Києві. 1909; 318 ст., ціна 75 коп.

Гарний словник—коштовна річ для нашого часу, часу пробудження української самосвідомости. В словнику українсько-російським, та ще й невеликим, у нас тепер пильна потреба. Народжуєть ся новий читач, українську книжку читас тепер більше людей, читають не тільки свої, але й наші сусіди. Збільшуєть ся українська література — не тільки красне письменство, але й література наукова, література, що з нею мусить

рахувати ся не тільки свій вчений. Гарний невеличкий словник тут кожному став би у великій пригоді.

У нас були вже спроби таких словників, навіть багатенько було їх. Були вони як в пору давню — в XVI та XVII в.в. (словн. Зизанія, Беринди), потім в пору великого пробудження української національної свідомости — в кінці XVIII в. і початку XIX, так були вони й пізніше. Згадаємо тут хочаб словники — в додатку до „Енеїди“ Котляревського, до граматики Павловського, словничок І. Войцеховича і т. п. Далі згадаємо такі словники, як от Афанасєва - Чужбинського, Піскунова, Шейковського і багато и. Всі вони занадто короткі, а деколи й нескінчені і, звичайно, потреби нашого часу заспокоїти не можуть. Тепер видаєть ся великий „академічний“ 4-х томовий словник „Київської Старини“, але й своїм розміром, найпаче ціною він в широкі маси не піде.

„Українсько-Російський словник“ В. Дубровського - Степенка, що отсе вийшов з початку року, має на оці заспокоїти практичні потреби. За наш час се перший в російській Україні такий словник, що більш-менш заспокоює сю справу. Ох, се вже слово „перший“... Виходить у нас популярна історія — перша історія, виходить граматика — в газетах галасуємо (про своє вбожество), що се перша в Росії... Пора б вже нам вийти з сього чарівного кола „перших“ праць, бо праці сї, звичайно, як перші, то тільки спроби... І тільки спробою ми вважаємо і словник д. Дубровського. Правда, автор міг скористувати з багатьох праць, з попередніх словників, і поцильнувати уникнути тих хиб, що там помічають ся. Чомусь же повинен навчити нас попередній досвід, і починати діло спочатку, наче б то його ніхто й не робив, не корисно й незручно. А то можна покласти багато праці та сили, та тільки буде віз „і нині там“...

Перед словничком знаходимо „передмову“ (лапки наші) на... 17 рядків, передмову, написану настільки темно й незрозуміло, що з неї годі довідатись і про метод словника і про мету його. „Випускаючи цього словника“ читаємо в передмові: „видавництво мало на увазі — допомогти тим, хто хотів би познайомити ся з українським письменством“. Спитаємо автора чи редактора, що вони розуміють під словом українське письменство? Ажеж українське письменство — то все, що єсть написаного мовою українською. Рамки, як бачимо, занадто широкі... „З огляду на це“ читаємо далі: „матеріал вибрано переважно з літературних творів“. Знову незрозуміло — що то за літературні твори? Хіба є твори нелітературні чи що? Чи може тут треба розуміти наше красне письменство, поезію? Як бачимо, мети словника годі дізнатись з передмови. Не знаємо, теж, звідки авторі брали слова до словниці. Джерел не зазначено. Правда, сказано, що „матеріал вибрано переважно з літературних творів“. Але саме звідки, і що тут треба розуміти, і чи вжеж такі із всіх літературних творів, — сього не сказано. Не зазначивши джерел, передмова каже: „Крім згаданих джерел (де згаданих? І. О.) користувались також словниками Поповича, Тимченка, Уманця і Спілки і першими двома томами (чого?) Б. Грінченка“. Джерела, як бачимо, зазначено тільки загально. Читачеві ж то дуже незручно, бо повинен же він знати, з чим має діло, що було підвалиною словника і чи не гнілі часом ті підвалини.

Випускаючи словника, автор повинен міцно триматись певного ме-

тоду. Старі принципи видання словників „кишенькових“ та ще й російських — давно вже поховано наукою, і принципи ці цілком не підходять до словників українських нашого часу. Не забуваймо, що мову українську часто знають не так то вже гарно, що замість українського подаєть ся часом якась мішанина „французського з нижегородським“. „Кишеньковим“ словником типу російського видання тут діла не заспокоїш, нікого не вдовольниш. Раз видаєть ся вже словник, коли тратять ся кошти та сили, повинно працю зробити так, щоб вона давала як можна більше, щоб була як можна кращою. В словниках українських конче потрібно розділити пшеницю та плевели, повинно зробити так, щоб читач, особливо мало свідомий української мови, міг знати, яке слово справді українське, а яке псевдо-українське, яке „коване“. Як зробити се — про те повинен знати автор чи редактор. Напр., можна б те зробити хоч би зірочкою коло слів, що їх бажано вирізнити, або якою там приміткою чи коротеньким значком. В кращих словниках, особливо в словниках мов не всесвітних, як от і мова наша, частенько спочатку словника подають коротенько граматику чи граматичні таблиці, подають правила правопису. Се буває зовсім не зайвим, особливо коли граматики теї мови знають не багато. Далі, завжди треба мати перед очима певні рамки словника. Конче повинна бути якась певна міра повноти. Коли видаєть ся словник невеличкий, практичний, повинно добре подбати, щоб словник все таки був повним по змозі. Всього того не бачимо в словнику д. Дубровського - Стешенка. Певного плану не бачимо в їх. Вони, що до плану, тільки копіюють „кешенькові“ словники російського типу, — і се вважаємо великою помилкою, — як от словники видання Югансона, тоді як за зразок собі вони повинні б взяти кращі твори європейські, ну хоч би *Langenscheidts-Taschen-Wörterbücher* — останнє слово подібної літератури.

В словнику Дубровського-Стешенка слова подають ся голі, сухі, перекладають ся здебільшого одним-двома словами. Ніде ніяких граматичних приміток. А граматичні замітки коло слів, та ще зроблені до-свідченим фільольогом, були б дуже корисні в наш час, час великого хитання нашого граматичного знання рідної мови. Замітки ці можна було б зробити й невеличкими, зробити тільки коло слів особливих з граматичного боку, напр., коло тих, що вимагають не звичайного відмінку; варто б зазначити й рід, коли він відрізняєть ся від роду такого ж слова російського, напр., слово степ не досить передати через степь, варто б сказати, що се муж. роду. Так само варто б зазначити і другий відмінок слова, хоча б в незвичайних випадках. І т. д. Правда, в поясненню скорочень словника знаходимо *м., ж., с.* — якими ніби зазначаєть ся рід, але зазначень сих в словнику сливе що й нема. Граматичні замітки ці не взяли б великого місця, бо їх можна б зробити замість зазначення термінів, яких в словнику сила - силенна. Словник від того б не погіршав, коли б, скажемо, до слова козел не було додано — зоол(огічне), чи до слова місяць — астрон(омічне)... Не бачимо хоч якого небудь критичного відношення авторів до слів. Записувались, певно, слова, які тільки до рук приливали. Тому в словнику знаходимо силу-силенну слів, що ніколи не були українськими. Несвідомий мови читач — а про його й словник складав ся — буде приймати все те за справді українське... Чи вжеж кожне слово, що знайдете в українській книжці —

особливо останніх часів — се слово українське?... От же з цього боку критичне ставлення автора чи редактора до слів було б далеко не зайвим. В словнику, коли вже треба вживати слів, як от головокрут (головокруженіє), гранатирь (гренадерь), громокідець (Зевес громокідець!), гарита (карета), гвер (ружье), шуть (шуть), болбот (болтунь), брачка (ухвять) і т. и. — яким в словнику Дубровського імя легіон — то до їх повинно б додати яку небудь примітку. А то читач ще подумає, що й слово гезунд — слово українське... Бракує того ще, щоб занести до словника „лівервурт“ і з чистим серцем пояснити — револьверь... Далі. „В нашому словнику, можливі, звичайно й пропуски (пунктуація не наша, а передмови, І. О.), але дати повний словник ми й не мали на меті“. Так. Алеж повинна ж бути якась певна міра повноти? Повинен же знати читач, якої повноти сподіватись від словника. Подавати ж словник з тими словами, що їх людина випадково собі записала, ні в якому разі не можна. Бо то буде чверть, третина чи пів словника, а не цілий словник. Практичний невеличкий словник—се ще не значить, що в йому слова випадкові, ні він — цілий словник. А словник Дубровського-Степенка намагаєть ся бути повним. Але ж в словнику сотні (коли не тисячі) таких слів, що як би їх викинути, то й словник зменшив ся б на чверть та й покращав би вдвоє. Замість 25.000 слів (чи вже 25.000?) стало б значно менше.

В словнику сьому сила слів таких, що їх в першу голову можна б викинути, „бажаючи на меншому місці подати більше потрібних слів“. Се слова — однакові по значінню і по вимові з словами російськими, як от — подаю їх з словника Дубровського-Степенка: вода, день, берега, вдова, баран, козел, борода, вино, борщ, голос, вишня, слава, дорога, луг, слуга, слобода, темний, дим, і сотні т. и. Все то слова, яких ніхто ніколи не стане шукати в словнику, вони тут цілком зайві. Та й що се за українські слова? Мимоволі спадають на думку ті українські слова, що їх знаходимо в „Сравнительномъ Словарѣ“ (р.р. 1787—1789) царя Катерини II, де за українські слова вважались: жар, зуб, корова, жинь, звѣзда, здѣсь, зрѣніє і т. и.¹⁾

Далі, не слід подавати й здрібнілих (уменьшительних) імен, коли легко про їх догадатись; в словнику їх, правда, не багато. Нема потреби подавати й прислівників, коли подаєть ся прикметник; але в словнику зазначено їх сливе скрізь. В певній мірі можна б обійтись і без імен дієслівних. Подавати в словнику чужі слова нема потреби. Все одно всіх таких слів не подаси і все одно такий словник не заступить собою словника слів чужих. Кому потрібні отсі — хемія, бомбардувати, бомбувати, декорувати, демонструвати, денунціювати, диференціювати, швагра (! ескадра) і сила подібних. Нема потреби заносити до словника і таких слів, от як гезунд, або Голѣндер (Голландець). З цього боку повинно щільно себе обмежити. А коли вже подавати — подавати все більш - менш часто вживане, подавати й такі слова, от як катальог, ліберальний і силу таких інших, яких не знаходимо в сьому словникові.

Мусимо завважити, що в написанню слів чужих в словнику не

¹⁾ Див І. Огієнко: „Огляд українського язикознавства“, окрема одбитка, ст. 41—42.

знати ніяких певних правил. Подаєть ся: логічний, астрономічний, мізантропічний, мікроскопічний, амбітний, бібліографічний, бискуп (в давніх пам'ятках писало ся бѣскупъ), австріяк, і т. и., тоді як треба-б логічний, бібліографічний і т. д. Занадто великий нахил автора-редактора до вживання *л* замість *г* не доводить ся народньою вимовою. В письменстві російської України взагалі *г* переважає *л*, в Україні австрійській — навпаки. Теж треба сказати і про мякшення *л*. Взагалі треба завважити, що авторі словника мало одрізняли те, що брали в Галичині, от того, що брали на російській Україні. Вийшла мішанина, а деколи подвійні слова в різних місцях словника: газда — гадза, гля — гля, гроно — гроно, логічний — см. логічний, клуб — см. клуб, і т. и.

Вважаємо, далі, зайвими в словнику такі ймена власні, от як: Львів, Київ, Дніпро, Дністро, Гданськ, Гишпанія, Поляк, Польща, Полячка, Болгар, Болгарка, і т. и. Та й нащо вони? Коли є Львів, Київ, чому нема Чернівці, Чигирин, Полтава? Чому нема Шевченко? А читач, коли вгледить в словничку власні ймення і пояснення до їх, може шукати, скажемо, й Шевченка — і найде в словнику (слово те є): „сць сапожника“. Коли вже треба було вжити власних слів, то краще було б віднести їх на кінець словника і подати їх в одному місці.

Нарешті, подаючи слова похідні, не корінні, треба триматись чогось певного; коли бажано „на меншому місці подати більше потрібних слів“, то не варто подавати багато похідних слів, можна було б обмежитись корінними. Не варто подавати так, як се робить ся в словнику Дубровського-Степенка: гадза, гадзинити, гадзиня, гадзівний, гадзівство, гадзівський, гадзовитий, гадзування, гадзувати. А коли вже подавати, скажемо, грубиянити, грубиянство, грубиянський, то чому нема слова грубиян? При словах гармонійний, гармонійність чому нема слова гармонія?

Як бачимо, з словника можна б викинути не одну тисячу слів, слів цілком зайвих. На місце їх можна було поставити силу слів справді українських, яких не знаходимо в словнику. А немає в словнику дуже і дуже багато слів. В словнику немає слів: брєніти, пащекуватий, постерігати (є постерігати), гайсати, щоденник (є денник), натиск, обрикощять і т. и. Беру кн. XI за 1908 р. „Літерат.-Наук.-Вістн.“ і читаю дві сторінки М. Вовчка (229 — 230) і з їх не знаходжу в словнику аж 30 слів... Між ними такі слова: владар, дідизна, лісник, просіка, мружити, зривати, полуме, гладити, поховати (мертвого), жалувати, вчапати, одвідати, вироуватись, звертати, грінджастий, янголь, забутки, і т. д. Не знаходимо і прыдево, закомірочок, пашня, горувати (з ст. 231), мазун, литлошки (з ст. 232). І т. д., і т. д. без кінця...

В словнику вжито багато слів спеціальних, спеціальних термінів — ботанічних, фізичних, математичних, зоологічних, граматичних і т. и. Скажемо декільки слів тільки про термінольоґію граматичну. Термінольоґія ся в доволі прикрому становищі. Нема багатьох звичайнісенських термінів, от як присудок, відмінок, наросток (суфікс), однина, двійня, предмет (дополненіє), дїєприслівник, запинка (,), середник (;) і т. и. Коли хто небудь з малосвідомих мови читачів побажає знайти, що таке, скажемо, відмінок, то в словнику він прочитає: „ребенок, больной

англійської болѣзньою" !! Наголос граматичних термінів частенько перекручено: підмет, іменник, заіменник, складня замість підмет, іменник, заіменик, складня. Іколи вже до слова козел додано, що то слово зоологічне, то до слів кома, наголос, двокропка, питаєник, складня, шелестівка, протинка і т. и. треба б додати, що то слова граматичні.

В правопису слів словника особливих помилок не помітно, хоч де не де помітно хитання з цього боку, як от грубиянити, грубиянство, дѣготь, і т. и. Автор занадто часто м'якшить *p* на кінці пом. *agendis*: бондарь, паламарь, годинникарь, гончарь і т. и. Досить часто й наголос знаходимо неправдивий: тарас (сучья) зам. тарас, кладовище зам. кладовище, грїзота зам. грїзота, одлічка зам. одличка і т. д.; в слові губа треба подати і український наголос губа. В словнику вживається переважно приставки від, варто б зазначити було і приставку од.

Значіння слів не скрізь подано повно; часто знаходимо одне яке значіння: смàга — загарь, квас — кислота, кварта́л — четвертая часть, братися — нема знач. жениться, кобилниця — верстак каретника (тільки каретника?), горою — по горѣ, од-, відгонити — припахивать, кокарда — банть, льос — судьба (а в геології?), і т. и. Крім того — тварь — грязь, болото (може твань?) кус — вкусь, стиль, конопа (?) — безпокойство, волненіє, зага — изжога (може згага?), бомба — дѣтск. церковь, Богородица — второй день Рождества, Пасхи, братка — раст. Ивань да Марья (братіки? браткі?), дишка — вѣтвь горловая (може треба додати медиц.?), люнт — фитиль (який?) окомір — глазомѣръ (?). Чи по українськи се буде: літавий (летательний), квітучий, брага, ересь жничка, смоква і т. и. Коли слова пояснюють ся не одним словом, то пояснення сі не завжди подано по порядку значіння: голяк — бритва, бѣднякъ, тоді як краще було б бѣднякъ, бритва; говірка — сплетни (?), діалектъ, а краще б навпаки. І т. и.

Кінчаючи, мусимо сказати, що словник Дубровського - Степенка тільки перша спроба видання практичного словника. Скрізь по словнику знати, що складав ся він наспіх, і хоч старанно і з охотою, але з малим філологічним досвідом. Все таки слів зібрано чимало, старанно, і словник сей хоч трохи може заспокоїти велику потребу часу в практичному словникові. З цього боку можна вітати видання цього словника.

Іван Огієнко.

В. Доманицький. *Словаки—про їх життя та національне відродження.* Вид. „Український учитель“. Київ, 1909 р., стор. 55.

В популярній викладі дає нам автор коротку історію боротьби Словаків за свої національні права і незалежність.

Словаки — народ в більшій часті селянський. Вони нагадують наших Лемків та Бойків. Живуть в Австрії під Мадярами, чи краще сказати під малярським ярмом. Се ярмо добре відоме і частині нашого народу, що теж має собі за „щастє“ — жити під сею брутальною системою. То що сказав нам автор про Словаків — те можна сказати і про частину нашого змадяризованого люду. Тільки наш український люд далеко більше терпить на собі мадаризацію. Бо Словаки всеж таки боролись і вибороли сякі такі права. А наш люд? Краще і не згадувати!

Словакам забороняли і забороняють і досі вчитись на своїй рід-

ній мові! Маляри заборонили виголошувати проповіді в церкві, заборонили читати церковні книжки словацькою мовою писані. Не можна було мати своїх шкіл, бібліотек, інституцій, часописей і т. д. Дітей маленьких забирали від батьків і увозили даліше від рідної країни, щоби маленьке серце дитини не чуло своїх рідних пісень, своєї рідної мови. 30 років, навіть більш — постійна плянова маляризація! І що-ж? Народ 3-мільоновий жив і живе на злість Малярам і має перед собою віру в кращу будучність.

Інтелігенції у них ще мало, але вона росте і зливається поволі з народом. Се адвокати, інженери, учителі, письменники, священники, університетська молодь.

Свідоме селянство і інтелігенція держать ся разом — а се бачте дуже не на руку Малярам. Невважаючи на всі заходи маляризованія Словаків — словацьке письменство не загинуло, а розвивається і йде в перед.

Найстаріший пам'ятник словацького письменства се — церковні пісні В. Бзеніцького з 1385 р. Довгий час чується на ній вплив чеського письменства аж до XVIII ст. При кінці XVIII і на початку XIX ст. словацьке письменство вертає знова до рідної мови, напр., 1691 виходить „Русзна Книжка“ (Підручник) М. Томеша. Справді народня література починається в XIX ст. з виступом письменника Ан. Берноляка, який написав чимало праць, по більшій частині фільольогічних. Згадати, напр., його словар 6 том. Заслуга його теж в тім, що заснував „Словацьке Наукове Товариство“ в Тирнаві. Від тоді і починається літературний рух.

Весна народів принесла з собою живий національний рух. Словаки заснують власні школи, музеї, бібліотеки, товариства, інституції. Гуртують ся, видають часописи. Заговорено про самостійність національного життя. Та скоро все притихає. Реакція виступає сильно. Але упадає під напором ще сильнішим зі сторони пробуджених народів. Наступають знова кращі часи для словацької літератури. В тім часі дали себе знати Люд. Штур, Гурбан. Заснують наново товариства, заохочують до нової праці, гуртують людей, видають книжочки, заснують місячник „Slovenske Poglady“. Правда багато словацьких сил втягає в себе „братня“ чеська література, що хотіла б бути рідною літературою і для Словаків. Але словацький рух все-таки держить ся.

Словаки вибороли собі сяке-таке право горожанства. Беруть участь як послі в малярьськїм парламенті, їх мало правда, а всеж таки більше як колись було.

Крок за кроком здобувають собі, чи просто таки завойовують від Маляр школи, товариства, інституції, права. Редактари їх газет частенько сидять по тюрмах, але се їх не спиняє.

Книжка написана автором гарно: коротко і ясно. Побажати подібної популярної книжки і про Українців у малярьському ярмі.

Л. Б.

Про небо. Популярна астрономія з малюнками. Частина друга За Фларіоном розказав С. Черкасєнко. Видавництво „Український Учитель“. Київ 1909 року. 40 стор. Ц. 15 коп.

Книжка ся являєть ся продовженням першої частини, що вийшла під таким же заголовком і тогож автора ще в 1907 році. В ній автор

д. Черкасенко починає XIII розділом про планети середньої величини, розказує в слідуючих розділах про великі планети, комети, падучи зорі, зоряне небо, співзір'я, зорі і закінчує календарем, що утворився на підставі спостережень над небом.

Трудно обговорити таку широку тему на 40 сторінках, а тим більш дати популярний астрономічний нарис і обробити його так щоб все було зрозумілим для найширшої маси (а книжка на те й рахована). Щоб зрозумілим було те що говорить автор для читача, котрий перший раз береться до цієї науки, треба щоб виклад був як найпростійший, треба надати кожному спостереженню, кожному явищу як найбільше пояснень, прикладів, переконуючих висновків і т. д.

Що до викладу, то як і в перших своїх працях д. Черкасенко справився дуже добре: мова скрізь популярна — широко народня і проста, читач не знайде тут ні утворених автором слів, ні взятих з чужих мов (за винятком тих слів що вже увійшли в обихід і зробились всім відомими). Щож до самого змісту, то обмежене число сторінок (не відому чому) не дозволило д. Черкасенкови обговорити докладно в кожному розділі ті речі про котрі він згадує, а від сього книга робить вражінне конспекта; ніби то написана вона для тих, хто вже знає астрономію, а по сій книжці може тільки поновити свої знання.

Особливо таке вражінне роблять розділи про зоряне небо і зорі. Велике число назв зірок і співзір'я утруднює не тільки можливість познатись з ними як слід, а навіть і винайти їх серед нечисленного множества зір з назвами на малах, що додані в тексті книги. На нашу думку не варто б було подавати такого числа назв, а краще було б зазначити тільки найважнійші і поговорити про них докладнійше.

Взагаліж книжка робить вражінне приємне і в українській популярній бібліотеці се користне придбане. Колиж книжку сю читати під проводом учителя в школі, або вживати її до читань народних, де можна робити більш пояснень і прикладів, то вона цілком виправдить своє завдання.

Ю. Т.

Полтавській земській календарь на 1909 годъ. Годъ 2-й. Издание Полтавскаго Губернскаго Земства. Полтава 1908, ст. 36 + 124 + географічна мапа Полтавщини, ц. 40 коп.

Ні характером, ні змістом сей календар майже не відрізняється від календаря, виданого Полтавським земством на 1908 р. Помітно тільки більшу економність у порівнянні з попереднім роком: шрифт дрібніший, ілюстрованих додатків немає, географічна мапа виконана в одну фарбу, а не в кілька як ранійше. Зрештою, за те й ціна сьогорішнього календаря менша — 40 коп. проти торішніх 60.

З головнійших змін треба зазначити дуже гарну вступну статтю про історію заселення Полтавщини. Трохи сухенька, ся стаття все-таки дасть вдумчивому читачеві багато матеріалу для думання. Далі треба зазначити уміщене реєстру складів сільськогосподарських машин і знаряддя, а також насіння, чого в попереднім календарі не було. Нарешті, треба підкреслити, що чимало даних підновлено й доповнено згідно з новими джерелами у відповідних питаннях.

Торік ми піднесли одну хибу, допущену впорядчиками календаря на 1908 рік — власне брак відомостей про фабрично-завідську проми-

словість Полтавщини. Сьогорішній календар сієї прогалини не заповняє, про що можна тільки пожалкувати. Взяли б полтавські земські статистики приклад хоч з своїх херсонських товаришів, які в своїх статистично-економічних „Обзорах“ дають повну картину економічного життя своєї губернії.

За сією основною хибою й кілька дрібнішими, спинялись на яких не варто, Полтавський земський календар є безперечно явищем позитивним, отже можемо цілком щиро побажати йому як найширшого розповсюдження.

М. Гехтер.

КНИЖКИ НАДІСЛАНІ ДО РЕДАКЦІЇ.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка. т. LXXXVII. Львів, 1909 р. кн. 1, стр. 232.

Студії з поля суспільних наук і статистики, видає статистична комісія наукового товариства імени Шевченка. Том I, під редакцією Михайла Грушевського. У Львові, 1909, стор. 1—X+218. Ц. 3 корони.

Збірник математично-природописно-лікарської секції. Наукового товариства імени Шевченка. Том XII, під редакцією Івана Верхратського, Д-ра Володимира Левицького і Д-ра Стефана Рудницького. У Львові, 1908, стор. 84+14+8+151+6+41. Ціна 5 корон.

Юр. Стрий. Житє рости. Нарис анатомії і фізіології рости. (З рисунками). Київ, 1909 р. вид. „Лан“. стор. 75. Ц. 25 к.

№ 2. М. Шаповал. Про ліс. Як розводити ліс, доглядати за ним і хозяйнувати в нім. (З малюнками). Київ, 1909, вид. „Лан“, стор. 80. Ц. 25 к.

№ 3. Ю. Будяк. Дикі люди. Де і як вони живуть. Австралійці, океанійці, малайці, африканці. Київ, 1909, вид. „Лан“. Ст. 80. Ц. 25 к.

№ 6. Нелло та Патраш і інші оповідання. В перекладі Юр. Строго. Люстрації Н. Бурячка. Київ, 1909, вид. „Лан“, стор. 76. Ц. 25 к.

Н. Каутський. Історичне діло К. Маркса. Переклад з німецької мови В. Степанківського. Київ, 1909, вид. „Шлях“. 3. Стор. 59. Ц. 20 к.

О. Олесь. Поезії. Книжка друга. Видав. „Будучина“. Петербург, 1909 р., стор. 176. Ц. 1 карб.

Сергій Сфремов. Єврейська справа на Україні. Видав. „Вік“. Наші справи, № 2. Київ, 1909, стор. 95. Ц. 15 коп.

Гр. Ващенко. Пісня в кайданах. Збірник творів. Київ, 1909, стор. 88. Ц. 35 коп.

Звіт українського товариства „Просвіта“ в Одесі, за 1908 р. Одеса, 1909 р., стор. 32.

О. Мицюк. Переселення в Західний Сібір. З 7-ма малюнк. Вид. кошт. П. Косенка. Київ, 1909, стор. 48. Ц. 8 коп.

О. Мицюк. Про переселення на Амур та в Уссурійський край. У Києві, 1908, стор. 32. Ц. 5 коп.

Г. О. Булашев. Українській народъ въ своихъ легендахъ и религиозныхъ воззрѣніяхъ и вѣрованіяхъ. Выпускъ I. Космогоническія українскія народныя воззрѣнія и вѣрованія. Київ, стр. 515. 1908. Ц. 2 р. 50 коп.

Изъ семейной хроники Гоголей. (Мемуары Ольги Васильевны Гоголь-Головни). Вид. „Кіевской Мысли“. Київ, 1909, ст. I—VIII+79. Ціна 1 руб.

Litwa. Dwutygodnik ilustrowany litewski w języku polskim. № 4 (10). Rok II. Wilno, ul. Antokolska № 6 m. 17.

ПОПРАВКИ: В статі Ів. Галушинського в кн. III просимо справити: на стор. 569 рядок 17 знизу треба: *в площі ослоничь*; на стор. 570 рядок 11 знизу: *аспарагину*, рядок 1 знизу *будову тіла*; на стор. 571 рядок 18 знизу замість розпускають: *пересікають* (діфундують).